

SİMA AZƏR qızı SÜLEYMANLI

**MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASININ
BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ
TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
QANUNVERİCİLİYİ**

**“Azərbaycan” nəşriyyatı
BAKİ – 2018**

Elmi redaktor:

Əfsər Sadıqov

Hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər:

Rüstəm Məmmədov

*Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq
ümumi hüquq kafedrasının müdiri,
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor*

Əlizadə Məmmədov

*Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq
xüsusi hüquq və Avropa hüququ kafedrasının
müdiri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Rahim Məmmədov

*Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq
ümumi hüquq kafedrasının dosenti,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*

Sima Azər qızı Süleymanlı

Mədəni irsin qorunması sahəsində beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2018. – 296 s.

Sima Azər qızı Süleymanlı 1990-cı ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 2007-ci ildə orta məktəbi bitirmişdir. 2011-ci ildə Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin bakalavriat pilləsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 2011-2012-ci illərdə Böyük Britaniyanın Vorvik Universitetində hüquq üzrə magistr dərəcəsi almışdır. 31 may 2017-ci ildə Bakı Dövlət Universiteti nəzdindəki FD.02.013 Dissertasiya şurasında fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertasiya işini müdafiə etmiş və hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Rusiya Federasiyası və Qazaxıstanın müxtəlif nüfuzlu elmi jurnallarında Azərbaycan, ingilis və rus dillərində 16 elmi məqaləsi dərc edilmişdir. 2 monoqrafiyanın müəllifidir.

Sayca üçüncü olan bu kitabda müasir dövrdə cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi problemindən bəhs olunur. Bu problem Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə qarşılıqlı münasibətlər müstəvisində tədqiq edilir. Kitabda mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin beynəlxalq və dövlətdaxili-hüquqi əsasları, ümumi və xüsusi-hüquqi xüsusiyyətləri, maddi və prosessual-hüquqi aspektləri araşdırılır.

Kitab mədəni irsin təbliği və marifləndirmə işinin təşkili istiqamətində geniş oxucu kütləsi üçün, hüquq, mədəniyyətşünaslıq və turizm ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr, peşəkar hüquq fəaliyyəti ilə məşğul olan, mədəniyyət və turizm sahəsində çalışan şəxslər üçün əhəmiyyətli bir vəsaitdir.

© S.A.Süleymanlı, 2018

© Azərbaycan nəşriyyatı, 2018

İXTİSARLARIN SİYAHISI

1. AR - Azərbaycan Respublikası
2. AR MM - Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi
3. AR NK - Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti
4. Aİ - Avropa İttifaqı
5. AMEA - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası;
6. QDİƏT - Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı
7. AR CM - Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi
8. Dövlət Siyahısı - Azərbaycan Respublikasının milli mədəniyyət əmlakının Dövlət Siyahısı
9. İKT - İslam Konfransı Təşkilatı
10. İKOMOS - Abidələrin və tarixi yerlərin mühafizəsi üzrə beynəlxalq şura
11. İKOM - Beynəlxalq muzeylər Şurası
12. İSESKO - Təhsil, elm və mədəniyyət üzrə İslam Təşkilatı
13. DTMQİ - “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi
14. MDB - Müstəqil Dövlətlər Birliyi
15. MTN - Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
16. Mühafizə Siyahısı - Mədəni sərəvətlərin mühafizə siyahısı
17. UNESCO - Elm, mədəniyyət və təhsil üzrə BMT təşkilatı

18. UNİDRUA - Xüsusi Hüququn Unifikasiyası üzrə Roma İnstitutu
19. 1948-ci il Bəyyannaməsi - İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyyannamə
20. 1954-cü il Konvensiyası -Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsi haqqında Haaqa Konvensiyası
21. I Protokol - Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsi haqqında 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına 1954-cü il tarixli I Protokol
22. II Protokol - Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsi haqqında 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına 1989-cu il tarixli II Protokol
23. 1970-ci il Konvensiyası - Mədəni sərvətlərin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər haqqında UNESCO Konvensiyası
24. 1972-ci il Konvensiyası - Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında UNESCO Konvensiyası
25. 1995-ci il Konvensiyası - Oğurlanmış, yaxud qanunsuz çıxarılmış mədəni sərvətlər haqqında UNİDRUA Konvensiyası
26. 2001-ci il Konvensiyası - Sualtı mədəni irsin qorunması haqqında UNESCO Konvensiyası
27. 2003-cü il Konvensiyası - Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında UNESCO Konvensiyası
28. 2005-ci il Konvensiyası - Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında Paris Konvensiyası;
29. 2012-ci il Qanunu - AR-in Mədəniyyət haqqında 2012-ci il Qanunu

30. Folklor haqqında Qanun – Azərbaycanın folklor nümunələrinin qorunması haqqında 2003-cü il Qanunu;
31. Xalça sənəti haqqında Qanun - Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında 2004-cü il Qanunu;
32. TMAQ haqqında Qanun – Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında 1998-ci il Qanunu
33. TÜRKSÖY - Beynəlxalq türk mədəniyyəti təşkilatı

ÖN SÖZ

Cəmiyyətin gələcək inkişafı əsrlərlə formalaşmış mədəni irsin qorunub gələcək nəsillərə çatdırılmasından çox asılıdır. Bu baxımdan mədəni irsin qorunması müasir dövrdə olduqca vacibdir və sülh, ekoloji təhlükəsizlik, insan hüquqlarının müdafiəsi və s. kimi problemlərlə eyni sırada durur. Hər bir cəmiyyətin və ya millətin keçmişinə aid maddi və mənəvi ünsürləri özündə birləşdirən, həmin cəmiyyətin hazırki özünəməxsusluğunu ehtiva edən və bunu gələcək nəsillərə ötürə biləcək vasitə məhz milli mədəni irsdir. Cəmiyyət artıq başa düşür ki, onun gələcək inkişafı, bir tərəfdən, illərlə formalaşmış mədəni özünəməxsusluğu qoruyub, gələcək nəsillərə ötürmədən, digər tərəfdən, beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq olmadan qeyri-mümkündür. Çünki dünya mədəni irsinin tərkib hissəsi olan milli mədəni irsin qorunması məsələsi müasir dövrdə bir dövlətin sərhədlərindən kənara çıxaraq beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, problemin beynəlxalq sferaya çıxması, müvafiq olaraq beynəlxalq-hüquqi tənzimləmənin olmasını da zəruri edir.

Azərbaycanın hüquq doktrinası üçün yeni olan mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi məsələsi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Sima Süleymanlının müəllifi olduğu bu kitabda kompleks tədqiq edilmişdir. Bundan əlavə, ilk dəfə olaraq mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi AR qanunvericiliyi ilə qarşılıqlı münasibətlər müstəvisində tədqiq edilir.

Kitabda mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsini şərtləndirən amillər təhlil edilir. Qeyd olunur ki, bu tənzimləməni şərtləndirən əsas amil mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq mübadiləsinin təşkil edilməsi və qanunsuz dövriyyə ilə mübarizədir. Beynəlxalq hüquq normaları olmadan mədəni irs obyektlərinin normal beynəlxalq dövriyyəsini təmin etmək, beynəlxalq əməkdaşlıq olmadan isə bu obyektlərin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə aparmaq qeyri-mümkündür.

Doğru olaraq kitabda qeyd olunur ki, mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsini şərtləndirən əsas amillərdən biri də xarakterindən asılı olmayaraq silahlı münaqişələrin baş verməsidir. Son dövrlərdə Əfqanıstanda, İraqda, Suriyada, Dağlıq Qarabağda baş verən silahlı münaqişələrin təcrübəsi göstərir ki: 1) hər hansı bir dövlətin ərazisində olan mədəni irs obyektlərinin məhv edilməsi ilə eyni zamanda ümumdünya mədəni irsi zərər görür (buna nümunə olaraq, Taliban tərəfindən Əfqanıstandakı Bamiyan buddalarının dağıdılmasını, İŞİD yaraqlıları tərəfindən İraq ərazisində qədim Assuriya, Babilistan və Şumerə aid abidələrin, Suriya ərazisindəki qədim Palmira şəhərindəki tarixi abidələrin (“Allat” məbədi, “Baalşamin” məbədi, “Bel” məbədi və s.), erməni təcavüzkarları tərəfindən Qarabağ ərazisində yerləşən ilk insan məskənlərindən olan Azix və Tağlar mağaralarının, Qaraköpək, Üzərlik-təpə kurqanlarının və yüzlərlə mədəni irs abidələrinin məhv edilməsini göstərmək olar); 2) mədəni irsə qarşı belə təcavüz aktlarının və ya terror fəaliyyətinin qarşısını almaq və onun nəticələrini aradan qaldırmaq yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə mümkündür.

Müəllifin fikrincə, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması və mədəni irsə vurulmuş zərərin ödənilməsi üzrə hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilməsi mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsini zəruri edən digər bir amildir. Silahlı münaqişə zamanı mədəni irsin qorunmasını müəyyən edən normaların pozulmasının qarşısının alınması bu gün dövlətlərin üzərinə düşən ən böyük məsuliyyətdir. Silahlı münaqişə zamanı mədəni irsin qorunmasını müəyyən edən normaların pozulmasına görə, o cümlədən mədəni irs obyektlərinin qanunsuz özgəninkiləşdirilməsi hallarında hüquqi məsuliyyət formalarının müəyyən edilməsi, qoruma baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kitabda diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də, sistemli analiz, müqayisəli hüquq və tarixi metodlardan məharətlə istifadə edilməklə mədəni irsin qorunması sahəsində beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin kompleks təhlilinin aparılmasıdır.

Birincisi, tədqiqat obyektinə müvafiq olaraq mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi məsələsi AR-in qanunvericiliyi ilə qarşılıqlı münasibətlər müstəvisində təhlil edilmişdir. Belə ki, kitabda mədəni irsin qorunması, özündə milli və beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən tədbirlərdən ibarət olan iki yarım sistemi birləşdirən bir sistem olaraq müəyyən edilir. Sistemin əsaslandığı qoruma rejiminin bütövlüyü prinsipinə görə, bu və ya digər dövlətin yurisdiksiyasında olan mədəni irsin qorunması, dövlətin həm daxili hüququnun, həm də beynəlxalq hüququn birgə tənzimləmə predmetini təşkil etməklə, AR-in qanunvericiliyi ilə beynəlxalq hüquq normalarının uzlaşdırılması formasında baş verir. Bu istiqamətdə təhlil üzrə gələcək elmi araşdırmalar üçün əhəmiyyətli ola biləcək aşağıdakı nəticələri qeyd etmək lazımdır: 1) təyinatı mədəni irsin qorunması öhdəliyi ilə müəyyən olunduğu üçün beynəlxalq hüquq və AR-in milli hüquq normalarının müxtəlif formalarda müəyyən olunması bir o qədər əhəmiyyət kəsb etmir; 2) iki hüquq sisteminin uzlaşması beynəlxalq hüquq normalarının AR-in milli hüquq normalarına münasibətdə üstünlüyünün qəbul edilməsi ilə mümkündür; 3) milli mədəni irs xalqın özünəməxsusluğunu ifadə etdiyi üçün onun qorunması milli təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi olmaqla AR-in ümumi qaydasına (*ordre public*) daxildir və bu qaydanı heç bir halda pozmaq olmaz.

İkincisi, kitabda mədəni irsin qorunmasının kompleks hüquqi tənzimlənməsi, ümumi-hüquqi və xüsusi-hüquqi tənzimləmənin xüsusiyyətlərinin uzlaşması müstəvisində təhlil edilir. Müəllif doğru olaraq bu təhlili iki: 1) mədəni irs obyektlərinin qorunub saxlanması zərurəti ilə bu obyektlərdən istifadə edilməsi imkanları arasında uzlaşması tələbinin təmin olunması istiqamətində; 2) hər kəsin mədəni irs obyektlərindən istifadə etmək hüququ ilə həmin obyektlərin mülkiyyətçilərinin

mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin uzlaşması istiqamətində aparır. Bu təhlil zamanı müəllifin gəldiyi ümumi nəticə ondan ibarətdir ki, mədəni irsin qorunması dövlətin ümumi qaydasını (*ordre public*) təşkil etdiyi üçün mədəni irs obyektlərinin mülki dövryyəsi özünəməxsus (*sui generis*) hüquqi tənziyyət rejiminə malikdir. Ona görə də beynəlxalq-hüquqi tənziyyət baxımından bu obyektlərin kimin mülkiyyətində və harada olması deyil, hansı xalqın, sosial qrupun mədəni irsinə aid olmasının gizlədilməməsi əhəmiyyətlidir.

Üçüncüsü, kitabda mədəni irsin qorunmasının hüquqi tənziyyənməsi maddihüquqi əsaslarla yanaşı, bu əsasların həyata keçirilməsinin prosessual-hüquqi və ya təşkilati-hüquqi aspektləri də təhlil edilir. Müəllifin fikrincə, hüquqi rejimin bütövlüyü prinsipinə əsaslanmaqla maddi-hüquqi əsasların müəyyən edilməsində bir qayda olaraq beynəlxalq hüquq normaları, prosessual-hüquqi əsasların müəyyən edilməsində isə dövlətdaxili hüquq normaları üstünlük təşkil edir. Bu müstəvidə yalnız dövlətdaxili qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması deyil, milli səviyyədə konkret təşkilati-hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsi önəmlidir. Bu baxımdan AR Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamları əsasında həyata keçirilən tədbirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, AR Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə AR-in Mədəniyyət Konsepsiyası, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası və sonuncuya əsaslanan Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası, qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramı təsdiqlənmiş, müvafiq fərmanları əsasında 27 dövlət tarix-mədəniyyət, memarlıq, bədii və etnoqrafiya qoruğu: məsələn, “İçərişəhər” dövlət tarix-memarlıq qoruğu, “Qobustan” dövlət tarixi-bədii qoruğu, “Atəşgah məbədi” dövlət tarixmemarlıq qoruğu, “Yanardağ” dövlət tarix-mədəniyyət və təbiət qoruğu və s. yaradılmış, Mədəni

İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti təşkil edilmişdir.

Müəllif beynəlxalq hüquqşünas olaraq müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini rəhbər tutaraq, mədəni irsin qorunması sahəsində beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin qeyd olunan xüsusiyyətlərini normativ-hüquqi baxımdan əsaslandırır. Kitabda bu sahədə mövcud olan çoxlu sayda beynəlxalq müqavilələr, beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə UNESKO çərçivəsində qəbul olunan tövsiyə xarakterli sənədlər araşdırılır, AR-də qəbul olunan qanunlar və qanun qüvvəli normativ hüquqi aktlar bir çox dövlətlərin müvafiq qanunvericiliyi ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Hesab edirik ki, AR qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində kitabda təqdim olunan təkliflər nəzəri və təcrübi baxımdan əhəmiyyətlidir.

Kitabı xüsusilə dəyərli edən məqamlardan bir də mədəni irsin qorunmasında ictimaiyyətin iştirakının təhlil edilməsidir. Qeyd olunur ki, mədəni irsin qorunmasında ictimaiyyətin iştirakı müvafiq olaraq mülki cəmiyyətin təzahürü qismində çıxış edir və bu bir qayda olaraq qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu istiqamətdə beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin geniş təhlil olunduğu kitabda mədəni irsin qorunmasına töhfələr vermiş Heydər Əliyev Fondu və onun prezidenti, AR-in birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın fəaliyyətinə xüsusi diqqətin ayrılması təqdirəlayiqdir. Haqlı olaraq müəllif, bu fəaliyyəti, mədəni irsin qorunması prosesinə ictimaiyyətin cəlb edilməsi ilə bağlı beynəlxalq sənədlərdə nəzərdə tutulan öhdəliyin AR tərəfindən yerinə yetirilməsinin bariz nümunəsi kimi dəyərləndirir. Doğrudan da, Mehriban Əliyevanın UNESKO və İESKO-nun Xoşməramlı Səfiri adını alması, UNESKO-nun “Qızıl Motsart” medalına və “Türk dünyasına xidmət” mükafatına və digər onlarca mükafatlara layiq görülməsi, məhz *“keçmişini bilməyən, gələcəyini görə bilməz”* aforizmi ilə şərtlənən şərəfli fəaliyyətin nəticəsidir. Azərbaycan muğamının, Azərbaycan tar ifaçılığı sənətinin, Aşıq sənətinin, Novruz bayramının, Kələğayı simvolizmi və ənənəvi sənətinin və

Azərbaycan xalçasının Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin Repräsentativ Siyahısına, İçərişəhər memarlıq kompleksi və Qobustan Dövlət Tarixi Bədii Qoruğunun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilməsi, məhz Heydər Əliyev Fondu və onun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti nəticəsində baş vermişdir.

Hesab edirik ki, Bakı Dövlət Universitetinin “Hüquq” fakültəsinin və Böyük Britaniyanın Vorvik Universitetinin “Beynəlxalq hüquq” fakültəsinin yetirməsi olan, gənc alim, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Sima Azər qızı Süleymanlının sayca üçüncü olan bu kitabı mədəni irsin qorunmasının nəzəri əsaslarının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayacaq və bu sahədə gələcək elmi tədqiqatların aparılması üçün dəyərli bir vəsait olacaqdır. Eyni zamanda, gərgin əməyin nəticəsi olaraq ərsəyə gələn kitab, mədəni irsin təbliği və bu istiqamətdə maarifləndirmə işinin təşkilində geniş oxucu kütləsi üçün, hüquq, mədəniyyətşünaslıq və turizm ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr, peşəkar hüquq fəaliyyəti ilə məşğul olan, mədəniyyət və turizm sahəsində çalışan şəxslər üçün əhəmiyyətli bir vəsaitdir.

Əmir Əliyev
Bakı Dövlət Universiteti
Hüquq fakültəsinin dekanı
Hüquq elmləri doktoru, professor

FOREWORD

The future development of society strongly depends on the preservation of cultural heritage, formed by centuries, for future generations. In this regard, the preservation of cultural heritage in modern times is very significant and stands in the rank of such problems as peacekeeping, environmental security, human rights protection, etc. Cultural heritage is the remedy that includes the material and spiritual elements concerning the past of each society and people, embraces present peculiarity of society and is able to convey these elements and peculiarities to future generations. The society already understands that its future development is impossible, on the one hand, without preserving cultural peculiarity formed during years and shifting it to future generations, on the other hand, without the presence of international cooperation. Since national cultural heritage is a part of the world heritage, the issue of protection of it goes beyond the borders of one state and acquires international significance. Naturally, emergence of the problem in the international sphere, accordingly, makes the necessary presence of international legal regulation.

The problem of international legal regulation of the protection of cultural heritage, which is new for the legal doctrine of Azerbaijan, is comprehensively analyzed in this book, author of which is the Doctor of Philosophy Sima Suleymanli. Furthermore, the international legal regulation of the protection of cultural heritage has been investigated on the ground of mutual relations with the legislation of the Republic of Azerbaijan for the first time.

The book provides in-depth analysis of key factors which determine the international legal regulation of the protection of cultural heritage. It is noted that the main factor that stipulates this regulation is the organization of an international turnover of cultural heritage objects and the fight against its illegal traffic.

Without the existence of norms of international law, it is impossible to ensure a normal international turnover of cultural

heritage objects, and without international cooperation – the fight against illegal trafficking of these objects.

The author also correctly states that one of the factors that stipulate the international legal regulation of the protection of cultural heritage is armed conflict, regardless of the nature. The practice of armed conflicts in recent times, in Afghanistan, Iraq, Syria, Nagorno-Karabakh, shows that: 1) along with the destruction of objects of cultural heritage located on the territory of a state, damage is also caused to the world cultural heritage (for example, the destruction of the Bamiyan Buddhas by the Taliban in Afghanistan, the destruction of monuments in the territory of Iraq by the militants of ISIS related to ancient Assyria, Babylon and Sumer, historical monuments on the territory of Syria in the ancient city of Palmyra (Allat Temple, Temple of Baalshamin, Temple of Bel et al.), the destruction by the Armenian aggressors of one of the first human habitats– caves of Azykh and Taghlar also mounds of Karakopek, Uzerlik Tepe and hundreds of other objects of cultural heritage in the territory of Karabakh); 2) Prevention and liquidation of the results of such acts of aggression or terrorist acts against the cultural heritage is only possible through international cooperation.

In the author's opinion, another factor, necessary for international legal regulation of the protection of cultural heritage, is the prevention of illegal traffic of cultural heritage objects and establishment of legal responsibility for compensation for the damage caused to the cultural heritage. Today, preventing the violations of the norms governing the protection of cultural heritage during armed conflicts is the greatest responsibility laid upon the States. The determination of forms of legal responsibility for violating the norms governing the protection of cultural heritage during armed conflicts, as well as in cases of illegal alienation of cultural heritage objects, is of utmost importance from the view point of protection.

Another important point that attracts attention in the book is the conduct of comprehensive analysis of international legal regulation in the field of cultural heritage protection, with skilful use of methods of system analysis, comparative law and the historical method.

First, in accordance with the object of the study, the problem of international legal regulation of the protection of cultural heritage was studied in the context of relations with the legislation of the Republic of Azerbaijan. Thus, in the book, the protection of cultural heritage is defined as a system combining two subsystems, consisting of measures implemented at the national and international levels. According to the principle of integrity of the regime of protection, which relies on this system, the protection of cultural heritage under the jurisdiction of this or other state, forming the subject of joint regulation of both the domestic law of the state and international law, occurs in the form of harmonization of the legislation of the Republic of Azerbaijan and international law. It should be noted that the following results, which could be useful for future scientific research on the analysis in this direction: 1) the determination of the norms of international law and national law of the Republic of Azerbaijan in different forms is not crucially important, because their assignment is determined with the obligation on protection of cultural heritage; 2) the coordination of the two legal systems is possible with the acceptance of the superiority of the norms of international law with respect to the norms of the national law of the Republic of Azerbaijan; 3) due to the fact that the national cultural heritage expresses the specifics of the people, its protection, being an integral part of national security, is included in the public order (ordre public) of the Republic of Azerbaijan and in no case should it be violated.

Secondly, in the book, the complex legal regulation of the protection of the cultural heritage is analyzed in the context of the coordination of the features of public- and private-legal regulation. The author correctly conducts this analysis in two

directions: 1) ensuring the coordination between the need to preserve cultural heritage objects and the possibilities of using these objects; 2) the coordination of the right of everyone to use cultural heritage objects with the protection of the right to property of the owners of these objects. The general conclusion of the author on this study is that the civil turnover of cultural heritage objects has a regime of specific (*sui generis*) legal regulation, because the protection of the cultural heritage is included in the public order (*ordre public*) of the state. Therefore, from the view point of international legal regulation, it is important not only to conceal in whose property and where these objects are located, but also which people or social group those cultural heritage belong to.

Thirdly, in this book, along with the substantive legal basis for the legal regulation of the protection of cultural heritage, the procedural-legal or organizational-legal aspects of the implementation of these basis are being analyzed as well. According to the author, based on the principle of the integrity of the legal regime, in the determination of the substantive legal basis, as a rule, the norms of international law prevail. Nevertheless, it should be indicated that the norms of domestic law prevail in the determination of the procedural-legal basis – the norms of the domestic law. In this perspective, it is important not only to coordinate the domestic legislation with the norms of international law, but also to take specific organizational-legal measures at the national level. From this point of view, the measures implemented on the basis of the relevant decrees and orders of the President of the Republic of Azerbaijan are of special importance. For example, the Culture Concept of the Republic of Azerbaijan, the Development

Concept “Azerbaijan 2020: Outlook for the Future” and “The state program on restoration, protection of immovable historical and cultural monuments, enhancement and

development of activities of historical and cultural reserves for 2014-2020” have been approved by the relevant orders of the President of the Republic of Azerbaijan.

Moreover, 27 state historical, cultural, architectural, artistic and ethnographic reserves, for example, “Icheri-Sheher” State Historical and Architectural Reserve, “Gobustan” State

Historical and Artistic Reserve, “Ateshgah Temple” State Historical and Architectural Reserve, “Yanar-Dag” State Historical, Cultural and Natural Reserve, etc., have been created by the relevant decrees, also the State Service for Protection, Development and Restoration of Cultural Heritage has been established.

The author, being an international lawyer, guided by the basic principles of modern international law, justifies the above-mentioned features of international legal regulation in the field of protection of cultural heritage from the normative legal point of view. In the book numerous international treaties existing in this field, documents of recommendation character adopted within the framework of international organizations, in particular, UNESCO, are studied, laws and secondary legal acts adopted in the Republic of Azerbaijan are comparatively analyzed with corresponding legislations of some states. We believe that, in the direction of improving the legislation of the Republic of Azerbaijan, the proposals presented in the book deserve attention from the theoretical and practical points of view.

One of the key moments that makes the book valuable is the analysis of public participation in the protection of cultural heritage. It is noted that public participation in the protection of cultural heritage accordingly takes place in the form of a manifestation of civil society, and this is usually made through non-governmental organizations. In this direction, in the book, where the activities of international and non-international governmental organizations are analyzed in detail, the special attention of the Heydar Aliyev Foundation and its President, the First Vice-President of the Republic of Azerbaijan, Mehriban

Aliyeva, who has made a significant contribution to the protection of cultural heritage, is worthy of special mention and respect. The author, quite correctly, assesses this activity as an obvious example of the fulfillment by the Republic of Azerbaijan of the obligation provided for in international documents, related to public involvement in the process of the protection of cultural heritage. Indeed, getting the title of Goodwill Ambassador of UNESCO and ISESCO, Receiving of the UNESCO “Golden Mozart” Medal, Mozart, being awarded for “Service to the Turkish World” and dozens of other awards by Mehriban Aliyeva, is the result of an honorable activity, conditioned by the aphorism “who does not know his past, he can not see his future”. Inclusion of Azerbaijani Mugham, Azerbaijani performing arts on the musical instrument of tar, Ashug art, Novruz Holiday, the symbolism of the kelagai and traditional art, and the Azerbaijani carpet in the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity, as well as the inclusion of the architectural complex of Icheri Sheher and the Gobustan State Historical Artistic Reserve in the World Heritage List is implemented as a result of the activities of the Heydar Aliyev Foundation and its President Mehriban Aliyeva.

We consider that, being the third in number, this book by a graduate of the Law Faculty of the Baku State University and the Faculty of International Law at the University of Warwick in Great Britain, young scientist, Ph.D. in Law Sima Suleymanli will play an important role in the formation of the theoretical foundations for the protection of cultural heritage and will be a valuable resource for future research in this field. Simultaneously, this book, as a result of hard work, is a useful tool in the promotion of cultural heritage and the organization of enlightening in this direction for a vast mass of readers, students studying law, culture and tourism, professionally engaged in legal activities and working in the fields of culture and tourism.

Amir Aliyev
Baku State University
Dean of Law Faculty
Doctor of Laws, Professor

ПРЕДИСЛОВИЕ

Будущее развитие общества сильно зависит от сохранения культурного наследия, формировавшегося веками, для будущих поколений. В этой связи, сохранение культурного наследия в современное время весьма значительно и стоит в ряду таких проблем, как миротворчество, экологическая безопасность, защита прав человека и т.д. Именно культурное наследие является средством, которое включает в себя материальные и духовные элементы касательно прошлого каждого общества и народа, охватывает настоящую свойственность общества и способно передать эти элементы и свойственности будущим поколениям. Общество уже понимает, что его будущее развитие невозможно, с одной стороны, без сохранения и передачи будущим поколениям годами формировавшейся культурной свойственности, с другой стороны, без наличия международного сотрудничества. Поскольку вопрос охраны национального культурного наследия, который является составной частью мирового культурного наследия, выходя за пределы одного государства, приобретает международную значимость. Естественно, выход данной проблемы в международную сферу, соответственно, делает необходимым наличие международно-правового регулирования.

Вопрос международно-правового регулирования охраны культурного наследия, который является новым для правовой доктрины Азербайджана, комплексно анализируется в данной книге, автор которой доктор философии по праву Сима Сулейманлы. Кроме того, впервые международно-правовое регулирование охраны культурного наследия исследуется на фоне взаимоотношений с законодательством Азербайджанской Республики.

В книге анализируются факторы, обуславливающие международно-правовое регулирование охраны культурного наследия. Отмечается, что основным фактор, обуславливающий данное регулирование, организация международного обмена объектов культурного наследия и борьба с незаконным оборотом. Без наличия норм международного права невозможно обеспечить нормальный международный оборот объектов культурного наследия, а без международного сотрудничества - борьба с незаконным оборотом данных объектов.

В книге правильно отмечается, что одним из факторов, обуславливающих международно-правовое регулирование охраны культурного наследия, является вооруженные конфликты, вне зависимости от характера. Практика вооруженных конфликтов, происходящие в последние времена, в Афганистане, Праге, Сирии, Нагорном Карабахе, показывает, что: 1) вместе с уничтожением объектов культурного наследия, находящегося на территории какого-либо государства, причиняется ущерб и всемирному культурному наследию (к примеру, можно отметить разрушение Талибаном Бамиянских будд в Афганистане, уничтожение боевиками ИГИЛ памятников на территории Ирака относящихся к древней Ассирии, Вавилону и Шумеру, исторических памятников на территории Сирии древнего города Палмира (храм Аллата, храм Баалшамина, храм Бела и др.), уничтожение армянскими агрессорами одних из первых мест обитания человека - пещер Азых и Таглар, также курганов Кара- копек, Узерлик-тепе и сотни других объектов культурного наследия, находящихся на территории Карабаха); 2) предупреждение и устранение результатов таких актов агрессии или террористических деяний против культурного наследия возможен только путем международного сотрудничества.

По мнению автора, другим фактором, необходимым для международно-правового регулирования охраны

культурного наследия, является предупреждение незаконного оборота объектов культурного наследия и определение правовой ответственности по возмещению ущерба, причиненному культурному наследию. Сегодня предупреждение нарушения норм, определяющих охрану культурного наследия во время вооруженных конфликтов, самая большая ответственность, возложенная на государства. Определение форм правовой ответственности за нарушение норм, определяющих охрану культурного наследия во время вооруженных конфликтов, а также в случаях незаконного отчуждения объектов культурного наследия, имеет крайне важную значимость с точки зрения охраны.

В книге одним из важных моментов, привлекающих внимание, является проведение комплексного анализа международно-правового регулирования в области охраны культурного наследия, с умелым использованием методов системного анализа, сравнительного права и исторического метода.

Во-первых, в соответствии объекта исследования, вопрос международно-правового регулирования охраны культурного наследия исследован на фоне взаимоотношений с законодательством Азербайджанской Республики. Так, в книге охрана культурного наследия определяется как система, объединяющая две подсистемы, состоящие из мер осуществляемых на национальном и международном уровнях. Согласно принципу целостности режима охраны, которому опирается данная система, охрана культурного наследия, находящийся под юрисдикцией того или иного государства, формируя предмет совместного регулирования как внутреннего права государства, так и международного права, происходит в форме согласования законодательства Азербайджанской Республики и норм международного

права. Следует отметить следующие результаты, которые могут быть полезными для будущих научных исследований по анализу в данном направлении: 1) определение в разных формах норм международного права и национального права Азербайджанской Республики не имеют слишком большую значимость, из-за того, что их назначение определяется с обязательством охраны культурного наследия; 2) согласование двух правовых систем возможно с принятием превосходства норм международного права в отношении норм национального права Азербайджанской Республики; 3) в силу того, что национальное культурное наследие выражает специфику народа, его охрана, являясь составной частью национальной безопасности, входит в публичный порядок (*ordre public*) Азербайджанской Республики и является правилом, которое ни в коем случае нельзя нарушать.

Во-вторых, в книге комплексно-правовое регулирование охраны культурного наследия анализируется на фоне согласования особенностей публично-правового и частного-правового регулирования. Автор совершенно правильно проводит данный анализ в двух направлениях: 1) обеспечение согласования между необходимостью сохранения объектов культурного наследия с возможностями пользования данными объектами; 2) согласование права каждого на пользование объектами культурного наследия с защитой права на собственность собственников данных объектов. Общий вывод автора по данному исследованию состоит в том, что гражданский оборот объектов культурного наследия имеет режим специфического (*sui generis*) правового регулирования, из-за того, что охрана культурного наследия составляет публичный порядок (*ordre public*) государства. Поэтому, с точки зрения международно-правового регулирования, важен неутаивание не того, в каких собственность и где находятся данные объекты, а того, культурному наследию какого народа или социальной

группы они относятся.

В-третьих, в книге наряду с материально-правовыми основами правового регулирования охраны культурного наследия, также анализируются процессуально-правовые или организационно-правовые аспекты осуществления данных основ. По мнению автора, основываясь на принцип целостности правового режима, в определении материально-правовых основ, как правило, превосходят нормы международного права, а в определении процессуально-правовых основ - нормы внутригосударственного права. На данном фоне важно не только согласование внутригосударственного законодательства с нормами международного права, а также принятие конкретных организационно-правовых мер на национальном уровне. С этой точки зрения, меры, осуществленные на основе соответствующих указов и распоряжений Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, имеют особую значимость. Так, соответствующими распоряжениями Президента Азербайджанской Республики утверждены Концепция Культуры Азербайджанской Республики, Концепция Развития «Азербайджан 2020: Взгляд в будущее» и основанная на последней концепции «Государственная программа по *реставрации*, охране недвижимых памятников *истории* и культуры, усовершенствованию и развитию деятельности *исторических* и культурных заповедников на 2014-2020 годы», а соответствующими указами созданы 27 государственных историко-культурных, архитектурных, художественных и этнографических заповедников, например, «Ичери-Шехер» *государственный историко-архитектурный заповедник*, «Гобустан» *государственный историко-художественный заповедник*, «Храм Атешигях» *государственный историко-архитектурный заповедник*, «Янар-даг» *государственный*

историко-культурный и природный заповедник и др., организована Государственная Службы по Охране, Развитию и Восстановлению Культурного Наследия.

Автор, будучи юристом-международником, руководствуясь основными принципами современного международного права, обосновывает вышеуказанные особенности международно-правового регулирования в области охраны культурного наследия с нормативно-правовой точки зрения. В книге исследуются многочисленные международные договоры, существующие в данной области, документы рекомендационного характера, принятые в рамках международных организаций, в частности, ЮНЕСКО, сравнительно анализируются законы и подзаконные нормативно-правовые акты, принятые в Азербайджанской Республике, с соответствующими законодательствами некоторых государств. Считаем, что, в направлении совершенствования законодательства Азербайджанской Республики, представленные в книге предложения заслуживают внимания с теоретической и практической точек зрения.

Один из моментов, делающих книгу ценной является анализ участия общественности в охране культурного наследия. Отмечается, что участие общественности в охране культурного наследия соответственно происходит в форме проявления гражданского общества и это, как правило, осуществляется посредством неправительственных организаций. В данном направлении, в книге, где подробно анализируется деятельность международных и немеждународных правительственных организаций, достойна особого внимания и уважения деятельность Фонда Гейдара Алиева и его президента, первого вице- президента Азербайджанской Республики Мехрибан ханум Алиевой, которая внесла значительный вклад в охрану культурного наследия. Автор, совершенно правильно, оценивает данную деятельность как очевидный пример выполнения

Азербайджанской Республикой обязательства, предусмотренного в международных документах, в связи с привлечением общественности к процессу охраны культурного наследия. И действительно, обретение Мехрибан ханум Алиевой имени Посла Доброй Воли ЮНЕСКО и ИСЕСКО, награждение медалью «Золотого Мотсарта» ЮНЕСКО, наградой за «За службу турецкому миру» и десятками другими наградами, является результатом почетной деятельности, обуславливающийся афоризмом «кто не знает своего прошлого, тот не может увидеть свое будущее».

Включение Азербайджанского мугама, Азербайджанского исполнительского искусства на музыкальном инструменте тар, Ашугского искусства, праздника Новруз, символизма келагаи и традиционного искусства, и Азербайджанского ковра в Репрезентативный Список Нематериального Культурного Наследия Человечества, а также включение архитектурного комплекса Ичеришехер и Гобустанского государственного историко-художественного заповедника в Список Всемирного Наследия осуществлено в результате деятельности Фонда Гейдара Алиева и его президента Мехрибан ханум Алиевой.

Считаем, что будучи третьей по количеству, данная книга выпускника Юридического факультета Бакинского Государственного Университета и факультета «Международного права» Университета Ворвик Великобритании, молодого ученого, доктора философии по праву Сима Азеркызы Сулейманлы сыграет значимую роль в формировании теоретических основ охраны культурного наследия и будет ценным ресурсом для проведения будущих научных исследований в данной области. В то же время, данная книга, как результат напряженного труда, является полезным пособием в деле пропаганды культурного наследия и

организации просвещения в данном направлении для обширной массы читателей, студентов, обучающихся по специальности права, культурологии и туризма, профессионально занимающихся юридической деятельностью и работающих в области культуры и туризма.

Амир Алиев

*Бакинский Государственный Университет Декан
юридического факультета Доктор юридических наук,
профессор*

I FƏSİL

MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI BEYNƏLXALQ- HÜQUQUN VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI QANUNVERİCİLİYİNİN BİRGƏ TƏNZİMETMƏ OBYEKTİ KİMİ

tənzimetmə obyektı kimi mədəni irsin anlayışı və hüquqi məzmunu

Son dövrün təcrübəsi göstərir ki, hazırda təhlükəsizlik və insan hüquqlarının müdafiəsi ilə yanaşı, cəmiyyəti düşündürən ən mühüm məsələlərdən biri də mədəni irsin qorunmasıdır. İlk baxışdan mədəni irsin qorunması istiqamətində milli və beynəlxalq-hüquqi əsasların olması şübhə doğurmur. Amma burada mübahisə doğura biləcək bir məqamı vurğulamaq lazımdır. Nəzərə alsaq ki, mədəni irsə daxil edilən mədəni irs obyektlərinin (mədəni sərvətlərin) əhəmiyyət dərəcəsi və dairəsinin müəyyən edilməsi dövlətlərin səlahiyyətindədir və mədəni özünüifadə müxtəlifliyi mövcud və qəbul ediləndir, o halda bu sferada dövlətlərin qanunvericiliyinin mövqeyinin ümumiləşdirilməsi səviyyəsi mübahisə predmeti ola bilər. Bu baxımdan “mədəni irs” anlayışının müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bəzən dövlətlərin qanunvericiliyində milli anlayışlardan istifadə edilir və ya mədəni sərvətlərin siyahısı fərqli müəyyən edilir [185, s.247], eyni zamanda bu sahədə mövcud olan beynəlxalq müqavilələrin hər birində onların məqsədinə müvafiq olaraq özünəməxsus terminlərdən istifadə edilir. Bu cür yanaşmanın, təbii ki, obyektiv səbəbləri var. Belə ki, mədəni irs mürəkkəb mahiyyətə malik olan mədəniyyətlə bağlıdır. Zaman və məkan çərçivəsində hər bir cəmiyyətin, sosial qrupun mədəniyyəti özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. Mədəniyyət kimi mürəkkəb bir

sistemin ünsürü olaraq mədəni irsin də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması qaçılmazdır.

Belə xüsusiyyətlərin olması istifadə olunan anlayışların da fərqli olmasını şərtləndirir. Ümumiləşdirilmiş anlayışdan istifadə olunması üçün isə mədəni irsin xüsusiyyətlərini müəyyən edən amilləri aydınlaşdırmaq lazımdır. Məlum olduğu kimi seçilən anlayış predmetin və ya hadisənin bütün əlamətlərini, öz növbəsində isə malik olduğu xüsusiyyətlərin hamısını özündə ehtiva etməlidir. Belə ki, istifadə olunan anlayışların dəqiqliyi, prosessual hərəkətlərin uzlaşdırılmış qaydada həyata keçirilməsinin də şərtidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq ədəbiyyatında mədəni irsin ifadə olunması üçün hansı terminlərdən istifadə olunması ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar vardır[255]. Bu yanaşmalar müəyyən mənada norma yaradıcılığına da öz təsirini göstərir. Hazırda mövcud olan istər regional və universal xarakterli beynəlxalq sənədlər, istərsə də dövlətdaxili qanunvericilik vahid anlayış müəyyən edə bilməmişdir. Belə ki, beynəlxalq sənədlərdə və milli qanunvericilikdə “*mədəni irs*”, “*mədəni sərvətlər*”, “*mədəni irs obyektləri*”, “*mədəni mülkiyyət*”, “*mədəni və tarixi abidələr*” və s. anlayışlardan istifadə olunur. Bu anlayışların hüquqi məzmununun müəyyən edilməsinə keçməzdən əvvəl bir sıra terminoloji xarakterli məqamları qeyd etmək zəruridir. Xüsusilə tərcümə prosesi ilə bağlı olan və daha çox AR qanunvericiliyi üçün xarakterik olan “*mədəniyyət sərvətləri*”, “*mədəni dəyər*” və “*mədəni sərvətlər*” terminlərindən istifadə olunması belə məqamlara aid edilə bilər. Belə ki, 2012-ci il Qanununda qanunverici “mədəni sərvətlər” anlayışından istifadə etsə də, rus dilindəki “*культурные ценности*” termini 1970-ci il Konvensiyasının[12,c.1,s.813-821] azərbaycan dilinə edilmiş tərcüməsində müvafiq olaraq “mədəniyyət sərvətləri” kimi, 1995-ci il Konvensiyasının[12,c.2,s.463-473] azərbaycan dilinə edilmiş tərcüməsində Konvensiyanın adında “mədəniyyət sərvətləri”, məzmununda isə “mədəni dəyər” kimi tərcümə olunur. Əslində ingilis dilində olan “*cultural property*” termininin rus dilində

variantı olan “*культурные ценности*” termini azərbaycan dilinə məhz “mədəni sərvətlər” kimi tərcümə olunur.

2012-ci il Qanununa əsasən, “mədəniyyət”– ədəbiyyat və incəsənət daxil olmaqla, cəmiyyətin və ya sosial qrupların maddi, mənəvi, intellektual və emosional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən, insanların həyat tərzini, birgə yaşayış qaydalarını, mənəvi dəyərlər sistemini əhatə edən xüsusiyyətlərin məcmusu, “mədəni sərvətlər” isə mənəvi və estetik ideallar, əxlaq normaları və nümunələri, dillər, dialektlər və ləhcələr, milli adət və ənənələr, tarixi toponimlər, folklor, bədii sənət və peşələr, mədəniyyət, o cümlədən ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, nəşriyyat məhsulları, mədəniyyət sahəsində elmi tədqiqatların nəticələri və metodları, tarixi-mədəni əhəmiyyətə malik binalar, tikililər, əşyalar, tarixi-mədəni əhəmiyyətli unikal təbii ərazilər və obyektlər, məqbərələr, qoruqlar, arxeoloji komplekslər, arxeoloji və numizmatik xarakterli əşyalar kimi müəyyən edilir (m.1). “Mədəni dəyər” isə mədəniyyət sferasında yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olan mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin estetik əhəmiyyətini formalaşdıran xüsusiyyətlərdir. Fikrimizcə, azərbaycan dilində istifadə olunan bu anlayışlar birbirini istisna etmir, əksinə biri digərini ehtiva edir. Bu baxımdan qanunvericilikdə “sərvət” və “dəyər” terminlərinin sinonim anlayışlar kimi istifadə edilməməsi və anlayış probleminə 2012-ci il Qanunu müstəvisində yanaşmaq daha düzgün olardı.

Qeyd olunan Qanunda məhz “mədəni sərvətlər” anlayışından istifadə edilir. Fikrimizcə, AR qanunvericiliyində vahid anlayışdan istifadə olunmasının təmin edilməsi istiqamətində mədəniyyətlə bağlı normativ aktların qəbul edilməsi zamanı bu sferada mərkəzi normativ akt hesab edilməli olan 2012-ci il Qanununda istifadə edilən anlayışlara üstünlük verilməlidir. Lakin qanunvericilik təcrübəsinə nəzər salsaq, bu sahədə müəyyən uyğunsuzluqların olmasının şahidi oluruq. Belə ki, *Muzeylər haqqında* Qanunda (m.1), MM-də (m.6.4)

(baxmayaraq ki, MM-nin 208-ci maddəsində “mədəni sərvətlər” anlayışından istifadə edilir-müəllif), “Milli mədəniyyət sərvətlərinin mühafizə Qaydaları”nda, “Milli mədəniyyət sərvətlərindən istifadə Qaydaları”nda, “Mədəniyyət sərvətlərinin AR-in gömrük sərhədindən keçirilməsi Qaydaları”nda müvafiq olaraq “mədəniyyət sərvətləri” terminindən istifadə olunur. Bundan başqa, qanunvericilikdə, hətta eyni bir aktın, məsələn, AR CM-nin ayrı-ayrı maddələrində fərqli ifadələrdən “mədəni, tarixi və ya arxeoloji sərvət olan əşyalar” (m.206.2), “incəsənət, tarixi, arxeoloji sərvət olan əşyalar” (m.207), və s. istifadə edilməsi qanunvericilik texnikası və vahid anlayışdan istifadənin təmin edilməsi baxımından yolverilməzdir. Bu istiqamətdə AR CM-nin 116.0.8ci maddəsində mədəni sərvətlər anlayışından istifadə edilməsi və qeyd hissəsində verilən anlayışın 2012-ci il Qanununun 30.1-ci maddəsi ilə eynilik təşkil etməsi təqdirəlayiqdir.

Əslində bu, dövlətdaxili qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olması baxımından da zəruridir. Çünki beynəlxalq sənədlərdə “mədəniyyət sərvətləri” deyil, məhz “mədəni sərvətlər” anlayışından istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq sənədlərdə “mədəni sərvətlər” (*cultural property*) anlayışı ilk olaraq 1954-cü il Konvensiyasında istifadə edilib[243]. Daha sonralar 1970-ci il Konvensiyasında və UNESCO-nun eyni adlı 1964-cü il Tövsiyəsində[162,s.139-145], 1995-ci il Konvensiyasında, *Daşınar mədəni sərvətlərin mühafizəsi haqqında* 1978-ci il Tövsiyəsində[162,s.193-205] və s. bu anlayışdan istifadə edilib. Qeyd olunan konvensiyalara görə, bu konvensiyaların məqsədləri üçün hər bir dövlətin arxeologiya, tarixəqədərki dövr, tarix, ədəbiyyat, incəsənət və elm üçün əhəmiyyətə malik hesab etdiyi dini və ya dünyəvi səciyyəvi sərvətlər mədəni sərvətlər sayılır (1954-cü il Konvensiyası, m.1; 1970-ci il Konvensiyası, m.1; 1995-ci il Konvensiyası, m.2).

Göründüyü kimi, beynəlxalq sənədlərdə və 2012-ci il Qanununda təsbit edilən anlayışa əsasən, “mədəni sərvətlər” termini qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulan mədəni,

incəsənət, tarixi, bədii və arxeoloji sərvət ola biləcək əşyaların hamısını özündə ehtiva edir. Yeri gəlmişkən, AR CM-nin 206.2-ci maddəsinə edilən qeyddə, “mədəni, tarixi və ya arxeoloji sərvət olan əşyalar” dedikdə, Dövlət Siyahısında qeydiyyatda alınmış mədəni sərvətlər başa düşülür.

Beynəlxalq aktlarda “mədəni sərvətlər” anlayışı ilə yanaşı, “mədəni irs” (*cultural heritage*) anlayışından da çox istifadə edilir[240]. Bu anlayışa ilk olaraq

Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilən sənədlərdə (*Arxeoloji irsin qorunması haqqında* 1969-cu il Avropa Konvensiyası) rast gəlinə də, sonrakı illərdə mədəni irsin qorunması sferasında əsas beynəlxalq mərkəz olan UNESCO-nun sənədlərində ondan geniş istifadə olunur. Bu təşkilat çərçivəsində ilk olaraq 1972-ci il Konvensiyasında (AR 1993-cü ildə qoşulub)[162,s.70-88] və *Milli planda mədəni və təbii irsin qorunması haqqında* 1972-ci il Tövsiyəsində[162,s.158-170] tətbiq edilən “mədəni irs” anlayışından sonrakı illərdə qəbul edilən digər beynəlxalq konvensiyalarda (məsələn, 2001-ci il Konvensiyası, 2003-cü il Konvensiyası, 2005-ci il Konvensiyası, *Arxeoloji irsin qorunması haqqında* 1992-ci il Avropa Konvensiyası və s.) geniş istifadə edilir.

Qeyd olunan anlayışlardan paralel istifadə olunması dövlətlərin qanunvericilik təcrübəsi üçün də xarakterikdir. Bu təcrübəyə nəzər salsaq şahidi olarıq ki, milli qanunvericilikdə “mədəni irs” (*Mədəni irsin qorunması haqqında* Ukrayna Qanunu [128,s.804-810], *Rusiya Federasiya (RF) xalqlarının mədəni irs obyektləri (tarix və mədəniyyət abidələri) haqqında* Qanun[128,s.478-487]), “tarixi-mədəni irs” (*Tarixi və mədəni irsin istifadə edilməsi və qorunması haqqında* Qazaxıstan Qanunu [128,s.300-306]) və s. kimi terminlərdən istifadə edilir. Bu xüsusiyyət AR qanunvericiliyi üçün də xarakterikdir. Belə ki, 2012-ci il Qanununda, *Folklor haqqında* Qanunda və s. “mədəni irs” terminindən istifadə edilir.

Beynəlxalq sənədlərdə və milli qanunvericilikdə müşayiət olunan bu paralelliyyə hüquq doktrinasında da rast gəlinir. Bəzi müəlliflər “mədəni sərvətlər” anlayışının daha ümumi anlayış olmasını qeyd edirlər. Daha universal olan “mədəni sərvətlər” termini maddi və qeyri-maddi mədəniyyət obyektlərini əhatə etməklə[151,s.4-11], eyni zamanda mülkiyyət hüququ və mədəni irs obyektlərinin ikili xarakterini daha yaxşı əks etdirir[160,s.14]. Hüquq ədəbiyyatında bu fikir başqa bir formada da ifadə olunur. A.N.Panfilovun fikrincə, istənilən mədəni sərvət mədəni irsə aid deyil, ancaq mədəni irsə aid olan hər şey mədəni sərvətdir[169,s.10]. A.P.Sergeyev isə əksinə, bildirir ki, fəlsəfi anlamdan fərqli olaraq hüquqi anlamda “mədəni sərvətlər” anlayışı yalnız maddi obyektləri özündə ehtiva edir[185,s.16-19]. Bu baxımdan “mədəni sərvətlər” anlayışı “mədəni irs” anlayışına adekvat deyil, çünki qeyri-maddi xarakterli mədəniyyət ünsürləri bu anlayışın məzmununa daxil deyildir[239,s.67].

Əslində qanunvericilikdə və hüquq doktrinasında fərqli terminlərdən istifadə olunmasının kökündə mədəni irsə konseptual yanaşmanın fərqli olması dayanır. “Mədəni irs” və ya “mədəni sərvətlər” anlayışlarının fərqləndirilməsi də “ümumbəşəri irs” və “mədəni mülkiyyət” konsepsiyalarına əsaslanır[160,s.12-13]. Xüsusi mülkiyyətə daha çox önəm verildiyi Qərb hüquq doktrinasında “mədəni mülkiyyət” konsepsiyasına üstünlük verilir[259; 253].

“Ümumbəşəri irs” konsepsiyası “mədəni irs” terminindən, “mədəni mülkiyyət” konsepsiyası isə “mədəni sərvətlər” terminindən istifadə edilməsini şərtləndirir. Hansı termindən istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur? Əvvəlcədən qeyd edək ki, hüquq doktrinasında bu və ya digər terminə üstünlük verilməsi ilə bağlı müəlliflərin fikirlərinə hörmətlə yanaşaraq qeyd edək ki, əsaslandığıları konsepsiyalara müvafiq olaraq bu terminlər də biri digərini inkar etmir, əksinə ehtiva edir. Daha doğrusu, “*mədəni irs*” anlayışı “*mədəni sərvətlər*” anlayışını özündə ehtiva edir. Ona görə yox ki, “mədəni irs” anlayışı məzmunca daha genişdir və özündə “mədəni sərvətlər”dən fərqli olaraq maddi və qeyri-

maddi obyektləri birləşdirir. Əslində mədəni sərvətlər də özündə maddi və qeyri-maddi obyektləri birləşdirir. Bu xüsusiyyət AR qanunvericiliyi üçün də xarakterikdir. Belə ki, *Xalça sənəti haqqında Qanunda* (m.1) qeyd edilir ki, intellektual fəaliyyətin nəticəsi olub, xalqın estetik dünyagörüşünü, bədii istedadını, özünəməxsusluğunu və mədəni identikliyinə əks etdirən Azərbaycan xalçası Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi sərvətidir. Milli arxiv fondu haqqında 1999-cu il Qanununa əsasən, milli arxiv fondu - növündən, yarandığı və saxlandığı yerdən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, xalqın maddi və mənəvi həyatını əks etdirən, tarixi, elmi, iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni dəyəri olan sənədlər məcmusu olmaqla Azərbaycan xalqının mədəni irsinin ayrılmaz hissəsi hesab edilir (m.1). 2012-ci il Qanununa görə (m.1), “mədəni sərvətlər” anlayışı mənəvi və estetik ideallar, əxlaq normaları və nümunələri, dillər, dialektlər və ləhcələr, milli adət və ənənələr, tarixi toponimlər, folklor, bədii sənət və peşələr, mədəniyyət, o cümlədən ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, nəşriyyat məhsulları, mədəniyyət sahəsində elmi tədqiqatların nəticələri və metodları, tarixi-mədəni əhəmiyyətə malik binalar, tikililər, əşyalar, tarixi-mədəni əhəmiyyətli unikal təbii ərazilər və obyektlər, məqbərələr, qoruqlar, arxeoloji komplekslər, arxeoloji və numizmatik xarakterli əşyaları ifadə edir. Qanundan görüldüyü kimi bu anlayış özündə maddi və qeyri-maddi mədəni irs obyektlərini birləşdirir. Bu baxımdan mədəni sərvətlər də mədəni irs kimi maddi və qeyri-maddi ola bilər. Mədəni irsin maddi və qeyri-maddiyə bölünməsi ifadə formasından asılıdır.

“Mədəni irs” anlayışı tarix, incəsənət və elmi nöqtəyi-nəzərdən universal dəyərlərə malik mədəniyyət nümunələrinin və abidələrinin, mədəni məkanların və əşyaların məcmusunu ifadə edir. Qeyd olunan mədəni irs obyektlərinin məcmusu “mədəni irs” anlayışının həcmi, həmin obyektlərin məcmusunu formalaşdıran əlamətlərin, xüsusiyyətlərin siyahısı isə anlayışın

məzmununu təşkil edir[12,s.64]. Beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq “mədəni irs” bir məzmunu təşkil edir, “mədəni sərvətlər” isə bu məzmunu ifadə edən formalar kimi çıxış edir. Məsələn, 1954-cü il Konvensiyasında (m.1), mədəni sərvətlər hər bir xalqın *mədəni irsi* üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən daşınar və daşınmaz sərvətlər kimi müəyyən edilir. 1970-ci il Konvensiyasına görə (m.4), hər bir dövlətin mədəni irsi aşağıda sadalanan sərvətlər kateqoriyasını özündə ehtiva edir.... Bəzən isə “mədəni irs” anlayışı ya qeyd olunan əlamətlərlə, ya da konkret irs obyektləri sadalanmaqla müəyyən olunur. 1972-ci il Konvensiyasına əsasən(*hərçənd yalnız daşınmaz mədəni sərvətləri nəzərdə tuturmüəllif*), “mədəni irs” dedikdə, 1) Abidələr: memarlıq, monumental həykəltəraşlıq və boyakarlıq əsərləri, arxeoloji xarakterli üsürlər və ya strukturlar, kitabələr, mağara məskənləri və tarix, incəsənət, yaxud elm baxımından görkəmli universal dəyərə malik ünsür qrupları; 2) Ansamblar: memarlığı, peyzajla vəhdəti və ya əlaqəsi tarix, incəsənət, yaxud elmi baxımdan görkəmli universal dəyərə malik əlahiddə və ya birləşdirilmiş tikili qrupları; 3) Görkəmli yerlər: insan əlinin əməli, yaxud insan və təbiətin birgə əsəri, eləcə də, diqqətəlayiq arxeoloji yerlər daxil olmaqla, tarix, estetika, etnologiya və ya antropologiya baxımından görkəmli universal dəyərə malik zonalar başa düşülür. Bu yanaşma 2003-cü il Konvensiyası [12, c.4, s.703-716] üçün də xarakterikdir. Konvensiyaya müvafiq olaraq (m.2) “*Qeyri-maddi mədəni irs*” icmalar, qruplar və bəzi hallarda ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən onların mədəni irsinin bir hissəsi kimi qəbul edilən təcrübələri, təqdimatları, ifadələri, bilik və bacarıqları, eləcə də bunlarla bağlı alətləri, əşyaları, maddi mədəniyyət abidələrini və mədəni məkanları bildirir və özündə aşağıdakıları ehtiva edir: 1) diyarşünaslıq (adət və ənənələr, bayram və mərasimlər, tarixi rəmz nümunələri); 2) folklor (ifaçılıq, musiqi və rəqslər, şifahi yaradıcılıq, oyun və tamaşalar); 3) sənətkarlıq (tətbiqi sənət, ənənəvi dekorativ sənət, milli təsviri yaradıcılıq).

Qeyd edək ki, bu xüsusiyyət AR qanunvericiliyi üçün də xarakterikdir (2012-ci il Qanunu, m.1, 33, 34, 36). Yalnız Qanunun 1.0.10-cu maddəsində milli mədəni irs- Azərbaycan xalqına məxsus, ümumazərbaycan əhəmiyyəti kəsb edən, universal dəyərlərə malik mədəniyyət nümunələrinin məcmusu kimi müəyyən edilir. Qanunvericilikdə məhz milli mədəni irsə anlayış verilməsi digər dövlətlərin (məsələn, Türkmənistan, Qırğızıstan və s.) qanunvericiliyi üçün də xarakterikdir. Əslində milli mədəni irsə anlayış verməklə dövlətlərin qanunvericiliyi mədəni əhəmiyyətlik dərəcəsindən asılı olaraq a) yerli; b) milli; c) beynəlxalq mədəni irsin fərqləndirilməsini qəbul edir. Belə ki, 2012-ci il Qanununda belə bir bölgü aparılmasa da, xüsusi olaraq milli mədəni irsdən bəhs edilir və *TMAQ haqqında* Qanunu əhəmiyyət dərəcəsindən asılı olaraq dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli abidələri fərqləndirir. Abidələrin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsü beynəlxalq normalara uyğun aparılır, tərtib və təsdiq edilir (m.7). Fikrimizcə, qanunvericilik tərəfindən belə bir bölgünün aparılması beynəlxalq hüquq normalarına müvafiqdir (2003-cü il Konvensiyası, m.1(c)). Əslində həm qanunvericilikdə, həm də beynəlxalq normalarda (1972-ci il Konvensiyası, m.1) mədəni irsə ümumiləşdirici anlayış verilməsə də, həmin anlayışla əhatə olunan mədəni sərəvətlərin tarix, incəsənət, elm, etnoqrafiya və s. baxımdan universal dəyərə malik olması zərurəti nəzərdə tutulur. Digər tərəfdən, mədəni irs obyektinin insanla və ya insan fəaliyyəti ilə bağlı olması vacibdir. Bu baxımdan mədəni irslə təbii irs fərqləndirilməlidir. Belə ki, təbii irsə eyni məzmunlu anlayış verən 1972-ci il Konvensiyası (m.2) və 2012-ci il Qanunu (m.1.0.17) onu “mədəni irs” anlayışına daxil etmir.

“Mədəni irs” anlayışının mahiyyətini müəyyən edərək qanunvericilikdə və beynəlxalq sənədlərdə istifadə olunan “abidə” və “irs obyekt” terminlərinin məzmununu da aydınlaşdırmaq lazımdır. Bəzi hallarda “abidə” və “mədəni irs”

sinonim anlayışlar kimi istifadə edilir. Əslində bu düzgün deyildir. Fikrimizcə, “abidə” və “irs obyektı” terminləri daha çox sinonimliyə malikdirlər. Bu baxımdan qanunvericiliyimizdə istifadə edilən “mədəni irs obyektləri” və “mədəni irs abidələri” terminləri sinonim anlayışlar olmaqla daha çox “mədəni sərvətlər” anlayışına ekvivalentlik təşkil edir. Bu baxımdan “sərvətlər” (property) anlayışını “obyekt” (objects), “abidə” (monuments) kimi terminlərlə əvəz etmək olar. “Mədəni” termini isə özündə “tarixi”, “arxeoloji”, “etnoqrafik”, “bədi”, “estetik” və s. meyarları birləşdirən ümumi anlayışdır[122,s.78]. AR qanunvericiliyində bu anlayışları özündə ehtiva edən “mədəni irs nümunələri” anlayışından da istifadə edilir. 2012-ci il Qanununa müvafiq olaraq (m.1.0.15), mədəni irs nümunələri – özündə bir xalqın, milli azlığın maddi və qeyrimaddi mədəni irs nümunələrini əks etdirən mədəni sərvətlərin məcmusudur. Bura yeraltı, yerüstü və sualtı mədəni irs nümunələri aiddir.

Göründüyü kimi “mədəni irs” anlayışı ümumiləşdirici anlayış olmaqla digər anlayışlara münasibətdə daha geniş məzmunu malikdir. Belə ki, beynəlxalq sənədlərə və AR qanunvericiliyinə müvafiq olaraq bu anlayış yuxarıda adlarını çəkdiyimiz və qanunvericilikdə istifadə olunan anlayışları, xüsusilə “mədəni sərvətlər” anlayışını istisna etmir, əksinə, onları özündə ehtiva edir. Bunu sxematik olaraq aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar: *mədəni irs - mədəni irs nümunələri - mədəni sərvətlər və ya mədəni irs obyektləri (abidələri)*. Başqa sözlə, “mədəni irs” maddi və qeyri-maddi formada konkret daşınar və daşınmaz mədəni sərvətlərdə ifadə olunur. Bu baxımdan dövlət və ya dövlətlər yalnız mədəni sərvətləri qorumaqla mədəni irsi qoruya bilər.

Mədəniyyət obyektlərinin mədəni irs obyektı hesab edilməsi üçün müəyyən tələblərə uyğun olması zəruridir. *Birincisi*, bu obyektlər insan fəaliyyətinin nəticəsi olmalıdır. Məhz bu şərtə görə mədəni irs təbii irsdən fərqlənir. *İkincisi*, irs obyektı tarix, incəsənət, elm və s. baxımından universal dəyərə malik olmalıdır (1972-ci il Konvensiyası, m.1 və 2012-ci il

Qanunu, m.1.0.10). *Üçüncüsü*, obyekt müəyyən yaş həddinə (100, 75, 50 il) malik olmalıdır (2001-ci il Konvensiyası, m.1). *Dördüncüsü*, irs obyektı nadir və ya əvəzedilməz olmalıdır (2012-ci il Qanunu (m.35). Bu əlamətləri və qanunvericilik müddəalarını nəzərə alaraq mədəni irsə belə bir anlayış verə bilərik: “*mədəni irs*”- *insan fəaliyyətinin nəticəsi olaraq maddi və qeyri-maddi formada yaradılan daşınar və daşınmaz mədəni sərvətlərdə və ya irs obyektlərində ifadə olunan, cəmiyyətin və ya qrupun milli mədəni özünəməxsusluğunun saxlanması və inkişafı üçün universal əhəmiyyət kəsb edən və təkrarolunmazlıq xüsusiyyətinə malik olan tarixi, arxeoloji, bədii, elmi, estetik dəyərlərin məcmusudur.*

Beləliklə, “mədəni irs” anlayışının müəyyən edilməsi ilə bağlı aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır: a) mədəni irsə daxil olan obyektləri müəyyən etmək və ayırmaq hər bir dövlətin suveren hüququ olmaqla beynəlxalq hüquq normalarının üstünlüyünün qəbul edilməsi ilə həyata keçirilir; b) Milli azlıqlara, sosial qruplara aid mədəni irs milli mədəni irsə, milli mədəni irs isə ümumdünya mədəni irsinə daxildir; c) Mədəniyyət obyektlərinin mədəni irs obyektı hesab edilməsi üçün aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır: *birincisi*, bu obyektlər insan fəaliyyətinin nəticəsi olmalıdır. Məhz bu şərtə görə mədəni irs təbii irsdən fərqlənir; *ikincisi*, irs obyektı tarix, incəsənət, elm və s. baxımından universal dəyərə malik olmalıdır; *üçüncüsü*, obyekt müəyyən yaş həddinə (100, 75, 50 il) malik olmalıdır; *dördüncüsü*, irs obyektı nadir və ya əvəzedilməz olmalıdır; d) “Mədəni irs” daha geniş anlayış olmaqla məzmun etibarı digəri anlayışları özündə ehtiva edir. “Mədəni irs” mədəni özünəməxsusluğu ehtiva etməklə bir məzmunu təşkil edir, “mədəni sərvətlər” isə bu məzmunu ifadə edən formalar kimi çıxış edir. Qanunvericiliyimizdə istifadə edilən “mədəni irs obyektləri” və “mədəni irs abidələri” terminləri sinonim anlayışlar olmaqla daha çox “mədəni sərvətlər” anlayışına

ekvivalentlik təşkil edir. Anlayışların nisbətini sxematik olaraq aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar: *mədəni irs - mədəni irs nümunələri - mədəni sərvətlər və ya mədəni irs obyektləri (abidələri)*.

1.2. Mədəni irsin qorunmasının anlayışı və hüquqi məzmunu

Mədəni sferada kifayət sayda beynəlxalq və dövlətdaxili qanunvericilik normalarının qəbul edilməsində əsas məqsəd mədəni irsin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Bu məqsədə nail olunması istiqamətində həll edilməsi vacib olan məsələlərdən biri, “mədəni irsin qorunması” anlayış aparatındaki “qorunması” və ya “qorumaq” termininin hüquqi məzmununu aydınlaşdırmaqdır. Bu məqsədlə terminoloji xarakterli bəzi məqamları qeyd etmək zəruridir. Belə ki, istər beynəlxalq aktlarda, istərsə də dövlətdaxili qanunvericilikdə, o cümlədən AR-in qanunvericiliyində “qoruma”, “mühafizə”, “saxlama”, “müdafiə” və s. kimi anlayışlardan istifadə edilir. Sual olunur: bu anlayışlar sinonim anlayışlardır, yoxsa, onların məzmunu fərqlidir? İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, fərqli dillərdə onlardan istifadə edilməsi də fərqli ola bilər. Belə ki, beynəlxalq sənədlərin ingilis dilində olan mətnində bir qayda olaraq “*protection*”, “*safeguarding*” və “*preservation*” anlayışlarından istifadə edilir. Müvafiq olaraq rus dilində olan sənədlərdə “*охрана*”, “*сохранение*” və “*защита*” anlayışlarından, azərbaycan dilində olan sənədlərdə isə “*qoruma*”, “*mühafizə*”, “*müdafiə*” və “*saxlama*” anlayışlarından istifadə edilir. İlk baxışda bu müvafiq terminlərin fərqli dillərdə tərcüməsini özündə ehtiva edir və istifadə ilə bağlı hər hansı ziddiyyətin olmadığını göstərir. Əslində hər hansı beynəlxalq sənədin orijinal mətnində olan anlayışların düzgün tərcümə olunması, həmin sənəddə olan hüquq normalarının düzgün təfsir olunması və tətbiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bəzi beynəlxalq sənədlərdə (məsələn, 2003-cü il Konvensiyası, *Daşınar təsvirlərin qorunması və saxlanması*

haqqında Tövsiyə) istifadə olunan “safeguarding” termini rus dilində “охрана”, azərbaycan dilində isə bir qayda olaraq “qoruma” kimi tərcümə olunur.

Beynəlxalq sənədlərdə daha çox istifadə olunan (məsələn, 1972-ci il Konvensiyası, 1954-cü il Konvensiyası və s.) “protection” termini rus dilində sənədlərdə və tərcümədə “охрана” kimi (1972-ci il Konvensiyası), bəzən isə “защита” kimi (1954-cü il Konvensiyası, I və II Protokollar) istifadə edilir. Azərbaycan dilində olan tərcümələrdə “защита” termini “müdafiə” kimi, “охрана” termini isə “qoruma” və ya “mühafizə” kimi tərcümə olunur, və müvafiq olaraq AR-in qanunvericilik aktlarında (məsələn, 2012-ci il Qanunu) “saxlama” və ya “qoruyub saxlama” anlayışı ilə yanaşı, “qoruma” və ya “mühafizə” anlayışlarından da istifadə olunur. Bəzən bu anlayışların definisiyası verilmədən eyni bir aktı, hətta eyni bir maddədə hər üç anlayışa rast gəlmək olur. Məsələn, 2012-ci il Qanunun 36.2-ci maddəsində qeyd edilir ki, qeyrimaddi mədəni irs nümunələrinin qorunması özündə eyniləşdirmə, sistemləşdirmə, saxlanma, mühafizə, yaxşılaşdırma, nəsildən-nəslə ötürülmə daxil olmaqla mədəni irsin müxtəlif aspektlərinin bərpası istiqamətində keçirilən fəaliyyətlərlə təmin edilir.

Yaxşı olardı ki, qanunvericilikdə bu anlayışların hər birinin definisiyası verilmiş olardı. Bunun olmaması fonunda təfsirlə bağlı müəyyən problemlər yaşana bilər. AR-in dövlətdaxili qanunvericilik aktlarından fərqli olaraq beynəlxalq sənədlərin mətninin azərbaycan dilinə tərcüməsində “qoruma” və “mühafizə” anlayışları sinonim anlayışlar kimi istifadə olunur. Məsələn, 1970-ci il Konvensiyasının tərcüməsində “qoruma”, 1995-ci il Konvensiyasının tərcüməsində isə “mühafizə” anlayışından istifadə olunur. Yaxud, 1972-ci il Konvensiyasına qoşulmaq haqqında Milli Məclisin qərarında (6 dekabr 1993-cü il) Konvensiyanın adı “Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması” kimi təqdim edilir, amma Konvensiyanın tərcümə

edilmiş mətnində və onun adında “mühafizə” anlayışı işlədilir. Dövlətdaxili normativ aktlara münasibətdə isə bu anlayışların sinonim anlayışlar olmasını birmənalı demək bir qədər çətindir.

AR qanunvericiliyində “saxlama” anlayışı ilə yanaşı, “qoruyub saxlama” anlayışından da istifadə olunur. Beynəlxalq sənədlərdə ingilis dilində istifadə olunan “preservation” termini azərbaycan dilində “qoruyub saxlama”, rus dilində istifadə edilən “сохранение” termini isə “saxlama”, “mühafizə”, “qoruma” kimi tərcümə olunur. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə əsasən, “saxlama” termini müxtəlif mənaları, o cümlədən mühafizə etmək, əvvəlki keyfiyyətini mühafizə etmək, qoruyub saxlamaq, qorumaq mənalarını verir[4,c.1]. Göründüyü kimi, “saxlama” və “qoruyub saxlama” terminləri sinonim anlayışlardır. Məlum olduğu qədəri ilə AR qanunvericiliyində bu anlayışların hüquqi məzmunu açıqlanmır. Hərçənd *Azərbaycanın qeyrimaddi mədəni irs nümunələrinin hüquqi qorunması, pasportlaşdırılması, qeydiyyatı və dövlət reyestrinin aparılması Qaydalarının layihəsində “qeyri-maddi mədəni irsin qorunub saxlanması”* anlayışından istifadə edilir. Həmin layihəyə əsasən, qeyrimaddi mədəni irsin qorunub saxlanması - qeyri-maddi mədəni irsin aşkar edilməsi, eyniləşdirilməsi, sənədləşdirilməsi, saxlanması, tədqiq edilməsi, təbliği, həmçinin yaşama qabiliyyətinin təminatı və onların məhv olmaqdan müdafiə olunmasına yönəldilmiş tədbirləri ifadə edir. Bu anlayışın genişləndirici formada təfsir olunmasına hüquq ədəbiyyatında da rast gəlmək mümkündür. Belə ki, K.İmanov “Folklor nümunələrinin hüquqi qorunması” adlı məqaləsində qeyd edir ki, folklor nümunələrinin qorunub saxlanması hüquqi qorunma ilə müqayisədə daha geniş anlayışdır və özündə folklorun müəyyən edilməsini, toplanmasını, sistemləşdirilməsini, arxivlərdə saxlanmasını, gələcək nəsillərə çatdırılmasını və başqa işləri nəzərdə tutur[33]. Məqalə müəllifinin o fikri ilə razılaşmaq olar ki, folklor nümunələrinin (*bütövlükdə mədəni irsin*) qorunması, onun hüquqi qorunması ilə müqayisədə daha geniş anlayışdır. Ancaq bu fikri “qoruma” yerinə “qoruyub saxlama” termini vasitəsilə ifadə etmək,

fikrimizcə, düzgün deyildir. Ona görə ki, saxlama və ya qoruyub saxlama eyni tədbiri ehtiva edən anlayışlar olmaqla, mədəni irsin qorunması fəaliyyətinin tərkibinə daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq ədəbiyyatında bunun əksini müdafiə edən yanaşmalara da rast gəlinir. Məsələn, N.İ. Kuderskayanın fikrincə, “mədəni irsin saxlanması” “mədəni irsin mühafizəsi” anlayışından daha genişdir və mühafizə çoxpilləli mürəkkəb saxlama prosesinin tərkib hissəsini təşkil edir[110,s.123].

Bu baxımdan müəyyən anlaşılmazlıqların yaranmaması üçün qanunvericilikdə “saxlama” anlayışından istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Çünki, yalnız bu formada “qoruyub saxlama” anlayışının müxtəlif cür təfsirinin qarşısını almaq olar. Bu baxımdan layihədə verilən anlayış da geniş anlayışdır və daha çox “qoruma” anlayışının məzmununa uyğundur. Hesab edirik ki, layihədə “qoruyub saxlama” əvəzinə “qoruma” terminindən istifadə edilməsi daha düzgündür. Yalnız bu formada layihənin məzmunu 2012-ci il Qanununun 36.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan “qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin qorunması özündə eyniləşdirmə, sistemləşdirmə, saxlanma, mühafizə, yaxşılaşdırma, nəsil-dən-nəslə ötürülmə daxil olmaqla mədəni irsin müxtəlif aspektlərinin bərpası istiqamətində keçirilən fəaliyyətlərlə təmin edilir” müddəasına və 2003-cü il Konvensiyasında təsbit olunan “Qoruma-identifikasiya, sənədləşdirilmə, tədqiqat, saxlanma, mühafizə, yardım edilmə, yaxşılaşdırma, xüsusilə də rəsmi və qeyri-rəsmi təhsil vasitəsilə nəsil-dən-nəsilə ötürülmə daxil olmaqla, qeyri-maddi mədəni irsin yaşamaq qabiliyyətinə təminat verilməsi, eləcə də bu cür irsin müxtəlif aspektlərinin dirçəldilməsi məqsədi güdən tədbirləri bildirir” müddəasına uyğun olmuş olar.

Anlayışla bağlı yarana biləcək çətinliklərdən biri də “saxlama” və “mühafizə” anlayışlarının məzmununu və nisbətini müəyyən etməkdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz müddəadan belə bir ilkin nəticəyə gəlmək olar ki, “mühafizə” və “saxlama”

anlayışları mədəni irsin qorunması istiqamətində müəyyən tədbirləri əks etdirməklə qoruma fəaliyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. RF xalqlarının mədəni irs obyektləri (tarixi və mədəni abidələr) haqqında 2002-ci il Qanununun “mədəni irs obyektlərinin saxlanması” adlanan 40-cı maddəsinə əsasən, *mədəni irs obyektlərinin saxlanması*, obyektin fiziki bütövlüyünün və mədəni-tarixi dəyərinin saxlanmasının təmin edilməsinə yönələn konservasiya, təmir, bərpa və mədəni irs obyektinin müasir istifadəyə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutan elmi-texniki, axtarış, layihə və istehsalat işləri, saxlanma üzrə işlərin aparılmasına dair elmi göstərişləri, bu işlərin aparılmasına texniki nəzarəti özündə birləşdirən təbirlərdir. Oxşar müddəa MDB çərçivəsində qəbul edilən *Mədəni irs obyektləri haqqında* 2000-ci il Model Qanununda da (m.27) nəzərdə tutulur. Hərçənd sonuncu maddənin məzmunu bir qədər dardır.

AR qanunvericiliyində isə konservasiya, təmir, bərpa üzrə işlər mədəni irsin mühafizəsi kimi təsbit olunur. 2012-ci il Qanununun “*Mədəni sərvətlərin mühafizəsi*” adlanan 39-cu maddəsində mühafizə məqsədilə mədəni sərvətlərə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada qabaqlayıcı, konservasiya, bərpa və xüsusi mühafizə dərəcələrinin tətbiq edilməsi qeyd olunur. AR-də mühafizə dərəcələrinin tətbiqi NK-nin 26 may 2015-ci il tarixli 204 sayılı qərarı ilə təsdiq edilən *Mədəni sərvətlərə mühafizə dərəcəsinin tətbiqi Qaydalarına* (bundan sonra -*Mühafizə dərəcəsi haqqında Qaydalar*) müvafiq həyata keçirilir. Bu Qaydalara uyğun olaraq mühafizənin qabaqlayıcı dərəcəsi mədəni sərvətin cari təmiri və mədəni sərvətin istifadə üçün uyğunlaşdırılması tədbirlərini (*RF qanunvericiliyində bunlar müstəqil dərəcələr kimi müəyyən olunur*) nəzərdə tutur. Mədəni sərvətin cari təmiri tarixi və bədii təyinatını dəyişdirmədən obyektin adı istismar vəziyyətini saxlamaq üçün mülkiyyətçi və ya istifadəçi tərəfindən həyata keçirilən elmi-tədqiqat, inşaat-möhkəmləndirmə, təmir-tikinti və digər işlərin aparılmasıdır. Mədəni sərvətlərin istismarında müasir avadanlıqlardan və mühəndis kommunikasiyalarından

istifadə edilə bilər. Mədəni sərvətin istifadə üçün uyğunlaşdırılması tarixi və bədii təyinatını dəyişdirmədən ondan istifadə şərtlərinə uyğun olaraq mülkiyyətçi və ya istifadəçi tərəfindən həyata keçirilən elmi-tədqiqat, inşaat-möhkəmləndirmə, təmir-tikinti və digər işlərin aparılmasıdır.

Mədəni sərvətlərə mühafizənin konservasiya dərəcəsi mədəni sərvətin cari vəziyyətinin pisləşməsinin qarşısının alınması, mədəni sərvətin hal-hazırkı vaxtadək saxlanılmış görkəminin dəyişilməməsi, fəvqəladə və qarşısıalınmaz hallarda təcili tədbirlərin görülməsi imkanlarının yaradılmasının həyata keçirilməsi və mülkiyyətçi və ya istifadəçi tərəfindən elmi-tədqiqat, inşaat-möhkəmləndirmə, təmir-tikinti və digər işlərin aparılması məqsədi ilə tətbiq edilir. Fiziki-mexaniki və fiziki-kimyəvi mühitin təsirindən korlanmaması üçün onların açıq qalan səthində etibarlı qoruyucu təbəqələr quraşdırmaq və daşınmaz mədəni sərvətlərin yeraltı suların dağıdıcı təsirindən qorunmasını, onların toxunulmazlığını və çəpərlənməsini təmin etmək konservasiyaya aid tədbirlər sırasına daxildir.

Mədəni sərvətlərin bərpası onların zədələnmiş və itirilmiş hissələrinin mədəni sərvətin konstruksiyasına, həcm-planlaşma həllinə, xarici və daxili görünüşünə xələl gətirmədən təmir edilib ilkin halına gətirilməsidir. Bu mühafizə dərəcəsi mədəni irs obyektlərinin ilkin mədəniyyət təyinatına qaytarılması məqsədi ilə bərpa işlərinə ehtiyacı olan mədəni sərvətlərə şamil edilir. Bu istiqamətdə mədəni sərvətin istifadə uyğunlaşdırılması üzrə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir: 1) mədəni sərvətlərin rəvayətlər, rəsmlər, qravyyuralar əsasında tərtib olunmuş layihələr üzrə yenidən qurulması; 2) mədəni sərvətlərin daxili və xarici görünüşünü dəyişmədən, konstruksiyaların daxilində müasir inşaat materiallarından və üsullarından istifadə etməklə onların ilkin həcm-plan həllinin bərpası.

Xüsusi mühafizə dərəcəsi Dövlət Siyahısına daxil olan mədəni sərvətlərə şamil edilir. Bu növ mədəni sərvətlər AR-in

NK-nin 27 may 2016-cı il tarixli 208 sayılı qərarı ilə təsdiq edilən “*Mədəni sərvətlərin Dövlət Siyahısına və Mühafizə Siyahısına daxil edilməsi Qaydası*”na (bundan sonra -*Mühafizə Siyahısı haqqında Qayda*) uyğun olaraq Dövlət Siyahısına daxil edilməklə mühafizə olunur.

Göründüyü kimi “mühafizə dərəcəsi” anlayışı AR qanunvericiliyi üçün xarakterikdir. Və maraqlıdır ki, *TMAQ haqqında Qanunda* (m.25) məhz “işlər” ifadəsindən istifadə edilir. 2012-ci il Qanununda (m.39) və *Mühafizə dərəcəsi haqqında Qaydalarda* bu ifadədən istifadə edilir. Əslində bu ifadədən istifadə edilməsi mənfi hal deyil, əksinə, bu ifadə mədəni irs obyektinin mövcud fiziki saxlanma vəziyyətinə müvafiq olaraq hansı tədbirlərin həyata keçirilməsini fərqləndirir. Sadəcə “mühafizə dərəcəsi” ifadəsindəki “mühafizə” termini müəyyən qədər mübahisə doğurur və mədəni irsin qorunması (mühafizəsi) anlayışına uyğun gəlmir. Əvvəla, mühafizənin qabaqlayıcı dərəcəsi hələ maddi irs obyektini hesab edilməyən obyektlərə şamil edilir. Mədəni irs obyektlərinin dövlət mühafizəsi, onların mühafizə siyahısına salınması ilə həyata keçirilir. Digər tərəfdən, *Mühafizə dərəcəsi haqqında Qaydada* (b.8.3) aparılacaq bərpa, yenidənqurma və abadlıq, təmir-tikinti, rekonstruksiya və konservasiya işlərinin layihələri barədə AMEA-nın müsbət rəyi olmadıqda və ya MTN və müvafiq halda DTMQİ təqdim olunan layihələri əsaslandırmaqla təsdiq etmədikdə müvafiq mühafizə dərəcələrinin tətbiqindən imtina edilməsi nəzərdə tutulur. Belə çıxır ki, mədəni sərvətin mülkiyyətçisi və ya istifadəçisi olan hər hansı bir fiziki və ya hüquqi şəxsin mədəni sərvətin mühafizəsi ilə bağlı təqdim etdiyi layihə səlahiyyətli orqanın xoşuna gəlməzsə, həmin obyekt mədəni irs obyektini hesab edilmir və qorunmur. Bu mübahisənin aradan qaldırılması məqsədilə “mühafizə dərəcəsi” anlayışındakı “mühafizə” termini geniş mənə ifadə edən “mədəni irsin mühafizəsi” anlayışındakı “mühafizə” termini ilə eyni mənada qəbul edilməməli, sadəcə saxlanma mənasında başa düşülməlidir,

yaxud da qanunvericilikdə “saxlanılma dərəcəsi” anlayışından istifadə edilməlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz normativ aktların müqayisəli analizindən belə bir ilkin nəticə hasil olur ki, 2000-ci il Model Qanununda və RF qanunvericiliyində “сохранение” anlayışı ilə ifadə edilən tədbirlər bizim qanunvericiliyimizdə mühafizə tədbirləri kimi müəyyən edilir. Hərçənd, rus dilindən tərcümədə bu termin “saxlama, mühafizə, qoruma” mənalarını verir. Belə çıxır ki, mədəni irsin saxlanması və mühafizəsi eyni tədbirləri ifadə edir. Əslində bu belə deyildir. Belə ki, beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən ingilis və rus dillərində mədəni irsin qorunması və ya mühafizəsi və mədəni irsin saxlanması fərqləndirilir. Bu baxımdan mühafizə və saxlamanın eyniləşdirilməsi düzgün deyildir. AR qanunvericiliyində də bu terminlər paralel, fərqli tədbirləri ifadə edən anlayışlar kimi istifadə edilir. Hərçənd, bu terminlərin mənşəyi və ifadə etdiyi tədbirlər bir-birinə yaxındır və biri digərini istisna etmir. Daha doğrusu, mədəni irsin mühafizəsi anlayışı daha geniş məzmununa malik olmaqla mədəni irsin saxlanmasını özündə ehtiva edir. “Mühafizə” ərəb sözü olmaqla hər hansı təhlükədən, zərərli təsirdən və s. qorumanı, saxlamayı ifadə edir[4,c.3,s.411]. Göründüyü kimi istər “saxlama”, istərsə də “mühafizə” terminləri nəticə etibarlı ilə qorumanı ifadə edir. Sadəcə, “saxlama” mədəni sərvətlərin əvvəlki vəziyyətini qorumağa yönələn tədbirləri, “mühafizə” isə bir sistem olaraq saxlama da daxil olmaqla mədəni sərvətlərin qorunmasına yönələn daha geniş planlı tədbirləri ifadə edir. 2012-ci il Qanununun 38.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq milli mədəni irsin mühafizəsi sistemi dövlət orqanları və bələdiyyələr tərəfindən həyata keçirilən qanuni hüquqi, maddi-texniki və təşkilati tədbirlərdən ibarətdir. Yaxşı olardı, Model Qanununa müvafiq olaraq bu ifadədə “təşkilati” sözündən sonra “və s.” işlədilər. Çünki, mühafizə sisteminə qeyd olunan tədbirlərlə yanaşı, informasiya, maliyyə və s. tədbirlər də daxildir.

Mühafizə sisteminin məzmunu mədəni irsin qorunması fəaliyyətini demək olar ki, ehtiva edir. Bu baxımdan “mədəni irsin mühafizəsi” və “mədəni irsin qorunması” anlayışlarını, biri digərini əvəz edə biləcək anlayışlar kimi istifadə edə bilərik. Çünki, ingilis və ya rus dilində istifadə edilən bir terminin azərbaycan dilində iki terminlə ifadə edilməsi və onlardan hansının istifadə edilməsi AR qanunvericiliyi üçün xarakterikdir və tərcümədə hansı terminə üstünlük verilməsi də nəticə etibarlı ilə tərcüməçinin təxəyyülünə məxsus ola bilər. Bu şərtlə ki, müvafiq beynəlxalq hüquq normasının düzgün təfsir və tətbiq edilməsinə mane olmasın.

Bununla bağlı mübahisə doğura biləcək bir məqam, 2003-cü il və 2005-ci il Konvensiyalarında “qoruma” anlayışının geniş məzmununda verilməsi və saxlama ilə mühafizənin fərqli tədbir kimi bu anlayışın məzmununa daxil edilməsidir. 2003-cü il Konvensiyasına əsasən (m.2(b.3)), “qoruma” - identifikasiya, sənədləşdirilmə, tədqiqat, saxlanma, mühafizə, yardım edilmə, yaxşılaşdırma, xüsusilə də rəsmi və qeyri-rəsmi təhsil vasitəsilə nəsil-dən-nəsilə ötürülmə daxil olmaqla, qeyri-maddi mədəni irsin yaşamaq qabiliyyətinə təminat verilməsi, eləcə də bu cür irsin müxtəlif aspektlərinin dirçəldilməsi məqsədi güdən tədbirləri bildirir. 2005-ci il Konvensiyasına görə (m.4(b.7)), “qorunma” dedikdə, mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunub saxlanılması, mühafizəsi və artırılmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Konvensiyalarda istifadə olunan “safeguarding” və “protection” terminləri həm “mühafizə”, həm də “qoruma” kimi tərcümə oluna bilər.

Əgər bu terminlər “mühafizə” kimi tərcümə olunsaydı, o halda qoruma mühafizə anlayışının məzmununa aid tədbir kimi qəbul dilərdi. Ancaq, hər iki konvensiyaya qoşulmaq barədə AR-in 2 oktyabr 2006-cı il və 26 noyabr 2009-cu il Qanunlarında bu terminlər “qoruma” kimi təsbit olunur. Təsədüfi deyildir ki, 2012-ci il Qanununda da (m.36.2) ümumiləşdirici anlayış kimi “qoruma” terminindən istifadə olunur. Digər tərəfdən “qoruma”

anlayışı mədəni irsin mühafizə edilməklə təhlükəsizliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Qeyd etdiyimiz Konvensiya normalarında və AR Qanununda isə mühafizə ayrıca bir tədbir olaraq tədqiqat, eyniləşdirmə və s. ilə birlikdə “qoruma” anlayışına daxil edilmişdir. Hansı ki, bu, AR qanunvericiliyində mühafizəni bir sistem olaraq müəyyən edən müddəa ilə (2012-ci il Qanunu, m.38.3) ziddiyyət təşkil edir.

Aşağıdakı amilləri nəzərə almaqla bu ziddiyyəti həll etmək olar: 1) “qoruma” və “mühafizə” anlayışları sinonim anlayışlardır; 2) mədəni irsin qorunmasını və ya mühafizəsini dar və geniş mənada başa düşmək lazımdır. Geniş mənada onlar mədəni irsin qorunması sistemini, dar mənada isə mədəni irsi qorunması istiqamətində həyata keçirilən ayrıca tədbiri ifadə edirlər. Bu baxımdan qanunvericilikdə tez-tez rast gəlinən “mədəni irsin aşkarlanması, qorunması, təbliği və təşviqi” və ya “tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, təbliği və təşviqi” ifadələrindəki “qoruma” termini dar mənada mühafizə kimi qəbul edilməlidir; 3) tədqiqat işinin məqsədlərinə uyğun olaraq geniş mənada “mədəni irsin qorunması” ifadəsindən istifadə etmək daha məqsədəuyğun olardı. *Əvvəla*, qanunvericilik təcrübəsində ümumi anlayış qismində “qoruma” terminindən daha çox istifadə edilir. *İkincisi*, qanunvericilikdə istifadə edilən “saxlama”, “mühafizə” və “qoruma” terminlərinin hər üçü kənar təsirlərdən qorumanı ehtiva edir. Sonuncu termin təhlükəsizliyin təmin edilməsini ehtiva etdiyi üçün mədəni irsin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Təminat sistemi olması baxımından “mədəni irsin qorunması” özündə saxlamayı, dar mənada mühafizəni, müdafiəni, təşfiq və təbliğatı da ehtiva edir. Əslində mədəni irsin beynəlxalq sferada tanınması və təbliği, milli mədəni irsimizin qorunmasının bir formasıdır. Məsələn, Azərbaycan xalçasının digər dövlətlərdə sərgilərinin keçirilməsi və muzeylərdə nümayiş etdirilməsi, Azərbaycan xalçalarının

dünyaya Qafqaz, İran, “erməni” və s. adlarla tanıtılmasının qarşısını alır[39,s.102].

Mədəni irsin qorunması özündə daha dar məzmunla malik olan mədəni irsin hüquqi qorunmasını ehtiva edir. Bəzən qanunvericilikdə hüquqi qorunma ifadəsindən istifadə edilir. Folklor haqqında Qanuna əsasən (m.1.0.2), folklor nümunələrinin hüquqi qorunması - folklor nümunələrinin hər hansı qeyri-qanuni istifadədən və onlara zərər vuran digər hərəkətlərdən qorunmasıdır. *Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin hüquqi qorunması, pasportlaşdırılması, qeydiyyatı və dövlət reyestrinin aparılması Qaydalarının* layihəsinə görə, ənənəvi mədəni ifadələr (folklor nümunələri) və ənənəvi biliklərin hüquqi qorunması, onların əqli mülkiyyət rejimində “pozitiv” və “müdafiə”li qorunmasıdır. “Pozitiv” qorunma dedikdə, folklor nümunələrinə münasibətdə əqli mülkiyyət hüquqlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, “müdafiə”li qoruma dedikdə isə, folklor nümunələrinə münasibətdə əqli mülkiyyət hüquqlarının üçüncü şəxslər tərəfindən alınmayacağına təminat verən strategiyalar toplusu başa düşülür. Göründüyü kimi layihənin hüquqi qoruma anlayışına münasibətdə yanaşması olduqca qeyri-müəyyəndir. Əslində hüquqi qoruma mədəni irsin qorunması sisteminin tərkib hissəsi olmaqla özü də geniş və dar mənada başa düşülür.

Geniş mənada hüquqi qoruma mədəni irsdən istifadə və ona olan hüquqların həyata keçirilməsinin hüquqi təmin edilməsini, dar mənada isə mədəni irsdən qeyri-qanuni istifadədən və onlara zərər vuran digər hərəkətlərdən müdafiəni nəzərdə tutur. Əslində *Folklor haqqında* Qanunda dar mənada hüquqi qorumadan, yəni müdafiədən bəhs edilir.

Mədəni irsin qorunmasında müdafiə bir qayda olaraq hüquqi qorumaya aid edilir. Müdafiəyə ehtiyac o halda duyulur ki, mədəni irsdən istifadə rejimi pozulur, mədəni irs obyektlərinə münasibətdə qeyri-qanuni hərəkətlərə (oğurlamaq, qanunsuz olaraq başqa yerə aparmaq, qəsdən zədə vurmaq və s.) yol verilir və ya istifadə ilə bağlı (məsələn, mülkiyyət hüququ ilə bağlı)

mübahisələr yaranır. 1954-cü il Konvensiyası, I və II Protokollarda məhz “mədəni irsin müdafiəsi” anlayışından istifadə edilməsini də bununla izah etmək olar. Çünki, silahlı münaqişə dövründə mədəni irs obyektlərinə münasibətdə qeyri-qanuni hərəkətlərə (oğurlamaq, qanunsuz olaraq başqa yere aparmaq, qəsdən zədə vurmaq, məhv etmək və s.) yol verilməsi təhlükəsi daha realdır. Bu baxımdan 1954-cü il Konvensiyasının 2-ci maddəsinin müddəasını normal qəbul etmək lazımdır. Həmin maddəyə əsasən, bu Konvensiyaya uyğun olaraq mədəni sərvətlərin müdafiəsinə onların mühafizəsi və mədəni sərvətlərə hörmət edilməsi daxildir. Əslində bu müddəaya əsasən düşünmək olmaz ki, mühafizə mədəni sərvətlərin müdafiəsi anlayışına daxildir. 3-cü maddəyə (II Protokol, m.5) görə, mədəni sərvətlərin mühafizəsi hələ dinc dövrdə, silahlı münaqişə baş verənə qədər dövlətin mədəni sərvətlərin qorunması üçün görməli olduğu tədbirləri ifadə edir.

Əslində “müdafiə” termini də ərəb sözü olub özünü və ya başqasını hücumdan, qeyri-qanuni hərəkətlərdən və təhlükədən qorumanı ifadə edir [4, c.3, s.406]. Beləliklə, mədəni irsin müdafiəsi, mədəni irsə münasibətdə qeyri-qanuni hərəkətlərə yol verildiyi və ya belə təhlükənin olması halında mövcud olmaqla mədəni irsin qorunması fəaliyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Hüquq nəzəriyyəçisi N.İ. Matuzovun subyektiv hüquqların mühafizə və müdafiəsi ilə bağlı söylədiyi fikirə [130, s.131] uyğun olaraq qeyd etmək olar ki, mədəni irsin qorunması həmişə, müdafiəsi isə ona münasibətdə qeyri-qanuni hərəkətlər baş verdikdə həyata keçirilir. II Protokola görə (m.1 (g)), ərazisi işğal edilmiş dövlətin tətbiq edilən daxili hüquq normalarını və ya beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq edilən hər hansı məcburiyyət hərəkətləri qeyri-qanuni hesab edilir. Bu baxımdan Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazisində milli

mədəni irsimizə qarşı törədilən hərəkətlərin hər birisi qeyri-qanunidir.

“Müdafiə” termininin “qoruma” və “mühafizə” terminləri ilə paralel işlədilməsini nəzərə alaraq bir məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədəuyğun olardı ki,

“hüquqi müdafiə” bilavasitə “hüquqi qoruma”ya aid olmaqla dar mənada hüquqi qorumanı ifadə edir. Başqa sözlə, dar mənada qorumanı ifadə etmək üçün qanunvericilik “hüquqların müdafiəsi” anlayışından istifadə edir [9, s.848]. Belə ki, AR MM-nin “*Mülki hüquq və vəzifələr, onların müdafiəsi*” adlanan 2-ci fəslində mülki hüquqların müdafiəsindən, eləcə də müdafiə üsullarından (m.17-23) bəhs edilir. Eyni zamanda hüquqi müdafiə özündə müdafiə hüququnu da ehtiva edir. Bu baxımdan AR Konstitusiyasının 26-cı maddəsində təsbit olunan “hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır” müddəası, bir tərəfdən, hər kəsin Konstitusiyanın 40-cı maddəsində və 2012ci il Qanununda təsbit olunan mədəniyyət sferasındakı insan hüquq və azadlıqlarını, o cümlədən mədəni irs obyektlərinə olan mülkiyyət hüququnu qoruya bilməsini, digər tərəfdən, mədəni irs obyektinin oğurlanması, itirilməsi və digər qanunsuz yolla çıxarılması hallarında pozulmuş hüquqların və maraqların bərbası üzrə müstəqil xarakterli səlahiyyətin olmasını ehtiva edir.

Bu baxımdan mədəni irsin hüquqi müdafiəsi, dar mənada mədəni irsin hüquqi qorunmasını ifadə etməklə, mədəni hüquqlar, ilk növbədə mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququnun, o cümlədən mədəni irsin istifadə və mühafizə rejimini müəyyən edən hüquq normalarının pozulması və ya mübahisələndirilməsi hallarında, onların bərpa edilməsini və ya tanınmasını nəzərdə tutur. Geniş mənada hüquqi qoruma dedikdə, mədəni irsin qorunması istiqamətində qanunvericilikdə, o cümlədən beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan bütün üsul və vasitələrin məcmusu başa düşülür ki, onların köməyi ilə mədəni irsin qorunması sferasındakı münasibətlərin normal inkişafı təmin edilir. Bu baxımdan mədəni irsin hüquqi qorunması,

müəyyən hüquq pozuntusu olmadığı halda və müvafiq hüquq pozuntusu baş verdiyi halda da mövcud olur.

Ona görə də 1954-cü il Konvensiyasında, eləcə də I və II Protokollarda istifadə edilən “müdafiə” termini, mədəni irs üçün real təhlükənin, yəni silahlı münaqişənin olduğu şəraitdə mədəni irsin qorunmasını özündə ehtiva edir. Bu baxımdan Konvensiyanın mövqeyini düzgün olduğunu söyləmək olar. Bunun əksi olaraq AR qanunvericiliyində, məsələn, Folklor haqqında Qanunda (m.1.0.2) “folklor nümunələrinin hüquqi qorunması” ifadəsindən istifadə edilir və bu folklor nümunələrinin hər hansı qeyri-qanuni istifadədən və onlara zərər vuran digər hərəkətlərdən qorunması kimi təfsir olunur. Qanunda qeyd olunur ki, folklor nümunələrindən qeyri-qanuni istifadə folklor nümunələrindən istifadəyə dair bu Qanunla müəyyən edilən tələblərin pozulması, folklor nümunələrinə zərər vuran hərəkətlər isə folklor nümunələrindən bu Qanunla müəyyən edilən istifadə hallarında onun mənbəyinin, həmçinin yarandığı yerin coğrafi adının və (və ya) mənsub olduğu xalqın (cəmiyyətin) adının dəqiq göstərilməməsidir. Hesab edirik ki, Qanunun adı düzgün müəyyən edilsə də, hüquqi qorumanın anlayışı düzgün təfsir olunmamışdır. Yaxşı olardı ki, qanunverici definisiyada qeyd olunan qeyri-qanuni hərəkətlərin ifadə edilməsi üçün “hüquqi müdafiə” anlayışından istifadə etmiş olardı.

Mədəni irsin qorunması ilə bağlı başqa bir məqam ondan ibarətdir ki, normal qorunmanın təmin olunması üçün müvafiq dövlət orqanlarının konkret fəaliyyəti olmalıdır. Yəni faktiki qoruma yalnız dövlət orqanı tərəfindən müvafiq qaydada rəsmi qeydiyyata alınmış mədəni irs obyektlərinə şamil olunur. Obyektin mədəni sərvət üçün xarakterik olan xüsusi əlamətlərə və özəlliklərə malik olması, özlüyündə onun müdafiəsini təmin etmir [169,s.11]. Əslində obyektin mədəni irs obyekti kimi dövlət orqanının aktı əsasında status əldə etməsi, ilk növbədə obyektin mühafizəsini təmin edir.

Beləliklə, mədəni irsin qorunması mədəni irs obyektlərinin aşkar edilməsi, saxlanması, mühafizəsi, təbliğ və təşviqi üzrə həyata keçirilən tədbirlər sistemidir ki, onların köməyi ilə mədəni irsin qorunması hüquqi, iqtisadi, informasiya, təşkilati və s. baxımdan təmin olunur. Bu sistemin məqsədi, mədəni irs obyektlərini zədələnməkdən və məhv olmaqdan, onların istifadə rejiminin pozulmasından, onlara zərər vura biləcək hər hansı hərəkətlərdən və fəaliyyətdən qorumaqdır[267,s.648-650]. AR Konstitusiyasına (m.40(II), m.77) və 2012-ci il Qanununa (m.38) uyğun olaraq AR-də milli tarixi, təbii və mədəni irs obyektlərini, o cümlədən tarix, təbiət və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər kəsin borcudur. Lakin bir öhdəlik olaraq mədəni irsin qorunması dövlətin öhdəliyidir (Konstitusiya, m.16(II)). Dövlət bu öhdəliyini dövlətdaxili və beynəlxalq səviyyələrdə həyata keçirir. 1972-ci il Konvensiyasına əsasən (m.4), mədəni irsin aşkar edilməsi, saxlanması, mühafizəsi, təşviqi və gələcək nəsillərə çatdırılması öhdəliyi ilk olaraq həmin irsin mənsub olduğu dövlətin öhdəliyidir, bununla yanaşı həmin dövlət beynəlxalq əməkdaşlıq və yardımdan da istifadə edə bilər. Buna müvafiq olaraq mədəni irsin qorunması sistemi özündə milli və beynəlxalq səviyyədə qorumanı birləşdirir. Mədəni irsin beynəlxalq qorunması dedikdə, bu irsin aşkar edilməsi və saxlanması istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlıq və yardım sisteminin yaradılması başa düşülür (1972-ci il Konvensiyası, m.7).

Beynəlxalq sənədləri və AR qanunvericiliyinin müqayisəli təhlil edilməsinə əsasən mədəni irsin qorunması sistemində aşağıdakı tədbirləri daxil etmək olar: 1) mədəni irs obyektlərinin aşkarlanması və eyniləşdirilməsi; 2) aşkarlanmanın və eyniləşdirmənin təmin edilməsi üçün dövlət reyestrinin aparılması; 3) mədəni irsin mühafizə siyahılarının, o cümlədən ümumdünya irs siyahısının tərtib edilməsi və yenilənməsi; 4) aşkar edilmiş obyektlərin elmi, texniki, sənətsünaslıq və s. baxımdan tədqiq edilməsi; 3) müvafiq ekspertizanın aparılması; 5) mədəni irs obyektlərindən istifadə rejiminin müəyyən

edilməsi; 6) mədəni irs obyektlərinin mühafizə zonasının və dərəcəsinin müəyyən edilməsi; 7) mədəni irsin idarə olunması, təbliğati və sənədləşməsi ilə məşğul olan təsisatların yaradılması və mədəni irsdən faydalanmanın təmin edilməsinə yönəlik hüquqi, texniki, inzibati və maliyyə tədbirlərinin görülməsi; 8) mədəni irsin qorunması istiqamətində informasiya sisteminin yaradılması; 9) mədəni irsin qorunmasına dair proqramlar, layihə və tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi; 10) mədəni irsin qorunması üzrə kadr hazırlığının təşkil edilməsi; 11) mədəni irsin qorunması sahəsində ictimaiyyətin məlumatlılığının təmin edilməsi və ictimaiyyətin qoruma prosesinə cəlb edilməsi; 12) mədəni irsin tanıtılması, təbliğat və təşviqatının aparılması; 13) mədəni irs obyektinə zərər vura biləcək hərəkətlərə görə hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilməsi və s.

Beləliklə, mədəni irsin qorunması bir fəaliyyət olaraq dövlətdaxili və beynəlxalq hüququn tənzimləmə sferasına daxildir. Mədəni irsin qorunması mədəni irs obyektlərinin aşkar edilməsi, saxlanması, mühafizəsi, təbliğ və təşviqi üzrə həyata keçirilən tədbirlər sistemidir ki, bu tədbirlərin köməyi ilə mədəni irsin qorunması hüquqi, iqtisadi, informasiya, təşkilati və s. baxımdan təmin olunur. Sistemin məqsədi, mədəni irs obyektlərini zədələnməkdən və məhv olmaqdan, onların istifadə rejiminin pozulmasından, onlara zərər vura biləcək hər hansı hərəkətlərdən və fəaliyyətdən qorumaqdır. Bu baxımdan “mədəni irsin qorunması” ifadəsi özündə mədəni irs obyektlərinin aşkar edilməsini, saxlanması və mühafizəsini, təbliğ və təşviq edilməsini birləşdirir.

1.3. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi rejiminin xüsusiyyətləri

1.3.1. Mədəni irsin qorunması milli və beynəlxalq yarım sistemlərin məcmusu kimi

Hüquq ədəbiyyatından məlum olduğu kimi iki yarım sistemdən: tənzim edilən (münasibətlər) və tənzim edəndən (tənzim etmə mexanizmi) ibarət olan beynəlxalq hüquqi tənzim etmə sisteminin xüsusiyyəti ilk növbədə tənzim edilən münasibətlərin xüsusiyyəti ilə müəyyən olunur [118, s.10]. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyəti də tənzim etmə obyektini olan mədəni irsin qorunması ilə bağlı yaranan münasibətlərin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Bu münasibətlərdə müxtəlif hüquq subyektliliyinə malik olan subyektlərin (dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, fiziki şəxslər, xüsusi və publik hüquqi şəxslər) iştirak etməsi, həmin münasibətlərin müxtəlif predmet sferalarını (mədəni irsin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə, mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq ticarəti və s.) əhatə etməsi, müvafiq olaraq mədəni irsin qorunması üzrə münasibətlərin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində fərqli xarakterli hüquq normalarının iştirak etməsini zəruri edir. Başqa sözlə, beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmənin maddi əsasını təşkil edən fərqli xarakterli münasibətlər tənzim etmə mexanizminin kompleks xarakterli olmasını şərtləndirir. Hüquqi tənzimlənmənin kompleks xarakterli olmasını qoruma üzrə hüquq münasibətlərinin obyektini təşkil edən mədəni irsin hüquqi təbiəti də tələb edir. Belə ki, insan fəaliyyətinin nəticəsi olaraq maddi və qeyri-maddi formada yaradılan mədəni irs obyektləri milli mədəniyyətin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə yanaşı, sərbəst ticarət dövriyyəsinə iştirak edə bilər. İlk baxışdan təzad təşkil edən bu iki xüsusiyyət mədəni irs obyektlərinin hüquqi rejiminin kompleks xarakterli olmasını şərtləndirir. Qeyd olunan komplekslik, bir tərəfdən, beynəlxalq və dövlətdaxili-hüquqi tənzimlənmənin, digər tərəfdən, ümumi-hüquqi və xüsusi-hüquqi tənzimlənmə xüsusiyyətlərinin uzlaşmasında özünü göstərir. İstər “ümumdünya mədəni irs” konsepsiyası, istərsə də əsas insan

hüquqlarından hesab olunan xüsusi mülkiyyət hüququna əsaslanan “mədəni mülkiyyət” konsepsiyası mədəni irsin qorunmasının dövlətdaxili hüquqla yanaşı, beynəlxalq hüquqla da tənzimlənməsini qəbul edir. Bunun hər iki konsepsiya üçün xarakterik olmasını universallıq meyarı müəyyən edir.

“*Mədəni mülkiyyət*” adlanan birinci yanaşma mədəni irs obyektlərinin sərbəst dövriyyəsinə nəzərdə tutur və xüsusi mülkiyyət prinsipinə əsaslanır[249]. Hərçənd ədəbiyyatda mədəni irs obyektlərinin sərbəst dövriyyəsinin ümumbəşəri mədəni həyatın zənginləşdirilməsinə xidmət etməsi və bu halda mədəni sərvətlərin ümumbəşəri mədəni irs olması da qeyd edilir [134,s.737].

BMT Baş Məclisinin 1970-ci ildə qəbul etdiyi *Dəniz və okeanların və onun təkinin istifadəsinə dair prinsiplər* Bəyannaməsində və sonralar bir çox beynəlxalq sənədlərdə (Ay və digər səma cisimlərində dövlətlərin fəaliyyəti haqqında 1979-cu il Sazişi, m.11, Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası, m.136) təsbit olunan “*bəşəriyyətin ümumi irsi*” (*communis humanitatis*) [116,c.2,s.132] prinsipinə əsaslanan “*ümumbəşəri mədəni irs*” konsepsiyası beynəlxalq təcrübədə ilk olaraq 1972-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulur [269]. Əslində isə mədəni irs ideyası 1954-cü il Konvensiyasında (m.1(a)) təsbit olunub [242]. Bu konsepsiya mədəni irs obyektlərinə münasibətdə dövləti öhdəlikli subyekt kimi nəzərdə tutur və həmin obyektlərin qorunub saxlanması istiqamətində bütün dövlətlərin məsuliyyətini müəyyən edir [226]. Bu konsepsiyaya əsasən, mədəni irs obyektləri milli mədəniyyətin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsi səbəbindən özgəninkiləşdirilə bilməz. Bu halda mülkiyyət məsələləri və mülkiyyətçinin hüquq və vəzifələri ikinci plana keçir. İ.E.Martinenko bu konsepsiyanın məzmununa aşağıdakı ünsürlərin daxil olmasını qeyd edir: 1) hər bir milli mədəniyyət ümumbəşəri mədəniyyətin inkişafına öz töhfəsini verir, əldə olunan nailiyyətlərin itirilməsi halında mədəniyyət

kasıblaya bilər; 2) mədəni irsin qorunması yalnız mədəni abidənin yerləşdiyi dövlətin deyil, bütün dövlətlərin vəzifəsidir; 3) mədəni abidələrin qorunması, universal əhəmiyyət kəsb edən obyektlərin saxlanması, konservasiyası, bərpası işində beynəlxalq əməkdaşlığın olmasını şərtləndirir; 4) ümumi irsin hissələri milli xarakterə malikdir; 5) ümumbəşəri mədəni irs üçün mülkiyyət məsələləri prinsipial əhəmiyyət kəsb etmir (mədəni abidələr dövlətin, xüsusi şəxslərin, ictimai təşkilatların mülkiyyətində ola bilər); 6) mədəniyyət sferasında ümumbəşəri irs, mədəni sərvətlərdən ümumi istifadə olunmasının tanınmasına səbəb olur (bütün insanlar mədəniyyətin, o cümlədən dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərindən bərabər istifadə etmək hüququna malikdir) [125, s.387].

Göründüyü kimi, cəmiyyət artıq başa düşür ki, onun gələcək inkişafı, bir tərəfdən, illərlə formalaşmış mədəni özünəməxsusluğu qoruyub, gələcək nəsillərə ötürmədən, digər tərəfdən, beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq olmadan qeyrimümkündür. Başqa sözlə, mədəni irsin qorunması müasir dövrdə bir dövlətin sərhədlərindən kənara çıxaraq beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, problemin beynəlxalq sferaya çıxması, müvafiq olaraq beynəlxalq-hüquqi tənzimləmənin olmasını da zəruri edir. Beynəlxalq-hüquqi tənzimləməni aktual edən bir sıra amillər mövcuddur. Birinci amil mədəni irs obyektlərinin müəyyən edilməsi və qeydiyyatına alınmasıdır. Hansı sərvətlərin mədəni irs obyekti hesab edilməsi dövlətlərin suveren səlahiyyətlərinə aid olsa da, bunun meyarları, müvafiq obyektlərin ümumdünya irs siyahılarına daxil edilməsinin şərtləri beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilir. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin aktuallığını şərtləndirən digər bir amil, mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq mübadiləsinin təşkil edilməsi və qanunsuz dövriyyə ilə mübarizədir. Beynəlxalq hüquq normaları olmadan mədəni irs obyektlərinin normal beynəlxalq dövriyyəsinin təmin etmək, beynəlxalq əməkdaşlıq olmadan isə bu obyektlərin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə aparmaq qeyri-mümkündür.

Lakin qeyd olunanlar beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmənin zəruriliyini şərtləndirsə də, hər bir dövlətin mədəni irsi qoruyub, gələcək nəsillərə ötürmək öhdəliyini azaltmır. Belə ki, hüquqi tənzimlənmə baxımından mədəni irsin qorunması dövlətin həm daxili hüququnun, həm də beynəlxalq hüququn birgə tənzimlənmə predmetini təşkil edir. Yəni mədəni irsin qorunması üzrə beynəlxalq münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi öz xarakterlərinə görə fərqli olan iki hüquq sisteminin - beynəlxalq və milli hüququn köməyi ilə həyata keçirilir [195, s.17]. Özündə milli və beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən tədbirlərdən ibarət olan iki yarım sistemi birləşdirən mədəni irsin qorunması sisteminin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, mədəni irsin qorunmasının hüquqi tənzimlənməsini dövlətlərin daxili hüququnun fəaliyyət sferasından çıxartmır.

1972-ci il Konvensiyasında qeyd olunduğu kimi (m.6) ərazisində mədəni və təbii irsin yerləşdiyi dövlətin suverenliyinə tam hörmət etməklə və milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hüquqlarına xələl gətirmədən həmin irsin qorunması bütün beynəlxalq birləşmənin borcudur[243,s.204]. Əslində Konvensiya milli və beynəlxalq mühafizə normalarından ibarət olan ümumdünya mədəni irs obyektlərinin hüquqi rejiminin bütövlüyü prinsipini təsbit edir (2-ci fəsil)[40,s.139]. “Ümumdünya mədəni irs” konsepsiyasının əsaslandığı bu prinsipə görə, mədəni irsin qorunması sisteminin əsasında milli hüquqla müəyyən edilən qoruma rejimi dayanır. Çünki mədəni irsin aşkar edilməsi, mühafizəsi, təbliği və gələcək nəsillərə çatdırılması öhdəliyi ilk növbədə mədəni irsin aid olduğu dövlətin üzərinə qoyulur (1972-ci il Konvensiyası, m.4). Bu baxımdan hər hansı obyektin mədəni irs üçün əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi (1970-ci il Konvensiyası, m.1), bəzi mədəni irs obyektlərinin ayrılmaz elan edilməsi (1970-ci il Konvensiyası, m.13 “d”), arxeoloji qazıntıların qanunsuz hesab edilməsi (1995-ci il Konvensiyası,

m.3), mühafizə xidmətinin təşkil edilməsi və qanunsuz dövrüyyənin qarşısının alınması üzrə tədbirlərin görülməsi (1970-ci il Konvensiyası, m.5, 6, 7) və s. kimi hüquq və vəzifələr ilk olaraq dövlətlərə məxsusdur.

Başqa sözlə, konkret dövlətin yurisdiksiyasında olan mədəni irsin hüquqi qorunması, müvafiq beynəlxalq hüquq normalarının konkret dövlətin yurisdiksiyası çərçivəsində implementasiyası ilə baş verir. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi təcrübəsi əyani olaraq sübut edir ki, “dövlətdaxili hüquqla fəal qarşılıqlı əlaqə olmadan beynəlxalq hüquq normaları fəaliyyət göstərə bilməz” [116, c.1, s.163]. Bütövlükdə mədəni irsin qorunması ilə bağlı beynəlxalq hüquq normalarının (*bir qayda olaraq beynəlxalq müqavilələrin*) [157,s.125-140] implementasiyası beynəlxalq səviyyədə (*beynəlxalq ərazilərlə: kosmos və okean və s. bağlı*) beynəlxalq hüquqtətbiquetmə prosesində və dövlətin yurisdiksiyası çərçivəsində olur. Sonuncu halda beynəlxalq hüquq normalarının milli-hüquqi implementasiyasından söhbət gedir. Bu baxımdan mədəni irsin qorunması ilə bağlı beynəlxalq hüquq aktlarında milli qanunvericiliyə mütəmadi istinadlar edilməsi, yaxud bu və ya digər məsələnin həllinin milli qanunvericiliyə həvalə edilməsini (1970-ci il Konvensiyası, m.3, 7) təbii qəbul etmək lazımdır.

Beləliklə, mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı belə bir ilkin nəticəyə gəlmək olar ki, bu tənzimlənmənin səmərəli həyata keçirilməsində beynəlxalq hüquq və milli hüquq normaları qarşılıqlı əlaqədə iştirak edirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu normalar müxtəlif formalarda müəyyən edilsələr də, eyni iradəni, dövlətlərin iradəsini ifadə edirlər. Başqa sözlə, bu normaların təyinatı mədəni irsin qorunması öhdəliyi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan onların hansı formada müəyyən olunması bir o qədər əhəmiyyət kəsb etmir. Sadəcə bu və ya digər dövlətin yurisdiksiyasında olan mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunması milli və beynəlxalq hüquq normalarının uzlaşdırılması formasında baş verir. Belə

uzlaşma isə yalnız beynəlxalq hüquq normalalarının milli hüquqa münasibətdə üstünlüyünün qəbul edilməsi ilə mümkündür. Bir şərtlə ki, mədəni irsin qorunması ilə bağlı dövlətin ümumi qaydasına (*ordre public*) xələl gəlməsin. *Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında* 2000-ci il AR Qanununun 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq “*Konstitusiyaya və referendumla qəbul edilən qanunlar*” AR-in ümumi qaydasını təşkil edir.

Qeyd olunan tələblər həm mədəni irsin qorunmasının maddi-hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsində (normayaradıcılığında), həm də qoruma üzrə konkret prosessual-təşkilati fəaliyyətin həyata keçirilməsində nəzərə alınmalıdır. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi üçün xarakterik olan bu xüsusiyyət iki mühüm amillə müəyyən olunur. *Birincisi*, mədəni irsin beynəlmilləşməsidir. Yəni dövlətlər milli mədəni irsi qorumaqla ümumdünya mədəni irsini zənginləşdirirlər. Bu istiqamətdə digər dövlətlərin və ya xalqların milli mədəni irsinə hörmət etməyi və onun qorunması üzrə əməkdaşlıq etməyi öhdələrinə götürürlər. *İkincisi*, milli mədəni irs hər bir xalqın özünəməxsusluğunu ifadə edir və onun qorunması milli təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi olmaqla dövlətin ümumi qaydasına (*ordre public*) daxildir.

Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin məqsədlərindən biri, kimin mülkiyyətində olmasından asılı olmayaraq bütün insanların mədəni irs obyektlərindən zövq almaq və onlardan bərabər istifadə etmək imkanına şərait yaratmaqdır. Ona görə də beynəlxalq-hüquqi qoruma üçün mədəni irs obyektinin kimin mülkiyyətində və harada olması deyil, hansı xalqın, sosial qrupun mədəni irsinə aid olmasının gizlədilməməsi əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan geri qaytarmamaq üçün mədəni irs obyektinin gizli saxlanması bütövlükdə cəmiyyətin həmin obyektlərlə tanış olmaq və müvafiq məlumat əldə etmək hüquqlarını pozur.

Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi müxtəlif xarakterli hüquq normaları əsasında həyata keçirilir. Hüquq ədəbiyyatında bu normalar sisteminin hüquqi təbiəti və hüquq sistemində yeri barədə fərqli fikirlər mövcuddur. S.N.Molçanovun fikrincə, mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi müasir beynəlxalq hüququn yeni sahəsi olan beynəlxalq mədəniyyət hüququ çərçivəsində həyata keçirilir[152,s.110-123]. V.İ.Akulenko beynəlxalq mədəni sərvətlərin qorunması hüququnu beynəlxalq ümumi hüququn müstəqil sahəsi kimi müəyyən edir[52]. Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında xüsusi və ümumi-hüquqi elementləri özündə birləşdirən mədəni irs hüququnun mövcud olması barədə fikirlərə də rast gəlinir[207]. B.A.Neşatayevanın fikrincə, mədəni sərvətlər sahəsində normativ tənzimlənmə kompleks xarakter daşıyır. Kompleks həm ümumi, həm də xüsusi beynəlxalq hüququn prinsip və normalarından ibarətdir[160,s.31].

Fikrimizcə, mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunmasının normativ sisteminin kompleks xarakterli olması şübhə doğurmur. Hesab edirik ki, hüquq ədəbiyyatında xarici iqtisadi hüquq [75,s.1-13] üçün təklif edilən xüsusiyyətlər mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunması üçün də xarakterikdir. Belə ki, mədəni irsin qorunması sahəsində yaranan münasibətlərin fərqli xarakterə malik olması nəticə etibarlı ilə bu münasibətlərin normativ tənzimlənməsinin də kompleks xarakterli olmasını şərtləndirir. Buna müvafiq olaraq mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunmasını sahələrarası və kompleks xarakterə malik olmaqla formalaşmaqda olan beynəlxalq mədəniyyət hüququnun institutu kimi qiymətləndirmək olar. Hüquqi rejimin bütövlüyü prinsipinə əsaslanmaqla mədəni irsin qorunmasının normativ tənzimlənməsinin maddi-hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsində beynəlxalq hüquq normaları, prosessual-hüquqi və ya təşkilati-hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsində isə dövlətdaxili hüquq normaları üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

müvafiq olaraq beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq normaları əsasında həyata keçirilir. Bu normaların uzlaşmasında üstünlük, dövlətin ümumi qaydası (ordre public) pozulmamaq şərti ilə beynəlxalq hüquq normalarına verilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, mədəni irsin qorunması özlüyündə dövlətin ümumi qaydasına daxildir. Bu baxımdan dövlətdaxili ümumi qaydanın gözlənilməsi, yalnız mədəni irsə aid olan milli və ya yerli xüsusiyyətlərə aid ola bilər.

1.3.2. Ümumi və xüsusi hüquqi maraqların uzlaşması mədəni irsin qorunmasının hüquqi tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyəti kimi

Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin kompleksliyini şərtləndirən digər amil, bu tənzimetmədə ümumi-hüquqi və xüsusi-hüquqi tənzimetmənin xüsusiyyətlərinin uzlaşmasıdır. Bu, təbii olaraq tənzimetmə sistemində ümumi-hüquqi və xüsusi-hüquqi normaların birlikdə iştirak etməsi ilə nəticələnir. Ümumi-hüquqi və xüsusi-hüquqi tənzimetmənin uzlaşması mədəni irsin qorunması sferasındakı beynəlxalq müqavilələr üçün də xarakterikdir. Bunun bariz nümunəsi kimi 1995-ci il Konvensiyasını qeyd etmək olar.

Əlbəttə xüsusi və ümumi hüquq arasındakı sərhədlər tarixən dəyişkəndir və onlar arasında hər hansı “çin səddi” çəkmək düzgün olmazdı. Şübhəsiz ki, mütləq ümumi hüquq və ya xüsusi hüquq sahələri mövcud deyil [165,s.177] və belə bölgünün aparılması müəyyən mənada şərti xarakter daşıyır. Həm ümumi, həm də xüsusi hüquqda ictimai və xüsusi maraqlar uzlaşır. Səmərəli tənzimetməyə nail olunması üçün ümumi hüquqda xüsusi şəxslərin, xüsusi hüquqda isə cəmiyyət və dövlət maraqlarının nəzərə alınması vacibdir [60,s.383]. Xüsusi maraqların və ümumi mənafeələrin müdafiəsi baxımından onların uzlaşması zəruridir. Bu kompleksliyin əsasında müəllif hüquqları

(xüsusi maraq) ilə istifadəçilərin, o cümlədən cəmiyyətin həmin obyektlərdən istifadə üzrə hüquqları (ümumi maraq) arasında balans yaratmaq cəhdləri durur. Qeyd olunan hüquqlar arasında balansın yaradılması prinsipi insan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının əsaslarından biridir (1№-li Protokol, m.1)[38,s.24].

Bütövlükdə hüquq ədəbiyyatında mədəni irsin qorunmasının hüquqi rejiminin müəyyən edilməsinə yanaşmalar da fərqlidir. Daha çox bir-birinə zidd olan iki yanaşma diqqəti cəlb edir. “*Mədəni beynəlmilətçilik*” adlanan birinci yanaşma mədəni irs obyektlərinin sərbəst dövriyyəsinə nəzərdə tutur və xüsusi mülkiyyət prinsipinə əsaslanır[249]. Hərçənd ədəbiyyatda mədəni irs obyektlərinin sərbəst dövriyyəsinin ümumbəşəri mədəni həyatın zənginləşdirilməsinə xidmət etməsi və bu halda mədəni sərvətlərin ümumbəşəri mədəni irs olması da qeyd edilir [134,s.737].

“*Mədəni millətçilik*” adlanan ikinci yanaşmaya müvafiq olaraq mədəni irs obyektləri mənsub olduğu xalqla (ərazi ilə) sıx bağlıdır və hara aparılmasından asılı olmayaraq qaytarılmalıdır. Bu konsepsiyaya görə milli mədəni əhəmiyyəti baxımından irs obyektləri adi obyektlər deyil və onların azad dövriyyəsi məhdudlaşdırılır [251].

Yuxarıda qeyd olunan iki nəzəriyyənin cəhətlərini özündə birləşdirən üçüncü yanaşmaya görə, tarixi predmetlər və tarixi mühit informasiya daşıyıcısı kimi qorunub saxlanır. Bununla keçmişimizin öyrənilməsi, bütün bəşəriyyət üçün əhəmiyyətlidir və eyni zamanda ayrı-ayrı qrupların tarixi mədəniyyətinin başa düşülməsini asanlaşdırır [160,s.43;225].

Fikrimizcə, mədəni irsin qorunması sferasında yaranan münasibətlərin ümumi və xüsusi xarakterini hüquq ədəbiyyatında mövcud olan iki konsepsiya: “*ümumbəşəri mədəni irs*” və “*mədəni mülkiyyət*” daha düzgün ehtiva edir. “*Ümumbəşəri mədəni irs*” konsepsiyası mədəni irs obyektlərinə münasibətdə dövləti öhdəlikli subyekt kimi nəzərdə tutur və həmin obyektlərin qorunub saxlanması istiqamətində bütün dövlətlərin

məsuliyyətini müəyyən edir [226]. Bu konsepsiyaya əsasən, mədəni irs obyektləri milli mədəniyyətin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsi səbəbindən özgəninkiləşdirilə bilməz. Bu halda mülkiyyət məsələləri və mülkiyyətçinin hüquq və vəzifələri ikinci plana keçir.

“*Mədəni mülkiyyət*” konsepsiyasına əsasən mədəni irs obyektləri əşya olaraq digər əşyalar kimi xüsusi mülkiyyət hüququnun obyektinə ola bilər. Bu zaman “mədəni mülkiyyət” iqtisadi dövriyyə və mülkiyyət (dövlət və bələdiyyə, o cümlədən xüsusi) obyektinə olmaqla mütləq müdafiə qabiliyyətinə malikdir. Bu halda dövlətin üzərinə belə müdafiəni təmin etmək öhdəliyi düşür [160,s.13].

Əslində qeyd olunan konsepsiyalar arasında ilk baxışda mövcud olan təzad mədəni irsin qorunmasının hüquqi rejiminin müəyyən edilməsində də təsir edir. Belə ki, mədəni irsə mənsub olması obyektin hüquqi rejiminin ümumi-hüquqi, mülkiyyət hüququnun obyektinə olması isə bu rejimin xüsusi-hüquqi xarakterli olmasını şərtləndirir. Fikrimizcə, ümumi və xüsusi maraqların uzlaşdırılması müstəvisində tənziyyətə kompleks olmasını şərtləndirməklə həmin konsepsiyalar bir-birini inkar etmir, əksinə bir-birini tamamlayır. Əvvəla, “ümumbəşəri mədəni irs” konsepsiyası mədəni irs obyektlərinin iqtisadi dövriyyə obyektinə olmasını inkar etmir, əksinə, həmin obyektlərin mühafizəsini təmin etmək öhdəliyini nəzərdə tutmaqla onların dövriyyəsinin inkişaf etdirilməsində dövlətlərin əməkdaşlığını təmin edir. *İkincisi*, mədəni irs obyektləri iqtisadi dövriyyə obyektinə olsalar da, milli mədəni irsə mənsub olması baxımından özünəməxsus hüquqi tənziyyətə obyektinə hesab olunurlar. Bu baxımdan onları sıradan bir əşya növü kimi qəbul etmək düzgün olmazdı [63,s.59]. Yəni digər əşyaların hüquqi statusuna aid ümumi müddəalar avtomatik olaraq onlara şamil olunmur.

Başqa sözlə, milli mədəniyyətin qorunması və inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli olması baxımından *sui generis* hesab

olunan mədəni irs obyektlərinin xüsusi hüquqi müdafiəsi zəruridir [68,s.25].

Qeyd olunan konsepsiyalardan da göründüyü kimi mədəni irsin qorunmasının hüquqi rejiminin müəyyən edilməsində əsas problem mədəni irs obyektlərinin qorunub saxlanması zərurəti ilə bu obyektlərdən istifadə edilməsi (*burada hər kəsin mədəni irs obyektlərindən istifadə etmək hüququ nəzərdə tutulmur-müəllif*) imkanları arasında uzlaşmanın təmin olunmasıdır. Bunlardan hansına üstünlük verilməsindən asılı olaraq mədəni irsin qorunmasının hüquqi rejimi dəyişə bilər. Mədəni irsin qorunması sahəsində mövcud olan beynəlxalq hüquq normaları mədəni irsin qorunub saxlanmasına üstünlük versə də, İtaliyalı professor Aqonun qeyd etdiyi kimi, “milli hüquq sistemlərinin mülkiyyət mənafeələrinin müdafiəsi prinsipi üzərində qurulması, nəticə etibarilə mədəni sərvətlərin qorunması prinsipi ilə ziddiyyət təşkil edir” [40, s.164; 238]. Bu ziddiyyət isə müvafiq olaraq xüsusi maraqlarla ümumi maraqların, mülkiyyət hüququ ilə istifadə hüququnun, son olaraq isə dispozitiv tənzimləmə ilə imperativ tənzimləmənin təzadı formalarında özünü biruzə verir. Belə ki, mədəni irsin qorunub saxlanması özündə ümumi maraqları əks etdirməklə mədəni irs obyektlərindən hər kəsin istifadə hüququnu təmin etməklə imperativ rejimdə, yəni imperativ hüquq normaları vasitəsilə tənzimlənir. Mədəni irsdən istifadə isə xüsusi maraqları özündə ehtiva etməklə mülkiyyət hüququnun təmin olunmasını nəzərdə tutaraq dispozitiv rejimdə, yəni mülki hüquq normaları vasitəsi ilə tənzimlənir. Nəzərə alsaq ki, mədəni irsə aid olsa da, obyektlər həm də mülki dövriyyəyə iştirak edir, o halda mədəni irsin qorunmasının vahid hüquqi rejiminin yaradılması üçün ümumi hüquqi və xüsusi-hüquqi tənzimləmənin uzlaşdırılması zəruridir.

Ümumi və ya xüsusi maraqlar naminə müəyyən məhdudiyətlərə düşər olan əksər insan hüquq və azadlıqları[22,s.175-182] kimi mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququ yalnız cəmiyyətin ümumi maraqları naminə məhdudlaşdırıla bilər. Avropa Məhkəməsinin “Beyələr İtaliyaya

qarşı” işi üzrə 2000-ci ildə qəbul etdiyi qərarında [147] qeyd olunduğu kimi mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılması məqsədi ilə seçilmiş məhdudlaşdırma vasitəsi arasında ədalətli balans pozulmamalıdır. Beynəlxalq hüquq normalarında (İnsan hüquq və əsas azadlıqlar haqqında 1995-ci il MDB Konvensiyası, m.21; 1950-ci il Avropa Konvensiyasına 1saylı Protokol, m.1) təsbit edilən “ümumi maraq” mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılması üçün dəqiq müəyyən edilən əsas kimi çıxış edir[51,s.14]. Fikrimizcə, 1970-ci il Konvensiyası mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququnu məhdudlaşdıran belə əsası dəqiq müəyyən edir. Konvensiyaya görə, mədəni sərvətlərin qanunsuz olaraq gətirilməsi, çıxarılması və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsi, mənşə ölkələrinin mədəni irsinin kasadlaşmasının başlıca səbəblərindəndir (m.2). Milli mədəni irsin qorunubsaxlanması bu halda “ümumi maraq” qismində çıxış edir. Bu maraq naminə mənşə dövlətinin müəyyən etdiyi qaydaları pozmaqla mədəni sərvətlərin gətirilməsi, çıxarılması və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsi qanunsuz hesab edilir. Qanunsuz dövriyyə ilə mübarizə isə artıq ümumi hüquq normalarının tənziometmə predmetini təşkil edir.

Digər tərəfdən, qanunsuz dövriyyənin qarşısının alınması istiqamətində mədəni irs obyektlərinin mülki dövriyyəsinə dövlət nəzarəti vacibdir və bu amil tənziometmədə ümumi-hüquqi aspektlərin üstün olmasını şərtləndirir. Dövlət nəzarəti mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq dövriyyəsinə xüsusilə əhəmiyyətlidir. Hüquq ədəbiyyatında bu obyektlərin ixracına nəzarətin beş ənənəvi üsulu fərqləndirilir[160,s.47-48; 249,s.115]: 1) Tam milliləşdirmə. Bir çox dövlətlərin (Qvatemala, Meksika) qanunvericiliyinə görə, kimə mənsub olmasından asılı olmayaraq, mədəni irs obyektləri dövlətin və ya xalqın mülkiyyəti hesab edilir. 2) Bəzi dövlətlərdə mədəni irs obyektlərinin ixracı tam olaraq qadağan edilir. Bu üsul II Dünya müharibəsinə qədər

daha çox mənşə dövlətləri üçün xarakterik olmuşdur. 3) Qeyri-məhdud icazə sistemi. Bu sistemin olduğu dövlətlərdə (ABŞ, Kanada, Yaponiya) mədəni irs obyektlərinin ixracına icazə mövcud olsa da, sadələşdirilmiş şəkildə həyata keçirilir. 4) Azad ixracın mövcud olduğu sistemdə müəyyən istisnalar olmaqla, mədəni irs obyektlərinin ixracına hər hansı məhdudiyyətin tətbiq edilməməsi nəzərdə tutulur. 5) Bir çox dövlətlərdə (İtaliya, Fransa, RF) məhdud icazə sistemi mövcuddur. Bu dövlətlərin qanunvericiliyində dövlətin mədəni irsi üçün daha çox önəm kəsb edən obyektlərin ixracı qadağan edilir, digər obyektlərin xüsusi icazə əsasında ixracına yol verilir.

Qeyd edək ki, sonuncu üsul AR üçün də xarakterikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq dövriyyəsinə dövlət nəzarəti ilə bağlı AR qanunvericiliyi mövcud beynəlxalq hüquq normalarına uyğundur. 2012-ci il Qanununa əsasən (m.12), mədəni sərvətlərin idxalı, ixracı və AR-in ərazisindən tranzitlə keçirilməsi AR NK-nin müəyyən etdiyi qaydada həyata keçirilir. NK-nin 29 avqust 2014-cü il tarixli 294 sayılı qərarı ilə təsdiq etdiyi *Mədəni sərvətlərin idxalı, ixracı və AR-in ərazisindən tranzitlə keçirilməsi Qaydasına* (bundan sonra-*Mədəni sərvətlərin ixracı haqqında Qayda*) görə, Dövlət Siyahısına daxil edilmiş mədəni sərvətlərin AR-in ərazisindən aparılması qadağandır. Dövlət Siyahısına daxil olmayan digər mədəni sərvətlərin ixracınının qadağan edilməsi yolverilməzdir (b.4). Əslində bu qadağa, beynəlxalq ticarətdə kəmiyyətlə bağlı məhdudiyyətlərin tətbiq edilməməsinə dair beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilən müddəalarla ziddiyyət təşkil etmir. Bu məhdudiyyətlərin qadağan olunduğunun təsbit edildiyi *Ticarət və tarif üzrə Baş sazişin XX (f) maddəsinə* müvafiq olaraq, mədəni irsin qorunması üçün bu qadağa mədəni irs obyektlərinin idxal və ixracına şamil edilmir [273].

NK-nin 29 avqust 2014-cü il tarixli 293 sayılı qərarı ilə təsdiq etdiyi *Sərgi, qastrol səfərləri, bərpa işləri, təqdimat, beynəlxalq mədəniyyət tədbirlərinin keçirilməsi ilə əlaqədar mədəni sərvətlərin müvəqqəti ixracı* Qaydasına (bundan sonra-*Müvəqqəti*

ixrac haqqında Qayda) müvafiq olaraq (b.2), mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Dövlət Siyahısına daxil edilmiş bütün mədəni sərvətlər, sərqi, qastrol səfərləri, bərpa işləri, təqdimat, beynəlxalq mədəniyyət tədbirlərinin keçirilməsi ilə əlaqədar müvəqqəti olaraq ixrac oluna bilər. 1995-ci il Konvensiyasına görə (m.5) bu məqsədlə müvəqqəti kənara çıxarılan və verilən icazənin şərtlərinə müvafiq olaraq qaytarılmayan mədəni sərvətlər qanunsuz çıxarılmış sayılır.

Beynəlxalq hüquq normalarına (1970-ci il Konvensiyası, m.6; Mədəni sərvətlərin ixracı və idxalı haqqında 2001-ci il MDB Sazişi[72, № 5, c.6-10], m.2; Qanunsuz ixrac və idxal olunan mədəni sərvətlərin saxlanması və qaytarılması məsələləri üzrə gömrük xidmətlərinin əməkdaşlığı haqqında 1994-cü il MDB Sazişi[72, № , c.35], m.2)) və 2012-ci il Qanununa müvafiq olaraq (m.42) ixracın mümkünlüyü ixrac dövlətinin təsis etdiyi mədəni sərvətin mühafizə şəhadətnaməsi ilə müəyyən edilir. AR-də bu şəhadətnamə müvafiq ekspertiza əsasında MTN tərəfindən verilir. Şəhadətnamə olmadan mədəni sərvətin gömrük ərazisindən ixrac edilməsi qadağandır. Şəhadətnamədəki məlumatlar MTN tərəfindən elektron qaydada AR-in Dövlət Gömrük Komitəsinə göndərilir.

Qanunsuz çıxarılmış və ya barəsində axtarış elan edilmiş mədəni irs obyektlərinin idxalı qadağan edilir. AR-də idxal olunan mədəni irs obyektləri üzərində gömrük nəzarəti AR-in Gömrük Məcəlləsinə uyğun olaraq həyata keçirilir, habelə onların AR-in MTN-də uçotu aparılır.

Mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq dövriyyəsi ilə bağlı dövlətlərin qanunvericiliyinin və beynəlxalq müqavilə normalarının pozulması ilə həyata keçirilən idxal, ixrac və mülkiyyət hüququnun verilməsi qanunsuz hesab edilir. Məlum olduğu kimi hazırda beynəlxalq mədəni sərvətlər bazarındakı dövriyyə milyardlarla dollar həcmindədir. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu həcmə böyük bir hissəsi mədəni irs

obyektlərinin qeyri-qanuni dövriyyəsinin payına düşür. Göründüyü kimi, mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq dövriyyəsi qanuni və qeyri-qanuni olmaqla iki formada mövcuddur. Hər iki formanın beynəlxalq-hüquqi beynəlxalq dövriyyədə icazə sisteminin olması, üstəgəl qeyri-qanuni dövriyyənin mövcudluğu və onunla hüquqi mübarizənin xüsusiyyətləri, mədəni irsin qorunması rejiminin müəyyən edilməsində ümumi-hüquqi tənzimetmə metodundan istifadə olunmasını şərtləndirir.

Göründüyü kimi mədəni irsin qorunmasının hüquqi tənzimlənməsinin özünəməxsusluğu (*sui generis institut olması*) ondadır ki, bir tərəfdən, mədəni irs obyektlərinin mülki dövriyyəsi dispoziitiv tənzimetmə metoduna malik olan xüsusi hüquqla, bütövlükdə mədəni irs obyektlərinin qorunması isə imperativ tənzimetmə metodundan istifadə olunan inzibati (ümumi) hüquqla tənzimlənir. Professor M.M.Boquslavskinin fikrincə, mədəni irsin qorunmasının hüquqi rejimi ümumi-hüquqi xarakter daşıyır [68,s.46]. Belə ki, mədəni irs obyektləri mülki hüquq obyektinə olsa da, onlarla bağlı yaranan əmlak münasibətləri əsasən imperativ ümumi hüquq normaları ilə tənzimlənir [73,s.10]. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi, mədəni irs obyektlərinin mülki dövriyyəsinin tənzimlənməsi xüsusi hüququn elə bir sferasını təşkil edir ki, burada məqsəd və elementlər ümumi hüquqa aiddir [119].

Başqa sözlə, səmərəli tənzimetməyə nail olunması üçün mədəni irs obyektlərinin mülki dövriyyəsinin hüquqi tənzimlənməsində, L.P.Anufriyevanın təbirincə desək, cəmiyyət və dövlət maraqlarının nəzərə alınması vacibdir [60,s.383]. Ümumi-hüquqi və xüsusi-hüquqi tənzimetmə xüsusiyyətlərini uzlaşdırması baxımından isə mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunması institutu özündə həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili hüququn ümumi və xüsusi hüquq normalarını birləşdirir.

1.3.3. İnsan hüquqları sistemində mədəniyyət sahəsindəki insan hüquqlarının yeri

AR Konstitusiyası milli tarixi, maddi və mənəvi irsin qorunmasını həm dövlətin (m.16.II), həm də hər kəsin (m.40.II) vəzifəsi olaraq müəyyən edir. Bu vəzifə hər kəsin mədəniyyət sahəsində hüquqlarının məzmununa aid mühüm ünsür hesab edilir. İnsanın mədəni kimliyinin və həyat tərzinin müəyyən edilməsi imkanı olan bu hüquqlar (*mədəniyyət sahəsindəki hüquqlar-müəllif*) *Mədəni müxtəliflik haqqında* UNESKO-nun 2001-ci il tarixli Ümumi Bəyannaməsində (m.5) qeyd olunduğu kimi universal, bölünməz və qarşılıqlı əlaqədə olan insan hüquqlarının ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Nəzərə alsaq ki, hər bir insanın cəmiyyətin mədəni həyatında azad iştirak hüququ var və cəmiyyətin mədəni inkişafından faydalana bilər (1948-ci il *Bəyannaməsi*, m.27), o halda mədəni irsin qorunması insan hüquqlarının qorunmasının tərkib hissəsi olaraq qəbul edilməlidir.

Mədəni irsin qorunmasının insan hüquqları ilə qarşılıqlı əlaqə kontekstində həyata keçirilməsi, qorumanın hüquqi rejimində beynəlxalq hüquqi və ümumi-hüquqi tənzipetmə xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsini şərtləndirən amillərdəndir. İnsan hüquqlarının mədəni müxtəlifliyin təminatçısı olmasını (*Mədəni müxtəliflik haqqında* UNESKO-nun 2001-ci il Bəyannaməsi, m.4) və beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın prinsiplərinin insan hüquq və azadlıqlarını nəzərə almaqla tətbiq edilməsini (1966-cı il *Beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın prinsipləri bəyannaməsi*, m.XI [241; 211; 234]) diqqətə alsaq, bu zəruri şərt təsiri bağışlayır. Bu bağlılığın mədəni irsin qorunmasının hüquqi rejiminə təsirini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar. *Əvvəla*, insan hüquqları ilə bağlı hüquq ədəbiyyatında irəli sürülən relyativist mövqeyi [224,s.219-268] qəbul etmədən qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqları, o cümlədən mədəni hüquqlar universallıq xüsusiyyətinə malikdir və mədəni özünəməxsusluq hüququnun milli qanunvericilikdə təsbit edilməsi (2012-ci il Qanunu, m.8) də bunu inkar etmir,

əksinə mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi bütün mədəniyyətlərin, o cümlədən azlıqlara və yerli əhaliyə mənsub insanların mədəniyyətlərinin bərabər ləyaqətə malik olmasını və onlara hörmət edilməsini nəzərdə tutan 2005-ci il Konvensiyasının müddələrinin realizəsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu Konvensiyaya uyğun universallıq xüsusiyyəti müvafiq olaraq mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsini şərtləndirir.

İkincisi, AR Konstitusiyasında təsbit olunan (m.40), mədəniyyət hüququnun imperativ prinsip[160,s.31] kimi çıxış etməsi mədəni irsin qorunmasının hüquqi tənzimlənməsində beynəlxalq və ümumi-hüquqi aspektlərin üstünlük təşkil etməsini saxlayır. Belə ki, insan hüquqları sferasındakı münasibətlər bir qayda olaraq insan və dövlət arasında yaranır. Professor L.H.Hüseynovun fikirləri ilə tam razılaşmaq olar ki, “beynəlxalq müqavilələrdə (*o cümlədən qanunvericilikdə-müəllif*) rast gəlinən “hər kəsin.. hüququ vardır” konstruksiyasında əks tərəf istənilən halda müvafiq öhdəlik daşıyan dövlətdir [29,s.160].

Digər insan hüquqları kimi mədəniyyət hüququ da dövlətlər üzərinə, bu hüququn realizəsinin təminat sistemlərini özündə birləşdirən müvafiq öhdəliklər qoyur.

Buna uyğun olaraq dövlət mədəniyyət hüququnun realizəsi istiqamətində qanunvericilik, inzibati və məhkəmə tədbirləri görməlidir[202,s.208]. Beynəlxalq hüquqi tənzimləmə baxımından mədəni hüquqların realizəsinin təminatları sistemində mədəniyyət sferasında beynəlxalq əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyət daşıyır[145, s.387].

Üçüncüsü, 2012-ci il Qanununda müəyyən olunan “*Mədəniyyət sahəsində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*” (III fəsil) sistemində hər kəsin mədəni həyatda iştirak etməsinin mədəni hüquqlar sistemində mərkəzi yer tutması ilə bağlı hüquq ədəbiyyatında irəli sürülən fikirlə [78,s.116] razılaşaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu hüquq, hər kəsin mədəni irs obyektlərinə çıxış və bu obyektlərdən istifadə imkanını əhatə edir. Bütövlükdə cəmiyyət və onun üzvləri mədəni irsə aid olan obyektlərdən

mənəvi bəhrələnmək və istifadə etmək hüququna malikdir [223]. 1972-ci il Tövsiyəsində də xüsusi mülkiyyətdə olan mədəni irs obyektini ilə cəmiyyətin tanış olmasına imkan yaradılmasının zərurəti vurğulanır. Mədəni hüquqlar sisteminə daxil olan və hər ikisinin müdafiəsi dövlət tərəfindən təmin olunan mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququnun cəmiyyətin həmin obyektlərdən istifadə hüququna tabe etdirilməsi də, mədəni irs obyektlərinin dövriyyəsinə məhdudlaşdırmaqla bu obyektlərdən istifadənin özünəməxsus hüquqi rejiminin formalaşmasını şərtləndirir.

Qeyd olunan kontekstdə mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin məqsədlərindən biri də, kimin mülkiyyətində olmasından asılı olmayaraq bütün insanların mədəni irs obyektlərindən zövq almaq və onlardan bərabər istifadə etmək imkanına şərait yaratmaqdır.

İqtisadi, sosial hüquqlarla paralel sistemləşdirilən mədəni hüquqlar, hüquq ədəbiyyatında ikinci nəsil adlandırılan insan hüquqlarının bir yarım qrupunu təşkil edir. Bu hüquqlara təhsil hüququ, yaradıcılıq hüququ, mədəniyyət hüququ və s. daxildir. Qeyd olunan hüquqlar beynəlxalq səviyyədə ilk olaraq 1948-ci il Bəyannaməsində, *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında* 1966-cı il Paktında [12,c.1,s.11-20] (AR 1993-cü ildən qoşulub), dövlətdaxili səviyyədə isə AR-in 1995-ci il Konstitusiyasında təsbit edilir. Qeyd olunan sənədlərdə mədəni hüquqların dairəsi dəqiq müəyyən edilməsə də, 2012-ci il Qanununda bu hüquqlar "*Mədəniyyət sahəsində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*" adı altında ayrıca bir fəsildə (III fəsil) sistemləşdirilir. Qanuna əsasən bu sistemə, mədəni həyatda iştirak etmək hüququ (m.7), mədəni özünəməxsusluq hüququ (m.8), mədəniyyət sahəsində mülkiyyət hüququ (m.11), mədəniyyət sahəsində sahibkarlıq hüququ (m.13), mədəniyyət müəssisələrindən və mədəni sərəvətlərdən istifadə etmək hüququ (m.14), mədəniyyət sahəsində təhsil hüququ (m.15), xaricdə mədəniyyət fəaliyyəti hüququ

(m.10), yaradıcılıq azadlığı (m.9), mədəniyyət sahəsində məlumat azadlığı (m.17) və s. daxil edilir.

Beynəlxalq sənədləri və dövlətlərin qanunvericiliyini müqayisəli təhlil etsək şahid olarıq ki, mədəni hüquqların anlayışı və dairəsi ilə bağlı qeyri-müəyyənlik mövcuddur. Bu isə hansı hüquqların mədəni hüquqlara aid edilməsi, eyni hüququn müxtəlif anlayışlarla ifadə edilməsi və s. kimi halların yaranmasına səbəb olur. Mədəni hüquqların ilk olaraq təsbit edildiyi 1948-ci il Bəyannaməsinə və *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında* 1966-cı il Paktına diqqət yetirsək, həmin aktlarda müəyyən mənada oxşar məzmunlu hüquqların təsbit olunduğunu görürük. Belə ki, Bəyannamənin 26-cı və Paktın 13-14-cü maddələrində təhsil hüququ təsbit olunur. Dar mənada mədəni hüquqlar və ya mədəniyyət sferasındakı hüquqlar Bəyannamənin 27-ci, Paktın isə 15-ci maddəsində nəzərdə tutulur. Həmin maddələrə müvafiq olaraq mədəni hüquqlara aşağıdakılar aiddir: a) cəmiyyətin mədəni həyatında iştirak etmək; b) elmi tərəqqinin nəticələrindən və onların praktik tətbiqindən bəhrələnmək və ya istifadə etmək, o cümlədən incəsənətdən zövq almaq; v) müəllifi olduğu hər hansı elmi, ədəbi, yaxud incəsənət əsərlərinin nəticəsində meydana çıxan maddi və ya mənəvi maraqların müdafiəsindən istifadə etmək.

Dövlətlərin qanunvericiliyində bu hüquqlar və onların məzmunu fərqli müəyyən edilir. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasının 44-cü maddəsi [284] mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə hüququnu və ədəbi, bədii, elmi, texniki və digər növ yaradıcılıq azadlığını, o cümlədən əqli mülkiyyət hüququnu nəzərdə tutur. Əslində yaradıcılıq azadlığı (*Bəyannamə və Pakt*da təsbit olunan-müəllif) elmi, ədəbi, incəsənət və ya bədii əmək, intellektual xüsusiyyətlə əlaqədar əmələ gəlmiş mənəvi və maddi maraqların müdafiə imkanını özündə birləşdirir[34,s.182]. AR Konstitusiyasında isə Pakt

da qeyd olunan hüquqlar müxtəlif maddələr formasında təsbit olunur. Ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa növlərdə azad həyata keçirilən yaradıcılıq azadlığı 51-ci

maddədə, bu yaradıcılığın nəticəsi olan əqli mülkiyyət hüququ 30-cu maddədə, hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə hüququnu özündə birləşdirən mədəniyyət hüququ 40-cı maddədə təsbit olunur.

Normativ aktların təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək hüququnun mədəni hüquqlar sistemində mərkəzi yer tutması ilə bağlı hüquq ədəbiyyatında irəli sürülən fikirlə razılaşımaq olar[78,s.116]. Hərçənd müxtəlif beynəlxalq hüquqi sənədlərdə bu hüquq fərqli ifadələrlə təqdim edilir.

Məsələn, “mədəni həyatın bütün sahələrində iştirak etmək hüququ” (*Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında* 1979-cu il Konvensiyası, m.13 (c))[131,s.250]; “mədəni və yaradıcılıq həyatında hərtərəfli iştirak hüququ” (*Uşaq hüquqları haqqında* 1989-cu il Konvensiyası, m.31) [131,s.316] və s.

Fikrimizcə, Konstitusiyanın 40-cı maddəsində mədəniyyət hüququnun məzmununa ilk olaraq mədəni həyatda iştirak hüququ və mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə hüququnun daxil edilməsi, onların mədəni hüquqlar sisteminin mərkəzində durmasının normativ qaydada tanınmasıdır. Bu, bir tərəfdən, hər kəsin mədəni irs obyektlərinə çıxış imkanının olmasını təsdiqləyir, digər tərəfdən, mədəni sərvətlərə olan hüququ[160,s.22-27] da əhatə edir.

Lakin bütün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, qanunvericiliyin niyə məhz “mədəniyyət hüququ” anlayışından istifadə etməsi müəyyən sual doğurur. Aydınlıq gətirilməsi məqsədi ilə qeyd edək ki, 2012-ci il Qanununa əsasən, “mədəniyyət” – ədəbiyyat və incəsənət daxil olmaqla, cəmiyyətin və ya sosial qrupların maddi, mənəvi, intellektual və emosional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən, insanların həyat tərzini, birgə yaşayış qaydalarını, mənəvi dəyərlər sistemini əhatə edən xüsusiyyətlərin

məcmusudur. Bu anlamda “mədəniyyət hüququ” cəmiyyətin, qrupların, fərdin maddi və mənəvi dəyərlərinə, özünəməxsusluğuna olan hüququ ifadə etməklə düzgün anlayış təsiri bağışlayır. Qanunvericiliyə görə, fərdin mədəniyyət hüququ şəxsin öz mədəni fərdiliyini, özünəməxsusluğunu saxlamaq imkanını ifadə edir [27, s.242]. Məsələn bu müstəvidə yanaşılması halında Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasında olduğu kimi yaradıcılıq azadlığı, həmçinin əqli mülkiyyət hüququ 40-cı maddənin, yəni mədəniyyət hüququnun məzmununa daxil edilməlidir. Bu, 1966-cı il Paktının müddəalarına uyğunluğun təmin edilməsi baxımından da məqsədəuyğun olardı. Digər tərəfdən, yaradıcılıq mədəniyyəti inkişaf etdirir, eyni zamanda 40-cı maddədə nəzərdə tutulan hər kəsin istifadə etmək hüququnun olduğu mədəni sərvətlər bir qayda olaraq yaradıcılıq məhsullarıdır. Mədəniyyət şəxsin özünəməxsusluğunu saxlamaq imkanındırsa, yaradıcılıq şəxsin intellektual-psixoloji keyfiyyəti olmaqla onun özünütəzahür imkanındır[27,s.242].

Qeyd etdiyimiz kimi AR Konstitusiyasında bu hüquqlar, o cümlədən təhsil hüququ, milli mənsubiyyət hüququ və s. ayrıca maddələrdə nəzərdə tutulur. Fikrimizcə, bu məsələni təhlil edərkən iki nəticəyə gəlmək olar: *birincisi*, “mədəni” və “mədəniyyət” anlayışları fərqli anlayışlardır və “mədəniyyət hüququ” digər hüquqlarla paralel mədəni hüquqlar sisteminə daxildir. *İkincisi*, “mədəni” və “mədəniyyət” anlayışları eyni anlayışlardır və mədəni hüquqlar yalnız mədəniyyət hüququndan və ya mədəniyyət sahəsindəki hüquqlardan ibarətdir.

Fikrimizcə, 2012-ci il Qanunu yenidən qəbul edilərkən qanunverici bu məsələyə münasibətdə düzgün mövqe seçmişdir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi Qanunun “*Mədəniyyət sahəsində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları*” adlanan üçüncü fəslində fəaliyyət sahəsi meyarı əsas götürülməklə bir xeyli sayda insan hüquqları təsbit edilmişdir. Qanunun müsbət cəhəti ondadır ki, mədəni həyatda iştirak etmək hüququ (m.7) və mədəniyyət müəssisələrindən və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ (m.14) müstəqil

hüquqlar kimi müəyyən edilir. Mədəni həyatda iştirak etmək hüququna əsasən hər kəs öz mədəniyyət kimliyini və ona uyğun həyat tərzini müəyyən etməkdə, yaradıcılıq fəaliyyətini seçməkdə, mədəni sərvətlərin yaradılmasında, mədəni nemətlərdən bərabər istifadə etməkdə tam sərbəstdir. Hər kəsin mədəni sərvətlərdən istifadə hüququ dövlətin müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirdiyi tədbirlər vasitəsilə təmin edilir.

Qanunun digər müsbət cəhəti mədəni özünəməxsusluq hüququnu təsbit etməsidir (m.8). Bu hüquqa müvafiq olaraq hər kəsin öz milli mədəni özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaq, mədəniyyət kimliyini müəyyən etmək, mənəvi, estetik və digər dəyərlərini sərbəst seçmək hüququ vardır. Bu hüququn təsbit edilməsi və təmin edilməsi 2005-ci il Konvensiyasının müddələrinin realizəsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu Konvensiyaya müvafiq olaraq mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi bütün mədəniyyətlərin, o cümlədən azlıqlara və yerli əhaliyə mənsub insanların mədəniyyətlərinin bərabər ləyaqətə malik olmasını və onlara hörmət edilməsini nəzərdə tutur. Yeri gəlmişkən, mədəni özünəməxsusluğun mövcudluğu mədəni insan hüquqlarının universallığını inkar etməyi və insan hüquqları ilə bağlı hüquq ədəbiyyatında irəli sürülən relyativist mövqeyi[224,s.219-268] ehtiva etmir.

2012-ci il Qanununda yaradıcılıq azadlığının təsbit olunması və 8-ci maddədə Konstitusiyanın 51-ci maddəsinə əsaslanma, bu azadlığın bilavasitə mədəniyyət hüququ ilə bağlı olması baxımından əhəmiyyətlidir. Təsbit olunan müddəaya əsasən, AR-də istənilən şəxs öz maraqlarına və bacarıqlarına uyğun peşəkar əsasda və azad yaradıcılıq (həvəskar) əsasında istənilən yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, *Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında* 1996-cı il Qanununa uyğun olaraq özünün yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrini müəlliflik hüququ ilə qorumaq, mədəni sərvətləri nümayiş etdirmək, bu Qanunun tələbləri nəzərə alınmaqla, mülkiyyətində olan mədəni

sərvətləri satmaq, bağışlamaq, habelə həmin məqsədlər üçün xarici ölkələrə aparmaq hüququna malikdir. Bu müddəa qeyd olunan azadlığın məzmununa daxil olan imkanları geniş müəyyən etməsi, o cümlədən yaradıcılıq azadlığını və əqli mülkiyyət hüququnu əlaqələndirməsi nöqtəyi-nəzərdən diqqəti cəlb edir.

2012-ci il Qanununun müəyyən etdiyi azadlıqlardan biri də mədəniyyət sahəsində məlumat azadlığıdır (m.17). Qeyd olunan müddəaya əsasən, hər kəsin mədəniyyət sahəsində istədiyi məlumatı axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır. Əslində məlumat azadlığı mədəni sərvətlərdən istifadə hüququnun məzmununa daxildir. Təsadüfi deyildir ki, MDB Parlamentlərarası Assambleyasının qəbul etdiyi *Mədəni irs obyektləri haqqında* 13.06.2000-ci il tarixli Model Qanununun 7-ci maddəsində də vətəndaşların (*hər kəsin deyil-müəllif*) mədəni irs obyektləri barəsində qanunvericiliyin müəyyən etdiyi qaydada maneəsiz məlumat almaq hüququ təsbit edilir. Məntiqi baxımdan mədəni sərvətlərdən istifadə edən və mədəni irsin qorunması vəzifəsini daşıyan hər bir şəxs, həmin obyektlərin faktiki vəziyyəti ilə bağlı məlumatları əldə etmək imkanına malik olmalıdır.

Göründüyü kimi 2012-ci il Qanunu mədəniyyət sahəsindəki insan hüquqlarının dairəsini kifayət qədər geniş müəyyən edir. Bu dairəyə xaricdə mədəniyyət fəaliyyəti hüququ (m.10), mədəni sərvətlərlə xarici ticarət (m.12) kimi xüsusi hüquqlar, o cümlədən ənənəvi mədəni hüquq hesab olunan təhsil hüququ da daxildir. Əslində 15ci maddənin adındakı “mədəniyyət sahəsindəki təhsil hüququ” ifadəsi mədəni hüquq olan təhsil hüququnun məzmununu məhdudlaşdırır. Yaxşı olardı ki, qanunverici, bu hüququ yaradıcılıq azadlığı kimi, Konstitusiyanın 42-ci maddəsinə istinad etməklə təsbit edərdi.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Qanunla mədəniyyət sahəsində insan hüquqlarına aid edilən bəzi hüquqlar, məsələn, mədəniyyət sahəsində sahibkarlıq hüququ (m.13), mədəniyyət sahəsində mülkiyyət hüququ (m.11) və s. öz təbiəti baxımdan mədəni hüquqlar sisteminə deyil, iqtisadi hüquqlara daxildir.

Lakin tətbiq edilmə sahəsi baxımından mədəniyyət sahəsindəki hüquqlara daxil edilir.

Qeyd olunanlara yekun olaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “mədəniyyət sahəsindəki insan hüquqları” və “mədəni insan hüquqları” anlayışları fərqli məzmunlu anlayışlardır. Birinci anlayışın hüquqi məzmunu əhatə etdiyi hüquqların dairəsi baxımından ikinci anlayışın məzmunundan daha genişdir. Lakin insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqədə olması və vahid məqsədə xidmət etməsi baxımından iqtisadi hüquqlara aid olunan hüquqların sahə nöqtəyi-nəzərdən mədəni hüquqlara daxil edilməsi qeyri-hüquqi hesab edilə bilməz. Belə ki, Konstitusiyanın 12-ci maddəsinə müvafiq olaraq həm iqtisadi və sosial hüquqlar, həmçinin mədəni hüquqlar şəxsiyyətin layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə xidmət edir.

1.3.4. Mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququnun müdafiəsi mədəni irsin qorunmasının zəruri şərti kimi

İnsan fəaliyyətinin nəticəsi olaraq maddi və qeyri-maddi formada yaradılan mədəni irs obyektləri milli mədəniyyətin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə yanaşı, sərbəst ticarət dövrüyəsində iştirak edə bilər. Digər tərəfdən, mədəni irsin qorunması insan hüquqlarının qorunmasının tərkib hissəsi olaraq qəbul edilməlidir. O halda mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququ mədəniyyət sahəsindəki insan hüququ kimi hesab etmək olar.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, mədəni həyatda iştirak hüququ və mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə hüququ beynəlxalq sənədlərdə insan hüququ olaraq (1948-ci il Bəyannaməsi, m.27 və *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında* 1966-cı il Paktı, m.15) müstəqil təsbit edilsə də, mədəni sərvətlərə mülkiyyət hüququ ayrıca insan

hüququ kimi nəzərdə tutulmur. Hərçənd 2012-ci il Qanununda (m.11) “*mədəniyyət sahəsində mülkiyyət hüququ*” mədəniyyət sahəsində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarından biri kimi müəyyən edilir. Bu hüquqa əsasən, hər kəsin öz yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinə və qanuni əldə etdiyi mədəniyyət məhsullarına mülkiyyət hüququ vardır. Mədəniyyət məhsulları dedikdə, kommertiya dəyərindən asılı olmayaraq, səciyyəvi xüsusiyyətləri, istifadə növləri və ya məqsədləri baxımından mədəni özünüifadə formalarını ehtiva edən insan fəaliyyətinin nəticələri başa düşülür (m.1.0.4). Mədəni özünüifadə isə ayrı-ayrı şəxslərin, qrupların və ya cəmiyyətlərin yaradıcılığının nəticəsi olan və mədəni məzmun daşıyan ifadə formasıdır (m.1.0.20).

Əslində, mədəni sərvətlərin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla qanunvericilikdə təsbit olunan mülkiyyət hüququ ilə bağlı müddəaları mədəni irs obyektlərinə mülkiyyətə də şamil etmək olar. AR Konstitusiyasının 29-cu maddəsinə müvafiq olaraq hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır və hər kəsin təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. Bu məzmununda müddəa beynəlxalq müqavilələrdə də təsbit edilir. 1948-ci il Bəyannaməsinə (m.17) əsasən, hər bir şəxsin həm təkbəşinə və həm də müştərək mülkiyyətə sahib olmaq hüququ vardır. Qeyd edilir ki, hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz mülkiyyətindən dinc istifadə hüququna malikdir (1948-ci il Bəyannaməsi, m.17, *İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasına İsaylı Protokol, m.1 [131, s.550-551], Əsas hüquqlar haqqında 2000-ci il Avropa Xartiyası, m.17 [131, s.564], İnsan hüquq və əsas azadlıqları haqqında 1995-ci il MDB Konvensiyası, m.21 [131,s.711-719]* və s.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Bəyannamə (m.27, b.2) və 1966-cı il Paktı (m.15(c)) “hər bir şəxsin müəllifi olduğu hər hansı elmi, ədəbi, yaxud incəsənət əsərlərinin nəticəsində meydana çıxan maddi və ya mənəvi maraqların müdafiəsindən istifadə etmək” hüququnu insan hüquqlarına aid edir. Göründüyü kimi,

Bəyannamə əqli fəaliyyət nəticəsində yaranan mülkiyyət hüququnu bəyan edir, Pakt isə bunu təsbit etməklə əqli mülkiyyət sferasındakı beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunan bu hüququ təsdiq edir [149,s.62].

Bundan başqa, mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququ mədəni irsin qorunması sferasında mövcud olan beynəlxalq müqavilələrdə də nəzərdə tutulur. Məsələn, definisiyası verilməsə də, 1970-ci il Konvensiyasında, adından məlum olduğu kimi “onların (*mədəni irs obyektlərinin-müəllif*) üzərində mülkiyyət hüququ” ifadəsi mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququnun beynəlxalq müqavilə səviyyəsində təsbit edilməsini təsdiq edir. Bu ifadəyə II Protokolda da (m.21) rast gəlinir. Bununla yanaşı, Protokolda “*mədəni mülkiyyət*” anlayışından da istifadə edilir. 15-ci maddəyə əsasən, müdafiə altında olan mədəni mülkiyyətin geniş miqyasda mənimsənilməsi və ya məhv edilməsi Protokolun ciddi pozulması hesab edilir.

Subyektiv hüquq kimi mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququnun əsas ünsürlərindən biri də onun obyektidir. Burada mülkiyyət hüququnun obyektini mədəni irs obyektləri təşkil edir.

Mədəni irs obyektlərinin mülki dövriyyə qabiliyyəti, yəni əmlak dövriyyəsinin obyektini kimi çıxış etmək (müxtəlif əqdlərdə) və öz sahibini (mülkiyyətçilərini) dəyişmək qabiliyyəti [43,s.238] özünəməxsusdur. Özünəməxsusluq müvafiq məhdudiyətlərin olması ilə şərtlənir. Mülki dövriyyə qabiliyyətindən asılı olaraq dövlətlərin qanunvericilik təcrübəsində: ticarət dövriyyəsinə daxil olan (*res commercium*) və ticarət dövriyyəsiindən çıxarılan (*res extra commercium*) mədəni sərvətlər fərqləndirilir [68,s.17-19]. Bu cür fərqləndirmənin aparılması mövcud beynəlxalq müqavilələrdə də nəzərdə tutulur. 1970-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq (m.13(d)) hər hansı mədəni sərvətin özgəninkiləşdirilə bilməyən kimi təsnif və elan edilməsi Konvensiya iştirakçısı olan hər bir dövlətin ayrılmaz hüququdur və digər dövlətlər bu hüquqa hörmətlə yanaşmalıdırlar. Sualtı

mədəni irsin qorunması haqqında 2001-ci il Konvensiyasında (m.2, b.7) sualtı mədəni irsin ticarət məqsədləri üçün istifadə edilə bilməməsi qeyd olunur. AR MM-nin 136.2-ci maddəsinə əsasən, mülki dövriyyədə olmasına yol verilməyən əşyalar (mülki dövriyyədən çıxarılmış) qanunvericiliklə birbaşa göstərilməlidir. İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu növ əşyaların müəyyən edilməsi yalnız qanunla edilə bilər. Onun üçün 136.2-ci maddədə istifadə olunan “qanunvericilik” anlayışı məhdudlaşdırıcı formada təfsir edilməlidir. Mülki dövriyyədə olmasına yol verilməyən (mülki dövriyyədən çıxarılmış) əşyaların siyahısı haqqında 2003-cü il Qanununda Dövlət Siyahısına daxil edilmiş obyektlər mülki dövriyyədən çıxarılmış obyektlər kimi müəyyən edilir. Qanundan görüldüyü kimi mühafizə siyahısına daxil edilən obyektlər mülki dövriyyədən çıxarılmış obyektlər kimi qəbul edilmir. *Mühafizə siyahısı haqqında Qaydaya* əsasən, həm daşınmaz, həm də daşınar mədəni sərvətlər Dövlət Siyahısına daxil edilə bilər.

Dövriyyədən çıxarılmış əşyalar əqdlərin predmeti kimi xidmət edə və mülkiyyətçisini dəyişdirə bilməz. Belə əşyaların mülkiyyətçisi yalnız dövlət ola bilər [43, s.239]. Belə halda sual yaranır: Dövlət Siyahısına daxil edilmiş obyektlər yalnız dövlət mülkiyyətində ola bilər? Əslində 2016-cı il Qaydası bu suala birmənalı bəli cavabı vermir. NK-nin 14 iyul 2015-ci il tarixli 266 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş *AR-da mədəni irs nümunələrinin qorunması, bərpası və istifadəsi Qaydasının* (bundan sonra – *Mədəni irsin qorunması haqqında Qayda*) 8.6-cı bəndində qeyd olunur ki, Dövlət Siyahısına və Mühafizə Siyahısına daxil edilmiş mədəni sərvətlər satıldıqda, onların alınmasında dövlət üstün hüquqa malikdir. Sonuncu müddəadan belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, Dövlət Siyahısına daxil edilən mədəni sərvətlər xüsusi mülkiyyətdə də ola bilər. AR NK-nin 3 fevral 2016-cı il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş *Milli mədəni irs obyektlərinin sahiblərinə həmin obyektlərin mühafizəsini təmin etmək məqsədi ilə verilən Təminatlarda* qeyd olunur ki, Dövlət Siyahısına və Mühafizə Siyahısına daxil edilmiş milli mədəni irs obyektinin sahibi-

mədəni sərvətin fiziki və ya hüquqi şəxs qismində mülkiyyətçisi, yaxud icarə və ya istifadə hüququ əsasında istifadəçisidir. Hesab edirik ki, zahirən Qaydalarla 2003-cü il Qanununun müddəaları arasında müəyyən ziddiyyət var.

AR MM-nin 136.3 maddəsinə görə isə, qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada dövriyyənin müəyyən iştirakçalarına mənsub ola bilən və ya dövriyyədə olmasına xüsusi icazə əsasında yol verilən əşyalar mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış hesab edilir. Göründüyü kimi maddədə iki meyar təsbit olunub. Birinci meyar qanunvericilikdə dar çərçivədə istifadə olunur (məsələn, Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında Qanuna əsasən (m.1.0.2.), folklor nümunələrinə (ənənəvi mədəni nümunələr) münasibətdə hüquqi sahibliyin AR-ə məxsus olması qeyd olunur) və daha çox dövlətin mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin xüsusi əsaslarının müəyyən edilməsi ilə bağlı olur. Bu əsaslar daha çox arxeoloji qazıntılarla, dəfinə şəklində aşkar edilən obyektlərlə bağlı tətbiq edilir. UNESCO-nun *Arxeoloji qazıntıların beynəlxalq nizamlama prinsiplərini müəyyən edən 1956-cı il Tövsiyəsində*, 2001-ci il Konvensiyasında birbaşa olaraq aşkar edilmiş obyektlərə mülkiyyət hüququ ilə bağlı müddəa nəzərdə tutulmasa da, təcrübədə bir qayda olaraq həmin obyektlərin, ərazisində qazıntı və tədqiqatlar aparılmasına razılıq verən dövlətə məxsus olması məlumdur[68,s.45]. *TMAQ haqqında* Qanuna görə (m.20) və *AR-in ərazisində arxeoloji qazıntılar aparan və arxeoloji mədəni sərvətlərin tədqiqi məqsədi ilə onlarla təmasda elmi-tədqiqat işlərini yerinə yetirən şəxs tərəfindən aparılmış tədqiqat işləri barədə hesabat verilməsi haqqında* 2015-ci il tarixli Qaydaya müvafiq olaraq (b.1.4) qazıntı zamanı aşkar olunmuş arxeoloji materiallar dövlət mülkiyyətinə keçir və xüsusi fondlarda və muzeylərdə saxlanılır.

Dəfinə ilə bağlı əksər dövlətlərin (xüsusilə MDB-yə daxil olan: Belorusiya, Qazaxıstan, Ukrayna, RF və s.), o cümlədən

AR-in qanunvericilik təcrübəsi, demək olar ki, oxşardır[128]. AR MM-nin 187.3-cü maddəsi müvafiq olaraq “tarix və ya mədəniyyət abidələrinə aid, elmi dəyəri olan” dəfinənin dövlətin mülkiyyətinə verilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman dəfinənin gizlədildiyi torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi və dəfinəni aşkar etmiş şəxs birlikdə dəfinənin dəyərinin 50 faizi miqdarında bəxşiş almaq hüququna malikdirlər. Onlar arasında başqa razılaşma olmadıqda, bəxşiş onlar arasında bərabər bölünür. Dəfinə, onun gizlədildiyi əmlakın mülkiyyətçisinin razılığı olmadan aşkar edildikdə, bəxşiş bütövlükdə mülkiyyətçiyə çatır.

Əslində, müvafiq xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla mülkiyyət hüququ ilə bağlı beynəlxalq hüquq normalarında və qanunvericilikdə təsbit olunan müddəaları mədəni irs obyektlərinə mülkiyyətə də şamil etmək olar. AR Konstitusiyasının 29-cu maddəsinə müvafiq olaraq hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır və hər kəsin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. 2012ci il Qanununda (m.11) təsbit olunan “*hər kəsin*” ifadəsi geniş mənada fiziki şəxslərlə yanaşı, hüquqi şəxsləri də ehtiva edir. Qanuna əsasən (m.30.3) mədəni sərvətlər dövlətin, bələdiyyələrin, hüquqi və fiziki şəxslərin, qeyri-hökumət təşkilatlarının, o cümlədən ictimai və yaradıcılıq birliklərinin mülkiyyətində ola bilər. *TMAQ haqqında* Qanuna görə (m.4), abidələr dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində, eləcə də xüsusi mülkiyyətdə ola bilər. *Milli arxiv fondu haqqında* 1999-cu il AR Qanununun 9-cu maddəsinə müvafiq olaraq, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, AR-də qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada fəaliyyət göstərən idarə, müəssisə və təşkilatların sənəd fondları həmin təşkilatların mülkiyyətidir. Fiziki şəxslərin sənəd fondları onların şəxsi mülkiyyətidir. Dövlət arxiv fondunun sənədləri dövlət mülkiyyətinin obyektinə kimi mühafizə olunur. Hərçənd, insan hüquqları müstəvisində (*Avropa Konvensiyasına 1 sayılı Protokola görə-müəllif*) dövlət, dövlət qurumları mülkiyyət hüququnun subyektinə hesab olunmur [149,s.8]. Ona görə də dövlətin mədəni irs obyektlərinə olan

mülkiyyət hüququ özünəməxsus hüquqi rejimə malik olur. Bu rejim, yalnız mədəni sərvətlərin *sui generis* mülkiyyət obyektini olması ilə deyil, həmçinin dövlətə aid olan mülkiyyətin immunitetə malik olması ilə şərtlənir [225].

Deməli, yalnız dövriyyənin müəyyən iştirakçılarında məxsusluq meyarı mədəni irs obyektlərinə tam mənada şamil oluna bilməz. Fikrimizcə, bu obyektlərin dövriyyəsinə məhdudlaşdırılan əsas meyar xüsusi icazənin olmasıdır. Dövriyyədə olmasına xüsusi icazənin olması meyarı isə bir qayda olaraq mədəni irs obyektlərinə münasibətdə xüsusi istifadə rejiminin olmasında özünü büruzə verir. Bu rejim müəyyən edilərkən nəzərə alınmalıdır ki, xüsusi əmlak olan mədəni irs obyektini mülkiyyətçi qədər ümumilikdə cəmiyyət üçün də maraq kəsb edir [56,s.18]. Bu baxımdan mülkiyyətçinin mədəni irs obyektinə sahib olmaq və ondan istifadə ilə bağlı xüsusi maraqları ilə istifadəçilərin, o cümlədən cəmiyyətin həmin obyektlərdən istifadə üzrə ümumi maraqları arasında balans yaradılmalıdır. Bu zaman nəzərə alınmalı əsas amil ondan ibarətdir ki, mülkiyyət hüququnun mütləq xarakterindən irəli gələn mədəni irs obyektinin mülkiyyətçisinin digər şəxslərin müdaxiləsindən azad olması və hər kəsin mədəni irs obyektlərindən istifadə hüququ təmin edilməlidir. Deməli, bir tərəfdən, mədəni irs obyektinin mülkiyyətçisi mənəvi və maddi maraqlarını müdafiə etmək hüququna malikdir. AR Konstitusiyasının 29.III-cü və MM-nin 152.1-ci maddəsinə əsasən, mülkiyyət hüququ subyektin ona mənsub olan əmlaka (əşyaya) öz istədiyi kimi sahib olmaq, ondan istifadə etmək və ona dair sərəncam vermək üzrə dövlət tərəfindən tanınan və qorunan hüquqdur. Mülkiyyət hüququnu insan hüququ kimi təsbit edən beynəlxalq sənədlərdə (1995-ci il MDB Konvensiyası, m.26; 1950-ci il Avropa Konvensiyasına 1 sayılı Protokol, m.1), milli qanunvericilikdən fərqli olaraq mülkiyyətçinin səlahiyyətləri sadalanmışdır. Həmin sənədlərdəki müddəaya müvafiq olaraq mülkiyyətçi qanunla qadağan

edilməyən və digər şəxslərin maraqlarına zərər vurmada n əmlakdan səmərəli istifadə istiqamətində istənilən mümkün olan hərəkəti etmək səlahiyyətinə malikdir. Bu zaman digər şəxslər onun səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə qarşı ola biləcək hər hansı hərəkətdən çəkinməyə, dövlət isə qeyd olunan səlahiyyətlərin edilməsinə təminat verməyə borcludur.

Digər tərəfdən, cəmiyyət və onun üzvləri, o cümlədən dövlət mədəni irsə aid olan obyektədən mənəvi bəhrələnmək və istifadə etmək hüququna malikdir. Maraqlısı odur ki, hər iki hüququn müdafiəsi dövlətin vəzifəsidir və Konstitusiya səviyyəsində təmin olunur. Qeyd olunan hüquqların uzlaşdırılması kontekstində mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququnun cəmiyyətin istifadə hüququna tabe etdirilməsi də mədəni irs obyektlərinin dövriyyəsinə məhdudlaşdırmaqla bu obyektlərdən istifadənin xüsusi hüquqi rejiminin formalaşmasını şərtləndirir. Bu rejimin hüquqi məzmunu aşağıdakı xüsusiyyətlərdən ibarətdir:

Birincisi, həm beynəlxalq hüquq normaları (1970-ci il Konvensiyası, m.4(e), Mədəni irs obyektləri haqqında Model Qanunu, m.37-42), həm də milli qanunvericilik mədəni irs obyektlərinin öhdəlik münasibətlərinin obyektinə ola bilməsini təsbit edir. 2012-ci il AR Qanununun tələbləri nəzərə alınmaqla, hər kəs mülkiyyətində olan mədəni sərvətləri satmaq, bağışlamaq, habelə həmin məqsədlər üçün xarici ölkələrə aparmaq hüququna malikdir (m.9). Bu münasibətlər iki qrupa bölünür: 1) obyektin verilməsi ilə bağlı öhdəlik münasibətləri; 2) obyektin istifadəsi ilə bağlı öhdəlik münasibətləri [93,s.40]. Lakin mədəni irs obyektləri ilə bağlı öhdəlik münasibətləri qanunvericiliyin müəyyən etdiyi hədlərdə həyata keçirilir:

a) AR qanunvericiliyinə görə, dövlət mülkiyyətində olan mədəni irs obyektləri özəlləşdirilə, yaxud mülkiyyət formasının dəyişdirilməsini nəzərdə tutan müqavilələrin obyektinə ola bilməz. Qanunvericiliyə əsasən, əhəmiyyət dərəcəsiindən asılı olaraq bununla bağlı fərqli müddəalar müəyyən edilə bilər. Məsələn, *TMAQ haqqında* Qanuna görə, dövlət mülkiyyətində olan dünya

və ölkə əhəmiyyətli abidələrin satılması qadağandır. Hərçənd mühəndis kommunikasiyaları, müdafiə obyektləri, şəhərsalma, dini və xatirə abidələri, hidrotexniki qurğular istisna olmaqla, yerli əhəmiyyətli memarlıq abidələri qanunvericiliyə uyğun olaraq özəlləşdirilə bilər (m.4). Bu növ obyektlər yalnız qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada istifadəyə verilə bilər. 2012-ci il Qanunu (m.40.2), təyinatına uyğun istifadənin təmin olunması şərtilə dövlət, o cümlədən bələdiyyə mülkiyyətində olan mədəni irs obyektlərinin digər şəxslərin istifadəsinə və ya idarəçiliyinə verilə bilməsini nəzərdə tutur. Hələ qədim Roma hüququ ümumi əşyalar (*res publicae*) hesab etdiyi əşyaların icarəyə verilməsi halında onların xüsusi hüquqla deyil, inzibati hüquqla tənzimlənməsini müəyyən edirdi [45, s.104]. Lakin mədəni irsin əhəmiyyət dərəcəsiindən asılı olaraq qanunvericilikdə fərqli müddəalar nəzərdə tutula bilər. Belə ki, *TMAQ haqqında* Qanun (m.19), dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan dünya əhəmiyyətli daşınmaz abidələr və onların ayrı-ayrı hissələrinin icarəyə verilməsini qadağan edir.

b) dövlət qeydiyyatından keçmiş və xüsusi mülkiyyətdə olan mədəni irs obyektləri satıldıqda dövlət onları almaqda üstün hüquqa malikdir. Tarixi ansamblların mühafizəsi haqqında 1976-cı il Tövsiyəsində də üstün alış hüququ nəzərdə tutulur. Tövsiyənin müəyyən etdiyi üstün alış hüququna malik ictimai orqanlar qismində, bir qayda olaraq dini və mədəni təsisatlar çıxış edir. AR-da *Mədəni irsin qorunması haqqında* Qaydaya əsasən (b.8.7) Dövlət Siyahısına və Mühafizə Siyahısına daxil edilmiş mədəni irs obyektləri satıldıqda, onların alınmasında dövlət üstün hüquqa malikdir. Dövlət tərəfindən mədəni sərvətlərin alınması AR-in MM-nin 660-cı maddəsinə uyğun olaraq tənzimlənir. Bu Qaydada mühafizə siyahısına daxil edilməyən obyektlərin satılmasına münasibət bildirilmir. Bundan fərqli olaraq AR Prezidentinin 23 oktyabr 2003-cü il tarixli 944 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “*Qeyri-dövlət mülkiyyətində olan xüsusi*

əhəmiyyətli mədəniyyət sərvətlərinin satılması” Qaydasında mühafizə dərəcəsi olmayan mədəni irs obyektlərinin sərbəst satılması nəzərdə tutulur. Mühafizə şəhadətnaməsi və ya xüsusi icazə sənədi olmayan obyektlərin satılmasına icazə verilmir. Mədəni irs obyektləri satın alındıqda, onların dəyəri tərəflərin razılığı, əks təqdirdə isə məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada ödənilir. Fiziki şəxslər daimi olaraq xarici ölkədə yaşamaq üçün AR-in ərazisini tərk etdiyi halda, AR-in MTN həmin şəxslərə mədəni sərvətin dəyərini müəyyən edən sənəddə göstərilən məbləği birdəfəlik ödəməlidir.

v) qanunvericiliyə əsasən, mədəni irs obyektləri bank zəmanəti kimi istifadə edilə bilməz.

İkincisi, mədəni irs obyektindən elmi, mədəni, təhsil, dini, xidmət, turizm və kommərsiya məqsədləri üçün istifadə qanunvericiliyin müəyyən etdiyi qaydada, obyektin tarixi və bədii təyinatına uyğun olmalıdır. 1972-ci il Konvensiyası “təyinatın və ya torpaq üzərində mülkiyyət hüququnun dəyişdirilməsi ilə bağlı pozuntu” nu mədəni irs obyektləri üçün ciddi olan təhlükələr siyahısına daxil edir.

a) təyinata uyğun istifadə səlahiyyətli dövlət orqanının icazəsi ilə həyata keçirilir. Mədəni irs obyektlərindən kommərsiya və qeyri-kommərsiya məqsədlə istifadəyə razılıq MTN, "İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq və "Qala" Dövlət TarixEtnoqrafiya qoruqları ərazilərində isə DTMQİ-i tərəfindən verilir. Azərbaycan folkloru nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında Qanunun tələblərinə uyğun fiziki və hüquqi şəxsləri tərəfindən folklor nümunələrindən kommərsiya məqsədi ilə istifadə AR-in Müəllif Hüquqları Agentliyinin razılığı ilə həyata keçirilir.

b) mədəni irs obyektlərindən hərbi məqsədlər üçün istifadə edilə bilməz. Yalnız silahlı münaqişələr dövründə müstəsna dövlət məsələlərinin həlli zərurəti istisna təşkil edir[128,s.238]. Hərbi zərurətlə bağlı istisna beynəlxalq hüquqla (1954-cü il Haaqa Konvensiyası) və milli qanunvericiliklə də

müəyyən edilir. *TMAQ haqqında* Qanuna görə (m.18), AMEA-nın rəyi nəzərə alınmaqla MTN-nin razılığı əsasında müstəsna hallarda qoruqların ərazisi və yerli əhəmiyyətli memarlıq abidələri hərbi hissələrin təsərrüfat və mədəni məqsədləri üçün istifadə edilə bilər.

Üçüncüsü, mədəni irs obyektlərindən istifadə olunmasında mühafizə öhdəliyinin olması zəruridir. Əslində bu öhdəliyin əsasında, AR Konstitusiyasında təsbit olunan mədəni irs obyektlərinin qorunması hər bir kəsin borcudur müddəasi təşkil edir. Belə ki, AR Konstitusiyası milli tarixi, maddi və mənəvi irsin qorunmasını həm dövlətin (m.16.II), həm də hər kəsin (m.40.II) vəzifəsi olaraq müəyyən edir. Bu vəzifə hər kəsin mədəniyyət sahəsində hüquqlarının məzmununa aid mühüm ünsür hesab edilir. Qeyd edilən irəli gələn mühafizə öhdəliyinə görə, mülkiyyətçi və ya istifadəçi mədəni irs obyektinin normal vəziyyətdə saxlamağa borcludur. Bu öhdəlik mədəni irs obyektinə aiddir və onun hüquqi sahibinin dəyişməsi halında yeni hüquqi sahibə keçir. Ümumbəşəri mədəni irs konsepsiyasının məzmununa aid olan və beynəlxalq hüquq normalarında da (məsələn, 1972-ci il Tövsiyəsi) təsbit olunan “mülkiyyət hüququnun kimə mənsub olmasından asılı olmayaraq” ifadəsi[227] də əslində mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququnu inkar etmir, sadəcə mühafizə öhdəliyini ifadə etməklə mədəni irsin qorunmasını önə çəkir.

Mühafizə öhdəliyi həm mülkiyyətçi və ya istifadəçiyə, həm də istifadə rejiminə riayət edilməsinin təmin edilməsi üzrə səlahiyyətli dövlət və bələdiyyə orqanlarına da aiddir. Mühafizə öhdəliyinin yerinə yetirilməsi üzrə mülkiyyətçi və ya istifadəçi ilə dövlət orqanları (MTN, DTMQİ) ilə münasibətləri mühafizə müqaviləsi ilə müəyyən edilir.

Mühafizə öhdəliyinin pozulması müvafiq olaraq hüquqi məsuliyyətin yaranması ilə nəticələnir. Belə pozuntulardan biri də mədəni irs obyektlərinin təsərrüfatsızcasına saxlanmasıdır. AR

MM-nin 208-ci maddəsinə əsasən, belə hallarda məhkəmənin qərarı ilə mədəni sərvət dövlət tərəfindən satınalma yolu ilə mülkiyyətçidən alınma bilər. Düzdür, AR MM-də “xüsusi qiymətli və dövlət tərəfindən qorunan sərvətlər sırasına daxili edilmiş mədəni sərvətlər” ifadəsi ilə Mühafizə Siyahısı haqqında Qaydaya müəfiq olaraq (b.8.8) Dövlət Siyahısına və Mühafizə Siyahısına daxil edilmiş mədəni irs obyektləri nəzərdə tutulur.

Dördüncüsü, mədəni irs obyektlərinin mülki dövriyəsində dövlət nəzarətinin vacib olmasıdır. AR qanunvericiliyinə müvafiq olaraq mədəni irs obyektlərinin alınması və ya satılması barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verilməlidir.

Mədəni irsin qorunması haqqında Qaydaya əsasən (b.8.7), xüsusi mülkiyyətdə olan mədəni irs obyektləri satıldıqda, mülkiyyətçi bu barədə AR-in MTN-ə və müvafiq ərazi üzrə AR-in Nazirlər Kabineti yanında DTMQİ-nə məlumat verməlidir.

Beləliklə, mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququ ilə bağlı aşağıdakı nəticə-

ləri qeyd etmək olar: 1) mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququ milli qanunvericilikdə və beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunur; 2) mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququnun məzmunu iqtisadi dəyər konsepsiyasına əsaslanır; 3) mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququ məzmun baxımından özündə insan hüquqları və iqtisadi aspektləri birləşdirir; 4) mədəni irs obyektləri sui generis mülkiyyət hüququ obyektidir; 5) mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüquqlarının məhdudlaşdırılması ümumi və xüsusi maraqların uzlaşdırılması prinsipinə uyğun olmalıdır; 6) ümumi maraqların müdafiəsi məqsədi qanuni olmalı və beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilən şərtlər əsasında həyata keçirilməlidir.

1.3.5. Maddi və qeyri-maddi irs obyektlərinin hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri

Subyektiv hüquq kimi mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququnun əsas ünsürlərindən biri də onun obyektidir. Mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququnun obyektini mədəni irs obyektləri təşkil edir. Mədəni irs obyektləri özündə maddi (daşınar və daşınmaz) və qeyri-maddi obyektləri birləşdirir. Bu bölgü mədəni irsin qorunması sahəsində hüquqi tənziyyət üçün əhəmiyyət kəsb etməklə, tənziyyət obyekti olaraq mədəni irsin ikili təbiətə malik olmasından irəli gəlir. Belə ki, mədəni irsin məzmunu həm maddi, həm də mənəvi (qeyri-maddi) xüsusiyyətlərindən ibarətdir [245]. Maddi cəhətə onda ifadə olunur ki, mədəni irs bu və ya digər maddi formada mövcud olan mədəni irs obyektlərindən ibarətdir. Hərçənd mədəni irs obyektləri qeyri-maddi formada da ola bilər, məsələn, folklor nümunələri. Mədəni irsin maddi və qeyri-maddiyə bölünməsi, həm milli qanunvericiliklə (2012-ci il Qanunu), həm də beynəlxalq hüquq normaları ilə təsbit olunur (1972 və 2003-cü il Konvensiyaları). Düzdür, hüquq ədəbiyyatında bunlar arasında dəqiq fərqləndirilmə aparılmasının mümkün olmaması qeyd olunsa da, mədəni irsə maddi yanaşma üstünlük təşkil edir [90,s.233]. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-maddi irs bir qayda olaraq mənəvi cəhətləri özündə daha çox əks etdirir və təbii ki, bu onun hüquqi tənziyyətlərinə də təsir edir.

Belə ki, bu növ mədəni irs obyektlərinin qorunması bir qayda olaraq əqli mülkiyyət hüququ normaları ilə, maddi formada mövcud olan mədəni irs obyektlərinin qorunması isə əşya hüquq normaları əsasında tənziyyətlənir. AR MM-nin 2.3-cü maddəsindən çıxış edərək bu fərq hüquqi tənziyyətdə ümumi və xüsusi cəhətlərin uzlaşdırılmasını ehtiva etməsə də, mədəni irsin qorunmasının hüquqi tənziyyətlənməsinin kompleksliyinə dəlalət edir. İstər beynəlxalq hüquq normalarında [246,s.189-192], istərsə də AR qanunvericiliyində bu fərqləndirmə nəzərdə tutulur. Məsələn, *Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında* Qanunda (m.1) folklor nümunələrinə

hüquqlar əqli mülkiyyət hüquqlarına aid edilir. Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında Qanuna əsasən, Azərbaycan xalçası intellektual fəaliyyətin nəticəsi olub, özündə xalqın estetik dünyagörüşünü, bədii istedadını, özünəməxsusluğunu və mədəni identikliyinə əks etdirməklə Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi sərvətini təşkil edir (m.1). Əslində, qanunvericilikdə təsbit olunan bu yanaşmanı, Konstitusiyanın 30-cu maddəsinin müddəasının realizəsi istiqamətində düzgün hesab etmək olar. Belə ki, bu maddədə nəzərdə tutulan “əqli mülkiyyət hüququnun başqa növləri..” ifadəsi, folklor nümunələrini də özündə ehtiva edir. Ona görə də hüquq ədəbiyyatında qeyd olunan “folklor nümunələri ilə bağlı normaların “sui-generis” xarakteri daşdığı nəzərə alınmalıdır, yəni onlar hüquqi qorunmanın xüsusi forması olduğuna görə buna müəllif-hüquq qanunvericiliyinin bir hissəsi kimi baxıla bilməz. Lakin istisna deyildir ki, folklor nümunələrinin bədii formaları əsərlərin analoji formaları ilə üst-üstə düşə bilər” [33] fikri ilə razılaşmaq olar. Təbii ki, folklor nümunələri qeyri-maddi mədəni irsin əsas da olsa, bir hissəsini təşkil edir. Bütövlükdə qeyri-maddi mədəni irsin əqli mülkiyyət hüquq çərçivəsində qorunmasını şərtləndirən əsas amil, onların oxşar əlamətlərə malik olmasıdır. İlk növbədə onların hər ikisi də qeyri-maddi xarakterlidir. İkincisi, hər ikisi maddi daşıyıcılarda ifadə oluna bilər, lakin bu daşıyıcılar unikal olmalıdır. Üçüncüsü, hər ikisində müstəsna xarakteri mövcuddur. Belə ki, birində bu müstəsnaıq müəllifə məxsusdursa, digərində bu, mədəni irs obyektinin konkret sosial qrupa mənsub olmasında ifadə olunur. Bu baxımından əqli mülkiyyətin sisteminə mülkiyyət hüququ, əlaqəli hüquqlar, sənaye mülkiyyəti hüquqi ilə yanaşı, ənənəvi mədəniyyət nümunələri (folklor, ənənəvi biliklər) də daxildir. Qeyd olunan kontekstdə sonuncular əqli mülkiyyətin müstəqil növü qismində çıxış edir. Bu fikrin davamı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, 1971-ci ildə Stokholmda keçirilən konfransda *Ədəbi və bədii əsərlərin qorunması haqqında* 1886-cı il Bern Konvensiyasının 15(4)-ci maddəsinə edilən dəyişiklik folklor

nümunələrinin də müəllif hüquqları vasitəsilə qorunmasına imkan yaratsa da, *İfalar və fonogramlara dair* 1996-cı il Konvensiyası folklor nümunələrinin hüquqi qorunmasını ifalar vasitəsilə təmin etsə də, *Müəlliflik hüququ və əlaqələri hüquqlar haqqında* 1996-cı il Qanunu (m.7) folklor (xalq yaradıcılığı) nümunələrini müəlliflik hüququ ilə qorunmayan obyektlər sırasına aid edir. AR qanunvericiliyinin mövqeyini necə qiymətləndirmək olar? *Əvvəla*, Bern Konvensiyası “folklor” və ya “xalq yaradıcılığı” terminindən istifadə etmir. *İkincisi*, Konvensiya xalq yaradıcılığı nümunələrinin mühafizə edilməsini üzv dövlətlərin (*AR də həmin Konvensiyanın üzvüdür-müəllif*) səlahiyyətinə buraxır. Başqa sözlə, Konvensiyaya görə, üzv dövlət öz mülahizəsinə əsaslanaraq, müəllifi bəlli olmayan və onun üzv dövlətlərdən birinin vətəndaşı olması ehtimal edilən dərc olunmamış əsərlərin mühafizəni nəzərdə tuta bilər. Bu baxımdan Azərbaycan folklor nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında ayrıca Qanunun qəbul edilməsi və bu Qanunla Azərbaycanın mədəni irsinin tərkib hissəsi olan milli folklor nümunələrinin əqli mülkiyyətin xüsusi növü kimi müəyyən edilməsi, bu növ mədəni irs obyektinin hüquqi qorumasının özünəməxsus olmasını təsdiq edir və hesab edirik ki, düzgündür. Belə ki, Qanun (m.14) müəllif qanunvericiliyi, əqli və sənaye mülkiyyətinin digər növləri üzrə folklor nümunələrinə tətbiq oluna bilən, həmçinin folklor nümunələrinin qorunub saxlanılmasına aid digər normativ hüquqi aktlarda və AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan qorunma formalarını məhdudlaşdırmır.

Əqli mülkiyyətin hüquqi rejiminin müəyyən edilməsində bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması müddətli xarakter daşıyır. Xüsusilə müəlliflik hüququ üçün xarakterik olan hal ondan ibarətdir ki, əsərə müəlliflik hüququnun qüvvədə olma müddəti bitdikdən sonra əsər ictimai varidata keçir. *Müəlliflik hüququ və əlaqələri*

hüquqlar haqqında Qanunun 27-ci maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycanın folklor nümunələri və ənənəvi biliklər ictimai varidata daxildir. Dövlətin müəyyən etdiyi qaydada ictimai varidata aid olan əsərlər dövlət varidatına aid edilə və ondan istifadənin xüsusi rejimi müəyyən edilə bilər. Göründüyü kimi, ictimai varidata aid olan obyektlərin hamısı dövlət varidatına daxil edilmir. İctimai varidatın isə mədəni irs olması müəyyən qədər qeyri-müəyyən olsa da, nəzərə almaq lazımdır ki, obyektin mədəni irsə aid edilməsi üçün zəruri olan meyarlardan biri də zaman meyarıdır. Belə ki, müəyyən müddət (50, 100 il) keçdikdən sonra obyekt mədəni irsə aid edilir. Bu baxımdan hesab etmək olar ki, ictimai varidata aid edilən əqli mülkiyyət obyektləri mədəni irs obyektini hesab edilməlidir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki: 1) ictimai varidata keçmə, həmin əsərdən hamının sərbəst istifadəsini nəzərdə tutur ki, bu da mədəni irs obyektlərindən istifadə prinsipini özündə ehtiva edir. Hərçənd istifadənin sərbəst olması, müəlliflik hüquqlarının pozulması demək deyildir; 2) ictimai varidata keçən əsər mədəni irs obyektini olmaya bilər; 3) dövlət varidatı hesab edilən əqli mülkiyyət obyektləri xüsusi mühafizə rejimi tətbiq olunan mədəni irs obyektləri siyahısına daxil edilir. Ona görə də hesab etmək olar ki, müəlliflik hüquq normaları əsasında həyata keçirilən hüquqi qoruma rejimi müəyyən müddət keçdikdən sonra mədəni irsin qoruma rejimi dövrüyə girir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qeyri-maddi irsin (folklor və ənənəvi biliklərin) hüquqi qorunması özünəməxsus, “sui-generis” xarakter daşıyır.

Fikrimizcə, mədəni irs obyektlərinin qorunmasının vahid hüquqi rejiminin müəyyən edilməsi baxımından bu obyektlərə mülkiyyət hüququnun ənənəvi “əşya hüququ” konsepsiyasına deyil, “iqtisadi dəyər” meyarına müvafiq olaraq müəyyən edilməsi daha düzgün olardı. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi dəyər yalnız obyektin hər hansı ticarət əqdinin predmeti olmasında deyil, eyni zamanda cəmiyyətin maraqları üçün istifadə olunması (məsələn, sərgi və ya qalereyalarda nümayiş edilməsi) halında da maddi gəlirin əldə edilməsində ifadə olunur

[179,s.355-360]. Bu yanaşma, həm mədəni irs anlayışının məzmununa, həm də mövcud beynəlxalq müqavilələrə və mülkiyyət hüququna dair Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (bundan sonra – Avropa Məhkəməsi) presedent təcrübəsinə uyğundur. Belə ki, Avropa Məhkəməsinin “*Beyeler Niderlanda qarşı*” 1995-ci il tarixli qərarında qeyd olunur ki, mülkiyyət hüququnun obyektı olan “əmlak” anlayışı yalnız fiziki mövcud olan əşyalarla məhdudlaşmır. Reallıqda mövcud olan və iqtisadi dəyərə malik olan hər hansı hüquq əmlak hesab edilir (“*Van Marle və başqaları Niderlanda qarşı*” 1986-cı il qərarı) [149,s.10]. Avropa Məhkəməsinin mülkiyyət hüququ ilə bağlı presedent təcrübəsinə mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququna da şamil edə bilərik.

Digər tərəfdən nəzərə almaq lazımdır ki, mədəni irs obyektlərinə münasibətdə “dəyər” hüquq ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi “yalnız iqtisadi məzmunlu”[40,s.106] deyil, eyni zamanda bu obyektlərin mənəvi (tarixi, bədii, estetik, elmi və s.) əhəmiyyətində də ifadə olunur. Bu cəhət yalnız mədəni irs obyektlərinin qeyri-maddi formada olmasında deyil, eyni zamanda maddi formada olan mədəni irs obyektləri üçün də xarakterikdir. Başqa sözlə, mədəni irs obyektinin hansı formada olması onun mədəni (mənəvi) əhəmiyyətinə bir o qədər də təsir etmir. Sadəcə mədəni və ya mənəvi əhəmiyyət mədəni irsin və ya mədəni irs obyektinin cəmiyyət, xalq və ya sosial qrupun ümumi maraqlarını özündə birləşdirməsində ehtiva olunur. Bu və ya digər formada mövcud olan mədəni irs obyektləri əmlak hüquqlarının obyektı olmaqla xüsusi maraqları da özündə cəmləşdirir. Sonuncu xüsusiyyət isə mədəni irs obyektlərinin mülki dövriyyə iştirakçısı olmasını şərtləndirir. Lakin mədəni əhəmiyyətə malik olması mədəni irs obyektinin nadir və ya dəyişməz olmasını göstərir və onu digər mülki dövriyyə obyektlərindən fərqləndirir. Təbii ki, bu da mədəni irsin

qorunmasının hüquqi tənzimlənməsini mürəkkəbləşdirir və onu özünəməxsus edir.

1.4. Mədəni irs obyektlərinin iqtisadi dövriyyəsinin beynəlxalq xüsusi-hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri

Qeyd olunduğu kimi, beynəlxalq səviyyədə mədəni irsin hüquqi rejiminin müəyyən edilməsi paralel olaraq beynəlxalq ümumi və xüsusi hüquq normaları vasitəsilə müəyyən edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, mədəni sərvətlər milli mədəni irs üçün əhəmiyyətli olması ilə bərabər, müəyyən bir iqtisadi dəyərə də malikdir. 2012-ci il Qanununa əsasən, dövlətin mədəniyyət sahəsində siyasətinin prioritet istiqaməti olmaqla beynəlxalq əməkdaşlığın məqsədi beynəlxalq mədəni sərvətlər bazarında AR-in mövqeyini möhkəmləndirmək və genişləndirməkdir (m.49.3). Mədəni sərvətlərin beynəlxalq dövriyyəsi qanuni və qeyri-qanuni olmaqla iki formada mövcuddur. Hər iki formanın beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi rejimi müəyyən qədər fərqlənir.

Hər iki formada mövcud olan dövriyyə, mədəni sərvətlərin bir neçə dövlətin milli hüquqi sistemi ilə əlaqəli olmasını və yarana biləcək mübahisələrdə hansı dövlətin hüquq sisteminin normalarının tətbiq edilməsi probleminin mövcudluğunu şərtləndirir. Belə ki, mədəni sərvətlərin dövriyyəsinin bir neçə hüquq sistemi ilə bağlı olması və həmin hüquq sistemlərinin mədəni sərvətlərin hüquqi rejimini fərqli müəyyən etməsi, nəticə etibarilə bu hüquq sistemləri arasında kolliziyaların (toqquşmaların) yaranmasına səbəb olur. Müasir beynəlxalq hüquqda belə kolliziyaların aradan qaldırılması üçün maddi hüquq normalarından və kolliziya normalarından istifadə olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi mədəni sərvətlərin təsnifatı və hansı sərvətlərin milli mədəni irs hesab olunması, o cümlədən onların müdafiə rejiminin müəyyən edilməsi dövlətlərin səlahiyyətindədir. Çox sayda beynəlxalq müqavilələrin

mövcudluğu şəraitində bu səlahiyyətin dövlətlərə verilməsi, təbii olaraq həmin məsələlərlə bağlı dövlətlərin hüquq sistemlərinin fərqli olmasını və müvafiq kolliziyaların yaranmasını şərtləndirir. Çox maraqlıdır ki, bu səlahiyyətlərin dövlətlərə mənsub olması bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə də təsbit olunur. Məsələn, 1972-ci il Konvensiyasında qeyd olunur ki (m.3), hər bir tərəf-dövlət öz ərazisində yerləşən müxtəlif sərvətləri müəyyən etməli və ayırmalıdır. 1970-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq (m.13(d)) hər hansı mədəni sərvətin özgəninkiləşdirilə bilməyən kimi təsnif və elan edilməsi Konvensiya iştirakçısı olan hər bir dövlətin ayrılmaz hüququdur və digər dövlətlər bu hüquqa hörmətlə yanaşmalıdırlar.

Mədəni sərvətlərin beynəlxalq dövriyyəsi ilə bağlı aşağıdakı kollizion məsələləri qeyd etmək olar: 1) mədəni sərvətlərin təsnifatı və qiymətləndirilməsi; 2) mədəni sərvətlərə mülkiyyət hüquqlarının yaranması və xitamı, o cümlədən əldə etmə müddəti; 3) mədəni sərvətlər üzərində mülkiyyət hüququnun məzmunu; 4) mədəni sərvətlərə əşya hüquqlarının və tələfolma riskinin keçməsi; 5) mədəni sərvətlərə olan hüquqların müdafiəsi; 6) predmeti mədəni sərvətlər olan əqdlərin forma və məzmunu, o cümlədən iddia müddəti [84,s.640]. Qeyd etmək lazımdır ki, 1-5 bəndlərdəki kollizion məsələlər mədəni sərvətlərin əşya statuna, 6-cı bənddəki və tələfolma riskinin keçməsi ilə bağlı kollizion məsələ öhdəlik statutuna daxildir [208,s.393]. Mədəni sərvətlərlə bağlı statutların fərqləndirilməsi, həmin kollizion məsələlərin tənzimlənməsində fərqli kollizion normalardan istifadə edilə bilməsini şərtləndirir.

Mədəni sərvətlərin beynəlxalq dövriyyəsinin kollizion-hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı dövlətlərin, həmçinin AR-in qanunvericilik təcrübəsini və mövcud beynəlxalq müqavilələri, o cümlədən ikitərəfli müqavilə təcrübəsini analiz etsək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, nə dövlətdaxili qanunvericilikdə, nə də beynəlxalq müqavilələrdə hər hansı xüsusi kollizion norma

nəzərdə tutulmur. Yeri gəlmişkən, beynəlxalq müqavilələrdə bu və ya digər dövlətin, xüsusilə mənşə dövlətinin qanunvericiliyinə edilən istinadlar, məsələn, 1995-ci il Konvensiyasının 3-cü maddəsində olduğu kimi, kollizion norma hesab edilə bilməz.

İlk baxışda belə bir təsəvvür yarana bilər ki, mədəni sərvətlərlə bağlı xüsusi kollizion normadan istifadə edilməsi zərurəti daha çox əşya statuna aiddir. Öhdəlik statutu ilə bağlı belə bir tələbin olmasına bir qayda olaraq ehtiyac yoxdur. Çünki, öhdəlik statutu daha çox münasibət tərəflərinin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən edir. Mədəni irs obyektləri ilə bağlı öhdəlik statutu beynəlxalq xüsusi hüququn ümumi kollizion prinsipləri (*lex voluntatis, proper law və s.*) əsasında tənzim edilir. Bu qayda demək olar ki, əksər dövlətlərin (Almaniya, İsveçrə, Qazaxıstan, Rusiya, Türkiyə və s.) beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində nəzərdə tutulur. AR-in *Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında* 2000-ci il Qanununun (*bundan sonra BXH haqqında Qanun*) 24-cü maddəsinə əsasən mədəni sərvətlərlə bağlı müqavilə tərəfləri tətbiq ediləcək dövlətin hüququnu seçə bilər (*lex voluntatis*). Qanunun 25-ci maddəsində tərəflərin seçim etmədiyini halda tətbiq ediləcək hüququn müəyyən edilməsi qaydası nəzərdə tutulur.

Nəzərə alsaq ki, təcrübədə mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququ başqasına alqı-satqı, bağışlama və vərəsəlik kimi törəmə üsullarla keçir, o cümlədən mülkiyyət hüququnun obyektini daşınmaz və daşınmaz əmlak ola bilər, o halda mədəni sərvətlərlə bağlı öhdəlik statunun müəyyən edilməsində xüsusi kollizion normadan istifadə edilməsinə ehtiyac duyulur. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dövlətlərin (Belorusiya, Özbəkistan, Qazaxıstan və s.) qanunvericiliyində predmetini daşınmaz və ya daşınmaz əmlak (*o cümlədən, mədəni sərvətlər-müəllif*) təşkil edən əqdlərə tətbiq edilən hüququn (*öhdəlik statutunun*), tərəflər arasında razılaşma olmadığı halda, əmlaka əşya hüquqlarının yaranması və xitamına da tətbiq edilməsi təsbit edilir. *BXH haqqında* Qanunun 25.2.1 maddəsinə müvafiq olaraq daşınmaz əmlakla bağlı müqaviləyə, əmlakın (*mədəni sərvətin*) olduğu

ölkənin hüququ (*lex rei sitae*) tətbiq edilir. Daşınar mədəni sərəvətlərin alqı-satqısında satıcının, bağışlanmasında isə hədiyyə edənin təsis edildiyi, yaşadığı və ya fəaliyyət göstərdiyi ölkənin hüququ tətbiq edilir (m.25.1).

Bəzi dövlətlərin qanunvericiliyində öhdəlik statutuna əmlakın olduğu yerin hüququ ilə yanaşı, əmlakın dövlət qeydiyyatına alındığı dövlətin hüququnun tətbiq edilməsi də təsbit edilir (Qazaxıstan Mülki Məcəlləsi, m.1113(2))[145,s.115]. Qırğızıstan Mülki Məcəlləsinin 1189 (2)-cu maddəsinə görə predmetini əqli mülkiyyət hüququ təşkil edən müqavilələrə də müqavilə öhdəlikləri üçün nəzərdə tutulan hüquq tətbiq edilir[145,s.125]. 1199-cu maddəyə müvafiq olaraq bu hüquq qismində əmlakın olduğu yerin, satıcının və ya hədiyyə edənin təsis edildiyi, yaşadığı və ya fəaliyyət göstərdiyi ölkənin hüququ çıxış edir. Nəzərə alsaq ki, mədəni sərəvətlər bu və ya digər şəxsin və ya şəxslərin əqli fəaliyyətinin nəticəsində yaranır və müvafiq olaraq mənşə dövlətində mədəni irs obyektini kimi qeydiyyatdan keçir, o halda sonuncu iki xüsusi qayda kollizion tənziyyətə üçün əhəmiyyətlidir. Fikrimizcə bununla bağlı müddəaların AR qanunvericiliyinə də daxil edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Təcrübə göstərir ki, mədəni sərəvətlərin satışı daha çox auksionlar vasitəsilə həyata keçirilir. Adı alqı-satqıdan fərqli olaraq auksion ticarətində özünəməxsus qaydalar tətbiq olunur. *BXH haqqında Qanuna əsasən* (m.25.2.3), müqavilə tərəfləri arasında tətbiq edilən hüquqla bağlı razılaşma olmadıqda, auksionda bağlanan müqavilələrə auksionun yerləşdiyi dövlətin hüququ tətbiq edilir. Bu qayda sıx bağlılığı özündə ifadə etməklə bir çox dövlətlərin (Lixtenşteyn, Rumıniya, Ukrayna və s.) beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində təsbit edilmişdir.

Qeyd edək ki, mədəni sərəvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsinin mövcud olması səbəbindən mədəni sərəvətlərin əşya statutuna aid olan bəzi kollizion məsələlərin: əşya hüquqlarının yaranması və xitamı, əşya hüquqlarının keçməsi və müdafiəsi və

s. xüsusi qaydada həll edilməsi daha çox əhəmiyyət kəsb edir, nəinki, əşya hüquqlarının məzmunu. Digər tərəfdən, bu məsələlər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi öhdəlik statutu ilə də sıx bağlıdır. Deməli, mədəni sərvətlərlə bağlı xüsusi kollizion normadan istifadə edilməsi zərurəti əşya və öhdəlik statutlarının hər ikisinə aid edilə bilər.

Öhdəlik statutunda olduğu kimi mədəni sərvətlərin əşya statutunun müəyyən edilməsində də beynəlxalq xüsusi hüququn ümumi kollizion prinsiplərindən istifadə edilir. Bu prinsip qismində, əmlakın olduğu yerin qanunu (*lex rei sitae*) çıxış edir. Bu prinsip bir çox dövlətlərin (Almaniya, Belarusiya, Qazaxıstan, Estoniya, İtaliya, Özbəkistan, Gürcüstan, Polşa, Rusiya, Venesuela, Tunis, Türkiyə, və s.), o cümlədən AR-in qanunvericiliyində nəzərdə tutulur. *BXH haqqında* Qanunun 20-ci maddəsinə əsasən, daşınar və daşınmaz əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqları qanunla başqa hallar nəzərdə tutulmayıbsa, əmlakın yerləşdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur. Bu hüquq hansı ölkənin hüququ sayılır? Macarıstanın *BXH haqqında* 1979-cu il tarixli Fərmanının 21-ci maddəsinə [145,s.234] görə, hüquqi nəticə yaradan fakt baş verən zaman əmlakın ərazisində olduğu dövlətin hüququ *lex rei sitae* hesab edilir.

Əmlakın olduğu yerin qanununun məzmununa əmlakın təsnifatı, əşya hüquqlarının məzmunu, əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi, xitamı və keçməsi, əşya hüquqlarının müdafiəsi daxildir.

Digər dövlətlərdə olduğu kimi AR Qanununda da bu prinsipin həm daşınmaz, həm də daşınar əmlaka şamil edilməsi nəzərdə tutulur. Lakin təcrübə göstərir ki, prinsipin tam həcmdə tətbiqi daha çox daşınmaz əmlak üçün keçərlidir. Daşınar əmlaka münasibətdə müəyyən istisnalar mümkündür. Qanunverici “qanunla başqa hallar nəzərdə tutulmayıbsa” ifadəsindən istifadə etməklə daşınar əmlakla, məsələn, nəqliyyat vasitələri, yolda olan əmlak və s. bağlı müəyyən istisnaları nəzərdə tutur.

Deməli, belə bir istisnanı mədəni irs obyektləri üçün də nəzərdə tutmaq olar.

Bəzən təcrübədə daşınar əmlakla bağlı “əmlakın olduğu yerin hüququ” ifadəsini şərh etmək çətin olur. Belə ki, bir zaman hər hansı bir dövlətin ərazisində olan və üzərində əşya hüququ yaranan əmlak, yerdəyişmə nəticəsində müəyyən müddətdən sonra başqa bir dövlətin ərazisində ola bilər. Bu yerdəyişmə, müvafiq olaraq həmin əmlakın hüquqi statusu ilə bağlı “*mobil kolliziyalar*” ın yaranması ilə müşayiət olunur[258,s.215-317]. Belə kolliziya əşya hüquqlarının yaranma əsasları, məzmunu və müdafiəsi ilə bağlı əmlakın əvvəl olduğu və faktiki yerləşdiyi dövlətlərin qanunvericiliyi arasında yaranır. Bu halda əmlakın olduğu dövlətin hüququ iki olur – mülkiyyətçinin əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edərkən əmlakın olduğu dövlətin və iddia qaldırılarkən əmlakın olduğu dövlətin hüququ. Mübahisəyə baxılarkən hansı dövlətin hüququna üstünlük verilməlidir?

BXH haqqında AR Qanununun 21-ci maddəsinə müvafiq olaraq əmlak üzərində əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi və xitamı, AR qanunvericiliyi ilə başqa hallar nəzərdə tutulmayıbsa, əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi və xitamı üçün əsas olan hərəkət və ya digər hallar baş verdiyi zaman həmin əmlakın yerləşdiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir. Bu məzmununda müddəa bir çox dövlətlərin qanunvericiliyində də nəzərdə tutulur. Həmin müddəaya əsasən, mübahisəyə əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edilərkən əmlakın olduğu dövlətin hüququ tətbiq edilməlidir. Əmlak hüquqlarının müdafiəsinə isə həmin əmlakın faktiki olduğu yerin (*ikinci dövlətin*) hüququ tətbiq edilir (Qazaxıstan Mülki Məcəlləsi, m.1111).

Digər tərəfdən, qeyd edilən dövlətlərdə mülkiyyət hüququnun vicdanlı əldə edilməsi ilə bağlı fərqli maddi hüquq normalarının olması da mövcud olan ziddiyyəti bir qədər də dərinləşdirir. Məsələn, mədəni sərvətlərin beynəlxalq ticarət dövriyyəsində aktiv iştirak edən Almaniya, İtaliya kimi dövlətlərdə oğurlanmış əmlakı vicdanlı əldə etməyə icazə verilsə, ABŞ-da əksinə, buna icazə verilmir. AR Mülki

Məcəlləsinin 182.2-ci maddəsinə əsasən, əşyanın mülkiyyətçisi bu əşyanı itirmişsə, əşya ondan oğurlanmışsa və ya iradəsinin ziddinə olaraq başqa şəkildə onun səlahiyyətindən çıxmışsa, yaxud əldə edən onu əvəzsiz almışsa, həmin əşyanı əldə edən vicdanlı ola bilməz. Eyni zamanda bu məhdudiyət auksionda özgəninkiləşdirilən əşyalara tətbiq olunmur. Əgər nəzərə alsaq ki, təcrübədə mədəni sərvətlərin özgəninkiləşdirilməsində auksion formasından geniş istifadə edilir, o halda bu yolla mədəni sərvətlərə mülkiyyət hüququ əldə edən bütün halarda vicdanlı sayılır və hüquqları qorunmalıdır.

Beləliklə, əmlakın olduğu yerin qanunu kollizion prinsipinin tətbiqi əşya hüquqlarının mühüm xüsusiyyətindən irəli gəlsə də [191,s.160], mədəni irs obyektlərinin əsl mülkiyyətçisinin hüquqlarının müdafiəsi və həmin obyektlərin qeyri-qanuni dövriyyəsinin qarşısının alınması baxımından tam səmərəli hesab edilə bilməz. Bu fikri, predmetini mədəni irs obyektləri təşkil edən əqdlərə tətbiq edilən kollizion prinsiplərə - tərəflərin seçdiyi hüquq, auksionun keçirildiyi yerin hüququ, satıcının hüququ və s.- də şamil etmək olar.

O halda mədəni irs obyektləri ilə bağlı hansı xüsusi kollizion prinsipdən istifadə etmək olar? Bununla bağlı hüquq ədəbiyyatında bir sıra təkliflər irəli sürülür. Məsələn, E.L.Korol “mədəni irs obyektini kimi mədəni sərvətlərin qeydiyyatdan keçdiyi dövlətin qanunu” adı ilə yeni kollizion prinsipdən istifadə olunmasını təklif edir. Onun fikrincə, bu prinsipin tətbiqi mədəni sərvətlərin statutu ilə bağlı vahid qaydanın yaradılmasını, mədəni sərvət mülkiyyətçisinin hüquqlarının, eləcə də onların qeydiyyatdan keçdiyi dövlətin maraqlarının qorunmasını təmin edəcəkdir [107,s.22]. Yeri gəlmişkən, sırf mədəni sərvətlərlə bağlı olmasa da, bir çox dövlətlərin (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Ukrayna) qanunvericiliyində dövlət qeydiyyatına alınan əmlaka əşya hüquqlarına və predmetini bu növ əmlak təşkil edən müqavilələrə, həmin əmlakın qeydiyyatdan keçdiyi dövlətin hüququnun tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur.

V.O.Neşatayeva isə mədəni sərvətlərə sıx bağlılıq (*proper law*) prinsipinin tətbiq edilməsini təklif edir. Onun fikrincə, əqd predmetinin xüsusi xarakterini nəzərə alan bir sıra spesifik meyarlar müəyyən etmək şərtilə sıx bağlılıq prinsipinə əsaslanan daha mütəhərrik kollizion bağlamadan istifadə edilməlidir[159,s.25]. Əslində qanunvericiliklə müəyyən edilən kolliziya normalarının hamısı sıx bağlılıq prinsipinə əsaslanır, konkret kolliziya normaları olmadığı halda isə sıx bağlılıq müstəqil kollizion prinsip qismində çıxış edir. Bu baxımdan *BXH haqqında* AR Qanununun 25.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan “bu Qanunun 25.1-ci və 25.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmayan müqavilələrə, tərəflər arasında tətbiq edilməli hüquq barədə razılaşma olmadığı halda, belə müqavilənin daha sıx bağlı olduğu ölkənin hüququ tətbiq edilir” müddəasına əsaslanaraq demək olar ki, predmetini mədəni irs obyektləri təşkil edən müqavilələrə müqavilənin daha sıx bağlı olduğu ölkənin hüququ tətbiq edilə bilər. Təklif olunan digər kollizion prinsip mədəni sərvətin yarandığı ölkənin qanunu və ya mənşə dövlətinin hüququ (*lex originis*) prinsipidir. Bu prinsip ilk olaraq Beynəlxalq hüquq institutunun *Mədəni irsin qorunması baxımından mədəni sərvətlərin beynəlxalq satışı haqqında* 1991-ci il Bazel Qətnaməsində normativ təsbit olunub[68,s.111]. Hazırda qanunvericilik qaydasında bu prinsip yalnız Belçikanın 2004-cü il BXH Məcəlləsində təsbit edilib (m.92).

Hesab edirik ki, xüsusi kollizion normayla bağlı irəli sürülən təkliflər mahiyyət etibarını ilə bir-birini ehtiva edir. Belə ki, mədəni sərvətlərlə sıx bağlı olan hüquq onların mədəni irs olaraq qeydiyyatdan keçdikləri dövlətin hüququdur. Mədəni sərvətlərin qeydiyyatdan keçdiyi dövlət isə mənşə dövləti və ya mədəni sərvətin yarandığı dövlətdir. Deməli, *lex originis* prinsipi digər iki kollizion prinsipi özündə ehtiva edir və 1970-ci il və 1995-ci il Konvensiyalarının müddəalarına da uyğundur. Belə ki, 1970-ci il Konvensiyasına əsasən, mədəni sərvətlərin qanunsuz olaraq

gətirilməsi, çıxarılması və onlar üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsi bu sərvətlərin mənşə ölkələrinin mədəni irsinin kasadlaşmasına səbəb olur (m.2). Konvensiyaya uyğun olaraq iştirakçı dövlətlərin qəbul etdiyi qaydaları pozmaqla mədəni sərvətlərin qanunsuz olaraq gətirilməsi, çıxarılması və onlar üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsi qanunsuzdur (m.3) [12,c.2,s.815].

Mövcud beynəlxalq müqavilə normalarını təhlil edərək mənşə dövlətinin hüququnun tətbiqi ilə bağlı aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: 1) 1972-ci il Konvensiyasına əsasən və digər müqavilələrə müvafiq olaraq hansı mədəni sərvətlərin mədəni irsə aid olması və onların təsnifatı mənşə dövlətinin hüququdur və digər dövlətlərin məhkəməsi mədəni sərvətlə bağlı mübahisəyə baxarkən təfsiri məhz mənşə dövlətinin qanunvericiliyinə müvafiq həyata keçirməlidir; 2) harada yerləşməsindən və ya necə özgəninkiləşdirməsindən asılı olmayaraq mədəni sərvətin ticarət dövriyyəsinin qanuni və ya qanunsuz olması mənşə dövlətinin hüququna müvafiq müəyyən edilir; 3) mədəni sərvətlərin milli mədəni irsə aid olması baxımından mənşə dövlətinin ümumi maraqlarına daxil olduğu üçün mədəni irslə bağlı hüquq normaları mənşə dövlətinin ümumi qaydasına (*ordre public*) aiddir və imperativ xarakterlidir. *BXH haqqında* AR Qanununun 5.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq xarici dövlətin məhkəməsi mədəni sərvətlə bağlı mübahisəyə baxarkən sıx bağlı olan dövlətin, mənşə dövlətinin hüququndakı imperativ normalarını nəzərə alıb tətbiq etməlidir. Digər tərəfdən, qanuni dövriyyə halında belə mədəni sərvətlərlə bağlı əqdlərə tətbiq edilən hüquq seçilərkən mənşə dövlətinin imperativ normaları nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə, müqavilə ilə bağlı ölkənin imperativ normalarının tətbiq edilməməsinə səbəb olan hüququn seçilməsi etibarsız hesab ediləcəkdir (m.24.4); 4) mənşə dövlətindən qanunsuz çıxarılsa belə, mədəni sərvəti vicdanlı əldə edənə dəymiş zərər kompensasiya edilir; 5) beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilən maddi hüquq normaları kollizion-hüquqi tənzimləməni istisna edir.

II FƏSİL

MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASININ BEYNƏLXALQ- HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSASLARI VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI QANUNVERİCİLİYİNƏ TƏSİRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi prinsipləri və daxili qanunvericilik

Beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın prinsipləri haqqında 1966-cı il Bəyannaməsində qeyd edildiyi kimi, mədəniyyətini inkişaf etdirmək hər bir xalqın hüququ və borcu olduğu kimi, bütün mədəniyyətlər bəşəriyyətin ümumi irsinin tərkib hissəsidir (m.1). Bu baxımdan, mədəni irsin qorunması yalnız dövlətdaxili səviyyədə deyil, eyni zamanda beynəlxalq əməkdaşlıq formasında təmin oluna bilər. Beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq isə ilk olaraq beynəlxalq hüququn fundamental prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Ona görə də beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın tərkib hissəsi olmaqla mədəni irsin qorunmasının təmin edilməsi beynəlxalq hüquq normalarına, xüsusilə ümumtanınmış normalar hesab olunan prinsiplərə riayət edilməsi şərti ilə həyata keçirilə bilər. Mədəni irsin qorunması üzrə beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığın əsasını təşkil edən hüquq normaları beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərinə müvafiq olaraq mədəniyyətin müxtəlif sferalarında mövcud olan xüsusi prinsiplər bazasında formalaşır.

Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri özünün imperativ xarakteri ilə fərqlənməklə beynəlxalq hüququn əsas məzmununu, onun xarakterik cəhətlərini ifadə edir. Bu normalar həm subyektlər üzrə, həm də tənzim olunan münasibətlərin növü üzrə universal fəaliyyət sferasına malikdirlər[113,s.7]. Ümumtanınmış prinsiplərin məzmunu sabit olmaqla yanaşı, həm

də dinamik xarakter daşıyır. Sonuncu xüsusiyyət, prinsipin məzmununun konkret hüquq normalarında təsbit edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Başqa sözlə, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri konkret hüquq və qanunvericilik sahəsinin (*o cümlədən mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunmasının-müəllif*) xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq xüsusi tətbiqetmə xarakteri əldə edə bilər [95,s.42]. Bu baxımdan mədəni irsin qorunmasında ümumtanınmış prinsiplərdən istifadə rejimi fərqli ola bilər. Məsələn, suveren bərabərlik, insan hüquqlarına hörmət, daxili işlərə qarışmama, beynəlxalq əməkdaşlıq, mübahisələrin dinc qaydada həll edilməsi və s. kimi prinsiplər mədəni irsin qorunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər.

Belə ki, suveren bərabərlik prinsipinə görə dövlətlərin hər biri öz əraziləri çərçivəsində mədəni irsin müəyyən edilməsi və qorunması üçün lazımı tədbirləri həyata keçirmək kimi suveren hüquqa malikdirlər. Bu prinsipə müvafiq olaraq öz ərazisində yerləşən mədəni irs obyektlərini müəyyən etmək və ayırmaq (1972-ci il Konvensiyası, m.3), o cümlədən, bəzi mədəni sərvətlərin özgəninkiləşdirilə bilməyən kimi təsnif və elan edilməsi hər bir dövlətin ayrılmaz hüququdur (1970-ci il Konvensiyası, m.13(d))[12,c.1,s.813-821]. Bu baxımdan mədəni irsin aşkara çıxarılması, mühafizə edilməsi, qorunub saxlanması, məşhurlaşdırılması və gələcək nəsillərə çatdırılmasını təmin etmək öhdəliyi ilk növbədə həmin dövlətə həvalə olunur (m.4). Digər dövlətlər isə mədəni irsin bütün beynəlxalq birliyin mühafizə etməyə borclu olduğu ümumi irs olduğunu etiraf etməklə, irs obyektinin yerləşdiyi dövlət(lərin) suverenliyinə tam hörmət etməlidirlər (m.6). Mədəni əməkdaşlıq zamanı dövlətlərin suveren bərabərlik hüququna hörmət edilməsi 1966-cı il Bəyannaməsində də (m.XI) təsbit olunur.

Suveren bərabərlik prinsipi məntiqi olaraq mədəni irsin qorunması istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlıqda bu və ya digər dövlətin daxili işlərinə qarışmağı da qadağan edir. Qeyd olunan

Bəyannamənin XI-ci maddəsində mahiyyət etibarını ilə digər dövlətlərin daxili səlahiyyətinə aid olan işlərə (*mədəni irsin qorunmasını müəllif*) müdaxilənin yol verilməz olması vurğulanır. 1972-ci il Konvensiyası da (m.6) bütün beynəlxalq birliyin qorumalı olduğu ümumi irs kimi qəbul etsələr də, heç bir dövlət, həmin irs barəsində onun mənsub olduğu dövlətin qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan hüquqlara xələl gətirə biləcək hərəkətlərə yol verməməlidir.

Mədəni irsin hüquqi qorunması beynəlxalq əməkdaşlıq olmadan qeyrimümkündür. Beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipinə görə dövlətlər milli özünəməxsusluğu və hər bir şəxsin mədəni irsdən istifadəsinin təmin edilməsi üçün mədəni sərvətlərin saxlanması və mühafizə edilməsi işində beynəlxalq əməkdaşlıq etməyə borcludurlar. Beynəlxalq əməkdaşlıq mədəni irsin qorunmasının hüquqi əsası olmaqla yanaşı, bu və ya digər dövlətin mədəni irsinə qarşı yönələn təhlükələrdən qorunmanın təmin edilməsində ən təsirli vasitə (1970-ci il Konvensiyası, m.2), eyni zamanda qorumanın məqsədi (2003-cü il Konvensiyası, m.1) kimi çıxış edir.

1966-cı il Bəyannaməsində qeyd olunduğu kimi buradakı prinsiplər yalnız insan hüquq və azadlıqları nəzərə alınmaqla tətbiq edilməlidir (m.XI, 2). İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipinə uyğun olaraq hər bir insanın cəmiyyətin mədəni həyatında iştirak etmək, elmi tərəqqinin nəticələrindən və onların praktik tətbiqindən bəhrələnmək və ya istifadə etmək, o cümlədən incəsənətdən zövq almaq və müəllifi olduğu hər hansı elmi, ədəbi, yaxud incəsənət əsərlərinin nəticəsində meydana çıxan maddi və ya mənəvi maraqların müdafiəsindən istifadə hüquqları (1948-ci il Bəyannaməsi, m.27 və *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında* 1966-cı il Paktı, m.15) təmin edilməlidir. Beynəlxalq hüquq normaları və qanunvericiliyin təhlil əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mədəniyyət sferasındakı insan hüquq və azadlıqları ümumi insan hüquqları sisteminin tərkib hissəsi olmaqla bir sistem təşkil edir. 2012-ci il AR Qanununda bu hüquqlar "*Mədəniyyət sahəsində*

insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları” adı altında ayrıca bir fəsildə (III fəsil) sistemləşdirilir. Qanuna əsasən bu sistemə, mədəni həyatda iştirak etmək hüququ (m.7), mədəni özünəməxsusluq hüququ (m.8), mədəniyyət sahəsində mülkiyyət hüququ (m.11), mədəniyyət sahəsində sahibkarlıq hüququ (m.13), mədəniyyət müəssisələrindən və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ (m.14), mədəniyyət sahəsində təhsil hüququ (m.15), xaricdə mədəniyyət fəaliyyəti hüququ (m.10), yaradıcılıq azadlığı (m.9), mədəniyyət sahəsində məlumat azadlığı (m.17) və s. daxil edilir. Qanunun 6-cı maddəsinə müvafiq olaraq AR-də hər kəsin mədəniyyət sahəsində hüquq və azadlıqları, beynəlxalq hüququn prinsip və normaları rəhbər tutulmaqla təmin edilir. Fikrimizcə, bu Qanun qəbul edilərkən qanunverici bu məsələyə münasibətdə düzgün mövqe seçmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi beynəlxalq hüququn ümumtənzim prinsipləri tənzimlənən münasibətin xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq həm birbaşa, həm də dolayısı ilə tətbiq edilə bilər. Sonuncu formada tətbiq ümumtənzim prinsiplərin mədəni irsin qorunması üzrə xüsusi prinsiplərin (mədəni irsə hörmət, inteqrasiya, mədəni irsin immuniteti və s.) və normaların məzmununu müəyyən etməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Mədəni irsin qorunması rejiminin mərkəzində duran başlıca xüsusi prinsip *hər bir şəxsin mədəni irsdən istifadə etməsi* prinsipidir. Bu prinsipə əsasən hər kəs öz mədəniyyət kimliyini və ona uyğun həyat tərzini müəyyən etməkdə, yaradıcılıq fəaliyyətini seçməkdə, mədəni sərvətlərin yaradılmasında, mədəni nemətlərdən bərabər istifadə etməkdə tam sərbəstdir. 1948-ci il Bəyannaməsinin 27 [12,c.1,s.10] və *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında* 1966-cı il Paktının 15-ci [12,c.1.s.17] maddəsinə müvafiq olaraq cəmiyyətin mədəni həyatında iştirak etməklə hər bir insan elmi tərəqqinin nəticələrindən və onların praktik tətbiqindən bəhrələnmə və ya istifadə edə, o cümlədən

incəsənətdən zövq ala bilər. Fikrimizcə, Konstitusiyanın 40-cı maddəsində mədəniyyət hüququnun məzmununa ilk olaraq mədəni həyatda iştirak hüququ və mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə hüququnun daxil edilməsi, onların mədəni hüquqlar sisteminin mərkəzində durmasının normativ qaydada tanınmasıdır [78,s.116]. Bu, bir tərəfdən, hər kəsin mədəni irs obyektlərinə çıxış imkanının olmasını təsdiqləyir, digər tərəfdən, mədəni sərvətlərə olan hüququ [160,s.22-27; 268] da əhatə edir. Fikrimizcə, birinci hal cəmiyyət və onun üzvlərinin mədəni irsə aid olan obyektədən mənəvi bəhrələnmək və istifadə etmək hüququ, ikinci halda isə mədəni irs obyektinin mülkiyyətçisinin həmin obyektədən sahib olaraq istifadə etməsi hüququ nəzərdə tutulur.

Əslində bu prinsip özündə başqa bir prinsipin xüsusiyyətlərini, mədəni irsin qorunmasının hüquqi rejimi üçün xarakterik olan ümumi maraqlarla (cəmiyyətin istifadə hüququ) xüsusi maraqların (mülkiyyətçinin istifadə hüququ) uzlaşdırılmasını birləşdirir.

Digər xüsusi prinsip *mədəni irsə hörmət* prinsipidir. 1954-cü il Konvensiyasına əsasən (m.2), mədəni irsin müdafiəsi mədəni sərvətlərin mühafizəsi və onlara hörmət olunmasını özündə ehtiva edir. Mədəni irsə hörmət prinsipinə əsasən, hər bir dövlət istər öz ərazisindəki, istərsə də digər dövlətin ərazisindəki mədəni irsə birbaşa, yaxud dolayısı ilə xələl gətirə bilən hansısa qərəzli hərəkəti etməməlidir (1972-ci il Konvensiyası, m.6(3)). Dövlətlər öz ərazisində və digər üzv dövlətin ərazisində yerləşən mədəni sərvətlərə hörmətlə yanaşmalı, silahlı münaqişələr zamanı onların məhv olmasına və ya zədələnməsinə səbəb olacaq məqsədlər üçün istifadə olunmasını qadağan etməklə, bu sərvətlərə yönələn hər hansı qərəzli hərəkətdən çəkinməlidir. Bu hərəkətlərə mədəni sərvətlərin oğurlanması, talanması və ya hər hansı formada qeyri-qanuni mənimsənilməsi, həmçinin mədəni sərvətlərə qarşı istənilən vandalizm aktları, mədəni sərvətlərin rekvizisiyası, eləcə də mədəni sərvətlərə qarşı yönələn istənilən repressiv tədbirlər aiddir (1954-cü il Konvensiyası, m.4).

Mədəni irsə hörmət prinsipi ilə sıx bağlı olan digər bir prinsip *mədəni irsin immuniteti (toxunulmazlığı)* prinsipidir. Bir qayda olaraq xüsusi mühafizə altında olan sərvətlərə aid olan bu prinsipə görə mədəni irs obyektləri onlara qarşı yönələn istənilən aktdan azaddırlar və onlardan hər hansı hərbi əməliyyatlarda istifadə oluna bilməz. Yəni silahlı münaqişədə iştirak edən dövlətlər həmin sərvətlərin hər hansı hücum obyektı olmamasına və ya onlara münasibətdə hər hansı zorakılıq aktının həyata keçirilməməsinə, həmçinin onlardan hərbi məqsədlər üçün istifadə olunmamasına təminat verirlər (Konvensiya m.9; II Protokol, m.12). Bu müddəa beynəlxalq xarakterli olmasından asılı olmayaraq bütün silahlı münaqişələrə şamil edilməklə işğal altında olan ərazilərdə, o cümlədən Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda olan mədəni irs obyektlərinə də aiddir. Belə ki, AR Milli Məclisinin *Azərbaycan mədəni sərvətlərinin dağıdılması və mənimlənməsi haqqında Bəyanatında* [5,c.2,s.391-392] qeyd edildiyi kimi işğal edilmiş ərazidə ölkə və dünya əhəmiyyətli 100000-dən artıq mədəniyyət nümunəsi dağıdılmış və qəsb edilmiş, 500 tarixi və 100-dən çox arxeoloji abidənin, 22 muzeyin əksəriyyəti tamamilə və ya qismən dağıdılmışdır. Bu ərazilərdə yerləşən ilk insan məskənlərindən olan Azıx və Tağlar mağaraları, Qaraköpək, Üzərliktəpə kurqanları hazırda hərbi məqsədlərlə istifadə edilərək qəsdən dağıdılır [48,s.65].

İmmunitet prinsipinə əsasən, digər ölkənin ərazisinə aparılmış mədəni sərvətlərə hər hansı pretenziya üzrə həbs tətbiq oluna bilməz. M.M.Boquslavskiyə görə, bu halda da immunitet dövlət mülkiyyəti immunitetində olduğu kimi müstəqil əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə, xüsusi müdafiə tətbiq olunan mədəni sərvət toxunulmazdır. Onlar nəinki zədələnmə bilməz, həm də götürülə, daşına, müsadirə oluna bilməz [68,s.188].

İmmunitet prinsipi ilə bağlı digər bir prinsip mədəni irs obyektlərinin "*in situ*" (olduğu vəziyyətdə) saxlanılmasıdır. Bu

prinsipi dar və geniş mənada qəbul etmək olar. Dar mənada prinsip bir qayda olaraq daşınmaz və arxeoloji abidələrə, o cümlədən sualtı mədəni irs obyektlərinə aiddir. Arxeoloji qazıntıların beynəlxalq nizamlaşdırma prinsiplərini müəyyən edən 1956-cı il Tövsiyəsinin 8-ci bəndinə müvafiq olaraq, “*in situ*” qorunub saxlanması zəruri olan abidələr yalnız səlahiyyətli orqanların icazəsi ilə yeri dəyişdirilə bilər [266]. 2001-ci il Konvensiyasının 2-ci maddəsində də maksimum şəkildə sualtı irs obyektinin “*in situ*” mühafizə edilməsi bir prinsip olaraq müəyyən edilir [221; 256]. *Mədəni irsin qorunması haqqında* Qaydaya (b.2.1) müvafiq olaraq AR-də daşınmaz mədəni irs abidələri yerləşdirildiyi, aşkar olunduğu və ya inşa edildiyi məkanlarda qorunur. Geniş mənada “*in situ*” prinsipi mədəni irs obyektinin konkret mədəniyyətlə, ərazi ilə bağlı olmasını özündə ehtiva edir. Bu daha çox daşınar və qeyrimaddi mədəni irs obyektlərinə aid edilə bilər. Geniş mənada bu prinsipin məzmunu iki əsas ünsürdən ibarətdir: 1) mədəni bağlılıq (konkret mədəniyyətlə); 2) ərazi bağlılığı (müəyyən əraziylə, dövlətlə və s. əlaqənin olması)[62]. Sonuncu mənada, fikrimizcə, irs obyektinin mənşə dövlətinə bağlılığı, onu konkret cəmiyyətə, sosial qrupa mənsubiyyətinin gizlədilməməsi başa düşülməlidir. Milli irs obyektlərinin beynəlxalq mühafizə siyahılarına daxil edilməsi də ilk olaraq bu məqsəddə xidmət edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd olunan aktlardan başqa mövcud olan bir çox beynəlxalq sənədlərdə bu prinsip bu və ya digər formada əks olunur (məsələn, 1970-ci il Konvensiyası, m.5; I Protokol, m.1,2,3; Arxeoloji irsin qorunması haqqında 1992-ci il Avropa Konvensiyası, m.4 və s.)

Digər xüsusi prinsip *mədəni bərabərlik və plüralizm* prinsipidir. Bu prinsipin əsasında mədəni özünəməxsusluq hüququ durur. Belə ki, qeyd olunan prinsipə əsasən, istənilən qrup, cəmiyyət və digər sosial birlik bərabər şərtlər əsasında öz milli mədəni özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya, mədəniyyət kimliyini müəyyən edə, mənəvi, estetik və digər dəyərlərini seçə, özünün mədəniyyət və yaradıcılıq hüquqlarını və imkanlarını

həyata keçirə, öz mədəni özünəməxsusluğunu təbliğ edə bilər. Digər tərəfdən, hər bir kəs dünyada mövcud olan mədəni özünüifadə formalarına bərabər çıxış imkanına malikdir. Əslində bu prinsip mədəni müxtəlifliyi özündə ehtiva edir. 2005-ci il Konvensiyasına görə (m.4), “*Mədəni müxtəliflik*” ayrı-ayrı qrupların və cəmiyyətlərin mədəniyyətlərinin öz ifadəsini tapdığı müxtəlif formaları nəzərdə tutur. Bu özünüifadə formaları qruplar və cəmiyyətlər arasında və onların daxilində ötürülür.

Bu proses eyni zamanda *mədəni inteqrasiya* prinsipi əsasında baş verir. Bu prinsipə əsasən, milli mədəni dəyərlər qruplar və cəmiyyətlər arasında və onların daxilində ötürülsə də, dünya mədəniyyətindən təcrid olunmamalıdır. Mədəniyyətlərarası əlaqəni özündə ehtiva edən inteqrasiya prinsipi yerli və milli mədəni irsin dünya mədəni irsinin tərkib hissəsi olmasını nəzərdə tutur. Xalqın mədəniyyəti nə qədər fərqli və özünəməxsusdursa, bir o qədər də bəşəriyyət üçün dəyərlidir [35, s.16]. Azərbaycan dünya birliyinə təkcə maddi sərvətləri ilə deyil, həm də zəngin mənəvi sərvətləri ilə inteqrasiya olunur [49,s.104]. Bu baxımdan milli mədəni irsin dünyada tanınması, inkişaf etdirilməsi və qorunmasının təmin edilməsi, dünya mədəni irsinə daxil olan universal dəyərləri qəbul edib tanımadan qeyri-mümkündür. Təqdirəlayiq haldır ki, 2012-ci il Qanununun 51-ci maddəsində milli irsin qorunması, bərpası və təbliği ilə yanaşı, mədəniyyətlərarası dialoqun, xarici dövlətlərin, o cümlədən dünya mədəni irs obyektlərinin qorunması, bərpası və inkişafının dəstəklənməsi də mədəniyyət sahəsində AR-in beynəlxalq əməkdaşlığının əsas prioritet istiqamətləri kimi müəyyən edilir.

Mədəni irsin qorunmasının digər bir prinsipi *davamlı mədəni inkişaf* prinsipidir. Bu prinsipə görə, mədəniyyət cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri olduğundan, inkişafın mədəni aspektləri onun iqtisadi aspektləri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mədəni irsin qorunub

saxlanması mövcud və gələcək nəsillərin rifahı naminə davamlı inkişaf üçün vacib tələbdir. Dövlət və ya dövlətlər davamlı inkişafa səbəb olacaq şəraitin yaradılması, mədəniyyət sahəsində yaradıcılığın daim inkişaf edən, faydalı və son nəticəyə istiqamətlənən müasir metodlarla təşkil edilməsini təmin etməlidir.

Mədəni irsin qorunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən prinsiplərdən biri də *hüquqi məsuliyyət* prinsipidir. Bu prinsipə müvafiq olaraq mədəni irsin hüquqi rejiminin pozulmasına səbəb olan hərəkətlər: mədəni sərvətlərdən qeyri-qanuni istifadə edilməsi, mədəni sərvətlərin qanunsuz ixracı, mədəni sərvətlərin oğurlanması, talan edilməsi və s. müvafiq olaraq mülki, inzibati, cinayət və beynəlxalq hüquqi, o cümlədən beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin yaranmasına səbəb olur.

Qeyd olunan prinsiplərdən də göründüyü kimi onlar mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunmasının ümumi-hüquqi əsaslarını təşkil edir. Bu prinsiplər hüquqi əsas kimi həm birbaşa, həm də konkret hüquq normalarının məzmununu müəyyən etməklə çıxış edir. Mədəni irsin qorunması üzrə xüsusi prinsiplərin dairəsi qeyd etdiyimiz prinsiplərlə məhdudlaşmır.

2.2. Beynəlxalq müqavilələr mədəni irsin qorunması sistemində beynəlxalq əməkdaşlığın hüquqi əsası kimi

Silahlı münaqişə və ya dinc dövrdə mədəni irsin qorunması tələbi, qeyd olunan qorunmanın və onun hüquqi təminatının beynəlmilləşməsini zəruri edir. Mədəni irsin hüquqi qorunmasının beynəlmilləşməsi isə bir qayda olaraq iki formada: hüquq normalarının ümumiləşdirilməsi (unifikasiyası) və dövlətdaxili qanunvericiliklərin yaxınlaşması (harmonizasiyası) ilə baş verir. Unifikasiya (*unie facere-vahid hala salmaq*) mədəni irsin qorunması ilə bağlı bütün dövlətlər üçün eyni olan vahid hüquq normalarının müəyyən edilməsidir. Hazırda bunun ən səmərəli vasitəsi beynəlxalq müqavilədir.

Müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasına [137,s.34-64], eləcə də beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına müvafiq olaraq AR-in beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında 1995-ci il Qanunu, adından asılı olmayaraq (müqavilə, saziş, konvensiya, pakt, protokol, məktubların və ya notaların mübadiləsi və başqa adlı beynəlxalq müqavilələr) beynəlxalq müqaviləni AR-in xarici dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla yazılı şəkildə bağladığı razılaşma kimi müəyyən edir. Bu müqavilələr AR adından (dövlətlərarası müqavilələr) və AR Hökuməti adından (hökumətlərarası müqavilələr) bağlanır. Beynəlxalq müqavilələr mədəni irsin qorunması üzrə üzv olan dövlətlər üçün vahid davranış qaydaları nəzərdə tutmaqla, onların üzərinə həmin qaydaların eyni şəkildə tətbiq edilməsi öhdəliyini qoyur (*birbaşa və ya bilavasitə unifikasiya*). Bu baxımdan beynəlxalq müqavilə normaları beynəlxalq normalar içərisində özünəməxsus yerə malikdir və hazırda mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi əsasları sistemində belə normalar əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur. Belə ki, mədəni irsin qorunması sferasında 100-dən çox universal və regional xarakterli akt mövcuddur. BMT Katibliyində isə mədəni əməkdaşlıq sahəsində 800-dən artıq ikitərəfli beynəlxalq müqavilə qeydə alınmışdır [40,s.141].

Müasir dövrdə beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirildiyi bütün sferalarda tənzimləmə vasitəsi kimi beynəlxalq müqavilələrə üstünlük verilir. Bu xüsusiyyətlər beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın tərkib hissəsi kimi mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq-hüquqi qorunmasına da aiddir. Belə ki, hər bir dövlət, ərazisində olan mədəni irs obyektlərinin, xalqın, etnik qrupların mədəni özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaq və mühafizə etmək məqsədilə, mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısını almaq, onunla səmərəli mübarizə aparmaq, oğurlanmış mədəni irs obyektlərini geri qaytarmaq üçün müqavilələr bağlayırlar. Bu sferada müasir dövrdə baş verən

dəyişikliklər şəraitində beynəlxalq hüquq normalarının dəyişdirilməsinin və yenisinin yaradılmasının, normaların konkretləşdirilməsinin və inkişaf etdirilməsinin ən yararlı vasitəsi beynəlxalq müqavilədir [210,s.118].

Beynəlxalq müqavilənin beynəlxalq hüququn əsas mənbəyi olması ilə bağlı beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında deyilən fikirlərə [213] uyğun olaraq mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunmasında beynəlxalq müqavilənin səmərəli tənziyyətə vasitəsi olmasını aşağıdakılarla izah etmək olar:

1) müqavilə forması beynəlxalq-hüquqi qorunmanın iştirakçılarının səlahiyyət və vəzifələrini daha konkret müəyyən etməyə imkan verir ki, bu da normanın tətbiq və təfsiri üçün əlverişli şərait yaradır;

2) müqavilə mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq-hüquqi qorunmasında beynəlxalq hüquq normaları ilə milli hüquq normalarının uzlaşdırılmasını daha yaxşı təmin edir.

Mədəni irsin qorunması sferasındakı beynəlxalq müqavilələri müxtəlif meyarlar əsasında təsnif etmək olar. Bu meyarlardan bəzisi beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında qəbul edilən meyarlardır[215]. Bu meyarlardan biri müqavilədə iştirak edən dövlətlərin sayıdır. Bundan asılı olaraq mədəni irsin qorunması sahəsində həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli müqavilələrdən istifadə olunur. Beynəlxalq müqavilənin beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığın mənbəyi kimi üstünlüklərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, müqavilənin səmərəli vasitə olması dövlətlərin fəallığından asılıdır. Çox hallarda müəyyən müqavilədə lazımi sayda dövlətin iştirak etməməsi və ya münasibət tərəfləri qismində çıxış edən dövlətlərdən birinin iştirak edib, digərinin iştirak etməməsi və s. amillər beynəlxalq müqavilənin səmərəliliyinə kifayət qədər mənfi təsir göstərir. Mədəni irsin qorunması sahəsindəki beynəlxalq müqavilələr üçün bu məqam xüsusi ilə əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, bu sahədə mövcud olan əsas müqavilələrdən sayılan 1970-ci il Konvensiyasının səmərəliliyi ilk növbədə mədəni irs obyektlərinin idxalçısı hesab edilən dövlətlərin (ABŞ, Almaniya, Fransa və s.) müqaviləni

ratifikasiya etməsindən asılıdır [68,s.119-120]. Çünki qanunsuz dövriyyədə iştirak edən mədəni irs obyektlərinin gətirildiyi və ya ticarət edildiyi dövlətlərin, predmetini qanunsuz dövriyyənin qarşısının alınması təşkil edən bir müqavilədə iştirak etməsi olduqca önəmlidir. Eyni zamanda mədəni irsinin kasadlaşmasına yol verməmək üçün belə müqavilələrdə iştirak mədəni irs obyektlərini ixrac edən dövlətlər üçün bu daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan qanunsuz dövriyyə ilə mübarizə sferasındakı beynəlxalq müqavilələr mədəni sərvətləri ixrac və idxal edən dövlətlərin maraqlarının uzlaşması vasitəsi kimi çıxış edir. Heç təsadüfi deyildir ki, idxalçı dövlətlər 1970-ci il Konvensiyasının qəbul edildiyi vaxtdan uzun bir müddət keçdikdən sonra (Almaniya-2007; Yaponiya-2012; İngiltərə-2002 və.) ona qoşulub [76,s.89].

Məhz bunun nəticəsidir ki, bir sıra hallarda ikitərəfli müqavilələr çoxtərəfli müqavilələri əvəz edir. Hərçənd bunu mədəni irsin qorunması sahəsinə birbaşa aid etmək düzgün olmazdı. Ona görə ki, AR-in iştirak etdiyi ikitərəfli müqavilə təcrübəsini analiz etsək, görürük ki, sırf mədəni irsin qorunmasının ayrı-ayrı aspektlərini əhatə edə biləcək belə ikitərəfli müqavilələr yox dərəcəsidir. Mövcud olan ikitərəfli müqavilələrdə isə mədəni irsin qorunması barədə əməkdaşlığın əhəmiyyətli olmasını nəzərdə tutan ümumi xarakterli hüquq normaları müxtəlif tənzimə predmetinə malik olan ikitərəfli müqavilələrdə təsbit olunur. Müxtəlif adlarla rast gəlinən belə müqavilələrə bir qayda olaraq ARin digər dövlətlərlə imzaladığı mədəniyyət, elm və təhsil sahəsində əməkdaşlıqla və gömrük işi sahəsində əməkdaşlıqla bağlı sazişləri aid etmək olar. Bu növ sazişlər Hökumətlər arasında (məsələn, AR Hökuməti və Qazaxıstan Respubliaksı Hökuməti arasında gömrük işi sahəsində əməkdaşlıq haqqında 1997-ci il Sazişi; AR Hökuməti və Bolqarıstan Respubliaksı Hökuməti arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında 2011-ci il Sazişi) və müvafiq

nazirliklər arasında bağlanır (məsələn, AR MTN ilə İraq Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında 2011-ci il Anlaşma Memorandumu).

Lakin xüsusi rejim müəyyən etməsinə baxmayaraq mədəni irsin qorunması sahəsində çoxtərəfli beynəlxalq müqavilənin olması xüsusilə zəruridir. Təsadüfi deyildir ki, mədəni irs obyektlərinin hüquqi vəziyyətini müəyyən edən əsas çoxtərəfli müqavilələr məhz universal xarakter daşıyır.

Beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunan hüquq normalarının məkana görə qüvvəsi və ya müqavilə üzvlərinə görə regional və universal müqavilələr fərqləndirilir.

Mədəni irs obyektlərinin qorunması sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq müqavilələrin bir çoxu regional xarakter daşıyır. Təbii ki, bu müqavilələrin qəbul edilməsi regional beynəlxalq təşkilatlar əsas rol oynayır. Kompleks hüquqi tənzimləmənin olması baxımından Avropa regionu xüsusi diqqət kəsb edir. Məhz Avropa Şurasının normayardıçılığı fəaliyyətinin nəticəsi olaraq bir sıra beynəlxalq müqavilələr meydana çıxmışdır[184]: 1) 1954-cü il Avropa mədəniyyət Konvensiyası; 2) Mədəni mülkiyyətə dair hüquqpozmalar haqqında 1985-ci il Delfi Konvensiyası; 3) Avropanın arxitektura irsinin müdafiəsi haqqında 1985-ci il Qranada Konvensiyası; 4) Arxeoloji irsin qorunması haqqında 1992-ci il Valetta Konvensiyası; 5) Cəmiyyət üçün mədəni irsin əhəmiyyəti haqqında 2005-ci il Faro Çərçivə Konvensiyası. Hüquqi və coğrafi yaxınlıq baxımından MDB çərçivəsində qəbul edilən beynəlxalq müqavilələrin AR qanunvericiliyinin formalaşmasına təsir imkanlarını daha çoxdur. Bu müqavilələr aşağıdakılar daxildir: 1) Mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında 1992-ci il Sazişi; 2) Mədəni sərvətlərin gətirilməsi və çıxarılması haqqında 2001-ci il Sazişi; 3) mədəni sərvətlərin oğurlanması ilə mübarizə və onların qaytarılmasının təmin edilməsində MDB-nin iştirakçılıqlarının əməkdaşlığı haqqında 2007-ci il Sazişi; 4) Qanunsuz çıxarılmış və gətirilmiş

mədəni sərvətlərin saxlanması və qaytarılması üzrə gömrük xidmətlərinin əməkdaşlığı haqqında 1994-cü il Sazişi.

Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin formalaşmasında Amerika qitəsində qəbul edilən beynəlxalq müqavilələr önəmli rola malikdir. Belə müqavilələrə Bədii və elmi müəssisələrin və tarixi abidələrin mühafizəsi haqqında 1935-ci il Müqaviləsinə (Rerix Paktı) və Amerika xalqlarının arxeoloji, tarixi və bədii irsinin qorunması haqqında 1976-cı il SanSalvador Konvensiyasını göstərmək olar [228].

Təqdirəlayiq haldır ki, AR mədəni irslə bağlı mövcud olan əsas beynəlxalq müqavilələrdə iştirak edir: 1) 1954-cü il Konvensiyası və I Protokol (1993-cü il), II Protokol (2000-ci il); 2) 1970-ci il Konvensiyası (1997-ci il); 3) 1972-ci il Konvensiyası (1993-cü il); 4) 1995-ci il Konvensiyası (2000-ci il); 5) 2003-cü il Konvensiyası (2006-cı il); 6) 2005-ci il Konvensiyası (2009-cu il); 7) *Mədəniyyət haqqında* 1954-cü il Avropa Konvensiyası (1997-ci il); 8) *Arxeoloji irsin qorunması haqqında* 1992-ci il Avropa Konvensiyası (1999-cu il). AR yalnız UNESCO çərçivəsində qəbul edilən 2001-ci il Konvensiyasında iştirak etmir. Göründüyü kimi AR mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin təməlini təşkil edən müqavilələrin iştirakçısıdır.

Mədəni irsin qorunması sferasında mövcud olan çoxtərəfli universal müqavilələr əsasən UNESCO, qismən UNİDRUA, əqli mülkiyyətlə bağlı konvensiyalar isə Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatı (ÜƏMT) kimi beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qəbul olunur. Xüsusilə UNESCO çərçivəsində həyata keçirilən normayaradıcılığı müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, bu təşkilat çərçivəsində iki formada beynəlxalq müqavilələr qəbul olunur: 1) UNESCO-nun himayəsi altında keçirilən diplomatik konfranslarda qəbul olunan konvensiyalar, məsələn, 1954-cü il Konvensiyası; 2) UNESCO-nun Baş Konfransında qəbul olunan

konvensiyalar. UNESCO-nun Nizamnaməsinin 4-cü maddəsinə uyğun olaraq bu konvensiyalar üzv dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunmalıdır [68,s.72]. Bu fakt, bir tərəfdən, Baş Konfransın qəbul etdiyi konvensiyaların hüquqi təbiəti baxımdan diplomatik konfranslarda qəbul olunan konvensiyalardan fərqlənmədiyini göstərir. Sadəcə bu beynəlxalq müqavilənin bağlanması sadələşdirilmiş formasıdır[192,s.87]. Digər tərəfdən, qəbul olunan konvensiya, üzv dövlətlərin üzərinə avtomatik olaraq hər hansı konvension öhdəliklər qoymur. Bu növ konvensiyaların qəbul olunması halında üzv dövlətlərin öhdəliyi ondan ibarətdir ki, onlar qəbul edilmə tarixindən başlayaraq bir il müddətində konvensiyanın özlərinin müvafiq orqanlarında müzakirə olunmasını (*ratifikasiya edilməsini-müəllif*) təmin etməlidirlər. Bu konvensiyaların bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onlar birbaşa olaraq UNESCO üzərinə müvafiq öhdəliklər qoyur. Məsələn, konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərə texniki yardım göstərilməsi.

Qeyd edək ki, qəbul olunma proseduru fərqli olsa da, Baş Konfransın qəbul etdiyi konvensiyalar hüquqi baxımdan digər beynəlxalq müqavilələrlə eynilik təşkil edirlər və onlara da tam həcmdə beynəlxalq hüququn beynəlxalq müqavilələrlə bağlı prinsip və normaları tətbiq olunur. Yeri gəlmişkən, mədəni irsin qorunması sahəsində mövcud olan beynəlxalq müqavilələrə tam olaraq *Müqavilələr hüququ haqqında* 1969-cu il Vyana Konvensiyası, o cümlədən *Müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin hüquq varisliyi haqqında* 1978-ci il Vyana Konvensiyasının [137,s.54] müddəaları tətbiq olunur.

Mədəni irsin qorunması sferasında münasibətlərin tənzimlənməsində iştirak edən beynəlxalq müqavilələri tənzimləmə predmetindən asılı olaraq şərti iki qrupa bölmək olar: a) predmetini xüsusi olaraq mədəni irs obyektlərinin qorunması təşkil edən beynəlxalq müqavilələr. Bu qrupa daxil olan daha mühüm əhəmiyyətli aşağıdakı müqavilələri göstərmək olar: 1) 1972-ci il Konvensiyası; 2) 1970-ci il Konvensiyası; 3) 1954-cü il Konvensiyası, I Protokol və II Protokol; 4) 1995-ci il

Konvensiyası; 5) 2001-ci il Konvensiyası; 6) 2003-cü il Konvensiyası və s. Regional və ya universal, ikitərəfli və ya çoxtərəfli olmasından asılı olmayaraq mədəni irsin qorunması ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrin bir çoxu konkret tətbiq sferasının olması ilə fərqlənir. Məsələn, 2001-ci il Konvensiyası; 1954-cü il Konvensiyası, Mədəni sərvətlərin gətirilməsi və çıxarılması haqqında 2001-ci il MDB Sazişi və s.

b) özündə mədəni irsin qorunması ilə bağlı ayrı-ayrı müddəaları birləşdirən beynəlxalq müqavilələr, məsələn, sülh müqavilələri, mədəni və elmi əməkdaşlıq məsələləri ilə bağlı müqavilələr və s. Bu növ müqavilələr həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli ola bilər. Həmin müqavilələrə aşağıdakıları aid etmək olar: 1) Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası, 2) Antarktika haqqında 1959-cu il müqaviləsi; 3) Cinayətkarlıqla mübarizədə MDB iştirakçılarının əməkdaşlığı haqqında 1998-ci il sazişi; 4) Rusiya Federeasiyası Hökuməti və AR Hökuməti arasında mədəni və elmi əməkdaşlıq haqqında 1995-ci il sazişi; 5) Qara dəniz regionu ölkələrinin mədəni, təhsil, elm və informasiya sahəsində əməkdaşlığı haqqında 1993-cü il sazişi və s.

Qeyd edək ki, AR-in ikitərəfli müqavilə təcrübəsində ümumi xarakterli müqavilələrdən daha çox istifadə olunur. Bu növ müqavilələr müxtəlif dövlətlərlə: Ukrayna ilə (1994), Türkmənistanla (1996), Səudiyyə Ərəbistanı ilə (1995), Bolqarıstanla (1996) və s. ilə bağlanmışdır. Məsələn, AR ilə Türkiyə Respublikası arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə 1994-cü il Müqaviləsinin 15-ci maddəsində qeyd edilir ki, tərəflər, mədəniyyət və incəsənət dairələri arasında mövcud olan birbaşa əlaqələri inkişaf etdirəcək, tarixi və mədəni irsin qorunmasına hərtərəfli yardım edəcəklər.

Mədəni irsin qorunması sahələrarası hüquq institutu olduğu üçün onunla bağlı normalar beynəlxalq hüququn müvafiq sahələrinə aid olan beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutula bilər.

Buraya insan hüquqları (1966-cı il Paktı), beynəlxalq humanitar hüquq (1949-cu il Cenevrə Konvensiyası), beynəlxalq cinayət hüququ (Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu) və xüsusilə əqli mülkiyyət sferasındakı müqavilələri aid etmək olar.

Mədəni irsin maddi və qeyri-maddi irsə bölünməsinə müvafiq olaraq mövcud beynəlxalq müqavilələri də iki qrupa bölmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud beynəlxalq müqavilələrin əksəriyyəti (1970, 1972, 1995-ci il konvensiyaları) maddi mədəni irsin qorunmasına aiddir. Qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq müqavilə sistemində əsas müqavilə 2003-cü il Konvensiyasıdır. Xüsusi statusa malik olsa da, qeyri-maddi mədəni irs obyektlərinin (məsələn, folklor) əqli mülkiyyət obyekti hesab edilməsinə uyğun olaraq bu sferadakı bir çox beynəlxalq müqavilələr də (məsələn, Ədəbi və bədii əsərlərin qorunması haqqında 1886-cı il Bern Konvensiyası, İfalar və fonogramlara dair 1996-cı il Konvensiyası) mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Təsbit etdiyi normaların konkretlik dərəcəsinə görə *özüicra edilən və özüicra edilməyən* müqavilələr fərqləndirilir. Bu sferadakı müqavilələrin əksəriyyəti *özüicra edilməyən* müqavilələr olduğu halda, 1995-ci il Konvensiyası *özüicra edilən* müqavilədir. Müqavilələr arasındakı bu fərq nəticə olaraq təsbit olunan normaların realizəsinin müxtəlif formalarda olmasında ifadə olunur. Normativ hüquqi aktlar haqqında Konstitusiyaya Qanununa (m.23.4) və MM-nə (m.3.1) uyğun olaraq, 1995-ci il Konvensiyasının normaları AR-də müvafiq normativ aktlar qəbul edilmədən birbaşa tətbiq edilir.

Mədəni irsin qorunması sferasındakı beynəlxalq müqavilələrin beynəlxalq-hüquqi tənziətmədə iştirakı xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onların hər birisinin özünəməxsus fərdi hüquqi (diskret) rejim müəyyən etməsidir. Hərçənd bu, mədəni irsin hüquqi rejiminin universal olmasını inkar etmir. Onların hər birisinin özünəməxsus tənziətmə predmetinə malik olması müstəvisində onların fərdi rejim müəyyən etməsi yol veriləndir. Lakin bunu mədəni irs və ya

mədəni sərvət anlayışına və mədəni irs obyektlərinin dairəsinə münasibətdə qəbul etmək bir az çətindir. Müqavilədə təsbit olunan anlayışların beynəlxalq müqavilənin məqsədinə uyğun təfsir edilməsinə (Müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyası, m.31-33) baxmayaraq, beynəlxalq səviyyədə vahid anlayışın və təsnifatın olmaması təcrübədə müəyyən çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı beynəlxalq-hüquqi mübarizəyə mənfi təsir edən xüsusiyyətlərdən biri də bu istiqamətdəki beynəlxalq müqavilələrin müddəalarının geriyə qüvvəsinin olmamasıdır. Onların müddəaları yalnız konkret dövlət üçün qüvvəyə mindikdən sonra baş verən qanunsuz dövriyyə hallarına şamil olunur. Hərçənd 1995-ci il Konvensiyasının 10-cu maddəsində Konvensiya qüvvəyə minənə qədər baş vermiş hər hansı xarakterli heç bir qanunsuz sövdələşməni, yaxud bu maddənin 1-ci və ya 2-ci bəndlərinə müvafiq olaraq çıxarılmanı heç vəchlə qanuniləşdirmir və dövlətin, yaxud başqa şəxsin bu Konvensiya çərçivəsində bu Konvensiya qüvvəyə minənə qədər oğurlanmış, yaxud qanunsuz çıxarılmış mədəni sərvətin restitusiyası, yaxud qaytarılması barədə nəzərdə tutulmuş hüquqi müdafiə vasitələrinə müvafiq tələblər irəli sürmək hüquqlarını qətiyyənlə məhdudlaşdırmadığı qeyd olunur. 1970-ci il Konvensiyasının 15-ci maddəsində qeyd edilir ki, bu Konvensiya, maraqlı dövlətlərdə qüvvəyə minənədək hər hansı səbəblərdən mənşə ölkəsinin ərazisindən çıxarılmış mədəni sərvətlərin qaytarılması haqqında iştirakçı dövlətlərin öz aralarında xüsusi sazişlər bağlamasına və ya artıq bağlanmış sazişlərin tətbiq edilməsinə mane olmur.

Beləliklə, mədəni irsin qorunması sahəsində beynəlxalq-hüquqi tənziyyətə sistemi kifayət qədər beynəlxalq müqavilə əsasına malik olması qənaətinə gəlmək olar. Hüquq ədəbiyyatında mövcud olan fərqli yanaşmaları [192,s.76-86; 213] müzakirə etmədən qeyd edə bilərik ki, mədəni irsin qorunması

sahəsində beynəlxalq müqavilələr normayaradıcı müqavilələrdir. Bu müqavilələrin müxtəlif əsaslar üzrə təsnifləşdirilməsindən və beynəlxalq təşkilat çərçivəsində qəbul edilməsindən asılı olmayaraq onlara tam olaraq Müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının müddəaları tətbiq olunur.

2.3. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində tövsiyə xarakterli normaların (yumşaq hüququn) rolu və milli qanunvericilik siyasəti

Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmə sistemində hüquqi məcburilik səviyyəsindən asılı olaraq dövlətlər üçün məcburi öhdəliklər müəyyən edən (beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq adət) normaları və “yumşaq hüquq” normalarını (beynəlxalq təşkilatların, məsələn, UNESCO-nun qəbul etdiyi tövsiyələr) fərqləndirmək olar. Daha konkret olması və məcburi davranış qaydaları müəyyən etməsi səbəbindən beynəlxalq hüquq normaları deyərəkən bir qayda olaraq beynəlxalq müqavilə normaları nəzərdə tutulur. Qeyd etdiyimiz kimi beynəlxalq hüquq normaları yalnız beynəlxalq müqavilə normalarından ibarət deyil və biz tədqiqat məqsədilə beynəlxalq hüquq normaları anlayışını geniş mənada istifadə edirik. Bu məsələdə AR-in mədəni irslə bağlı qanunvericiliyi də oxşar mövqedən çıxış edir. Belə ki, *AR-in Mədəniyyət Konsepsiyasında* “AR-də hər kəsin mədəniyyət sahəsində hüquq və azadlıqları, *beynəlxalq hüququn prinsip və normaları* rəhbər tutulmaqla” təmin edilməsi və “Azərbaycanın... milli mədəni irsinin, *beynəlxalq hüquq normalarına* əsaslanaraq qorunması, bərpası, təbliği və təşviqi...” nəzərdə tutulur. 2012-ci il Qanununda (m.6.1) qeyd olunur ki, AR-də hər kəsin mədəniyyət sahəsində hüquq və azadlıqları, *beynəlxalq hüququn prinsip və normaları* rəhbər tutulmaqla təmin edilir. *Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında* 2000-ci il Qanununda (m.49) isə AR-in ərazisində xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın *AR ilə başqa dövlətlər arasında bağlanmış müqavilələr, sazişlər,*

razılaşmalar və digər beynəlxalq hüquq normaları əsasında həyata keçirilməsi təsbit olunur. Fikrimizcə, Qanunda istifadə olunan “*digər beynəlxalq hüquq normaları*” anlayışı mədəni və təbii irslə bağlı beynəlxalq təşkilatlar (UNESKO, Aİ, QDİƏT, MDB və s.) çərçivəsində qəbul olunan qətnamələri (*Mədəni sərvətlərin mənşə ölkəsinə qaytarılması və restitusiyası haqqında* UNESKO-nun 2001-ci il Qətnaməsi (56/97)), tövsiyələri (məsələn, *Ənənəvi mədəniyyətin və folklorun qorunub saxlanması dair* UNESKO-nun 1989-cu il Tövsiyəsi), direktivləri (*Aİ üzvü olan dövlətlərin ərazisindən qanunsuz çıxarılmış sərvətlərin qaytarılması haqqında* 1993-cü il direktivi) nəzərdə tutur.

Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qəbul olunan tövsiyə xarakterli aktlarda təsbit olunan bu normalar “*yumşaq hüquq*” (*soft law*) sistemini yaradır [117, s.130131]. Bu normaların beynəlxalq hüququn tənzimləmə sistemində yeri barədə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmaların əksəriyyəti üçün ümumi olan fikir ondan ibarətdir ki, məcburilik hüquq normasının başlıca meyarıdır[53, s.34], beynəlxalq hüquq norması isə dövlətin nüfuzu ilə təmin olunan məcburi xarakterə malikdir [148,s.72]. Bu baxımdan, tövsiyyə normaları beynəlxalq arenada mövcud olan sosial normalar içərisində xüsusi yerə malik olsa da, beynəlxalq hüquq norması deyildir [108,s.88-89]. Mövcud beynəlxalq hüquq normalarını dəyişdirməyə gəldikdə isə, tövsiyə normaları özlüyündə beynəlxalq hüquq normalarını dəyişə bilməz. Onlar yalnız mövcud normanın dəyişməsi zərurətini müəyyən edə bilər, faktiki olaraq normanın dəyişməsi dövlətlərin razılığından sonra mümkündür. Belə olan halda mövcud normanı tövsiyə xarakterli qərar deyil, yeni beynəlxalq hüquqi adətini formalaşması dəyişir [118, s.44].

Bu fikirlə müəyyən mənada razılaşmaq olsa da, nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən tövsiyə xarakterli normaların hüquqi təbiəti və tətbiq olunma

səviyyəsi, onu müəyyən beynəlxalq təşkilatın beynəlxalq hüquq subyektiyyəsinin və onun daxili hüququnun xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Məsələn, regional səviyyədə Aİ, MDB, QDİƏT və s. təşkilatların qəbul etdikləri daxili hüquqi aktlar fərqli xarakterə malikdir. Məsələn, dövləüstü qurum xüsusiyyətlərinə malik olan Aİ-nin qəbul etdiyi aktlar özünəməxsus hüquqi qüvvəyə malikdir. Mədəni irslə bağlı Aİ çərçivəsindəki aktlara Nazirlər Şurasının qəbul etdiyi “Mədəni sərvətlərin ixracı haqqında” 1992-ci il tarixli 3911/92 sayılı Reqlamenti və “Aİ dövlətlərinin ərazisindən qanunsuz çıxarılmış sərvətlərin qaytarılması haqqında” 1993-cü il tarixli 93/7 sayılı Direktivi aid etmək olar [255]. Bu aktların hüquqi qüvvəsini fərqlidir. Belə ki, Reqlamentdə təsbit olunan qaydalar ümumməcburi qüvvəyə malikdir və üzv dövlətlərin ərazisində birbaşa tətbiq edilir, bundan fərqli olaraq Direktivin müddəaları yalnız üzv-dövlətlərin milli hüquq sistemləri tərəfindən tanındıqdan sonra tətbiq edilə bilər [10, s.99-101].

Bəzi hallarda beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi aktlar, həmin təşkilatlar çərçivəsində bağlanan sazişlərin normalarının realizəsi məqsədi daşıyır. Məsələn, MDB hökumət başçıları Şurasının 1997-ci ildə qəbul etdiyi qərarla təsdiq edilən “Qanunsuz ixrac və idxal edilmiş mədəni sərvətlərin qaytarılması qaydaları haqqında” Əsasnamə[97, s.106-112] “Mədəni və tarixi sərvətlərin mənşə dövlətinə qaytarılması haqqında” 1992-ci il Sazişinin və “Qanunsuz ixrac və idxal edilmiş mədəni sərvətlərin saxlanması və qaytarılması məsələləri üzrə gömrük xidmətlərinin əməkdaşlığı haqqında” 1994-cü il Sazişinin müddələrinin realizəsinə xidmət edir.

AR-in iştirak etdiyi QDİƏT çərçivəsində də mədəni irs qorunması üzrə bir sıra tövsiyə xarakterli aktlar qəbul edilmişdir. Məsələn, QDİƏT üzvü olan dövlətlərin mədəni irsinin müdafiəsi haqqında 1994-cü il Tövsiyəsi, QDİƏT üzvü olan dövlətlərin mədəni irsinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və mühafizəsi haqqında 2004-cü il Tövsiyəsi və s.

Universal təşkilatlardan İKAO-nun qəbul etdiyi texniki standartlar üzv dövlətlər üçün məcburi qüvvəyə malikdir. UNESCO-nun qəbul etdiyi Tövsiyələr məzmununa görə tövsiyə xarakterli olmaqla özünəməxsus hüquqi xüsusiyyətə malikdir [68, s.73]. Belə ki, UNESCO-nun Nizamnaməsinin IV maddəsinə (b.4) [139, s.892-902] əsasən, Baş konfrans 3/2 səs çoxluğu ilə beynəlxalq konvensiyalar, sadə səs çoxluğu tövsiyələr qəbul edə bilər. Həm konvensiyalar, həm də tövsiyələr, onların qəbul edildiyi sessiyanın bağlı elan edildiyi gündən bir il müddətində üzv dövlətlər tərəfindən onların səlahiyyətli orqanlarının müzakirəsinə çıxarılmalıdır. Başqa sözlə, üzv dövlətlərin səlahiyyətli orqanları tərəfindən ratifikasiya edilən beynəlxalq konvensiyalardan fərqli olaraq tövsiyələr həmin orqanlar tərəfindən bəyənilməlidir. Bundan başqa, üzv dövlətlər IV maddənin 4-cü bəndində qeyd edilən konvensiya və tövsiyələrin yerinə yetirilməsi barəsində UNESCO-ya hesabatlar təqdim edir (Nizamnamə, m.VIII).

Nizamnamədən bəlli olduğu kimi, UNESCO-nun normayaradıcılığı fəaliyyəti özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, təşkilatın “kvazi-normayaradıcılığı” [201, s.106] fəaliyyəti köməkçi xarakteri daşısa da, dövlətlər tərəfindən başa çatdırılan normayaradıcılığı prosesi təşkilat çərçivəsində baş verir. Yəni, beynəlxalq müqaviləni Baş Konfrans qəbul edir. Digər tərəfdən, təşkilatın birbaşa normayaradıcılığının nəticəsi olaraq qəbul edilən tövsiyələr isə üzv dövlətlərin parlamentləri tərəfindən bəyənilməlidir. VII maddəyə əsasən, üzv dövlətlərin tövsiyələrin yerinə yetirilməsi barəsində UNESCO-ya hesabatlar təqdim etməsi isə, həmin tövsiyələrin normalarının müəyyən mənada məcburilik əlamətinə malik olmasını göstərir.

Göründüyü kimi, tövsiyələr UNESCO-nun beynəlxalq qanunvericilik (*international legislation*) fəaliyyətinin nəticəsi olsa da [229, s.22], təşkilat çərçivəsində üzv dövlətlərin iradələrinin özünəməxsus uzlaşdırılmasını özündə ehtiva edir

[108, s.92]. Başqa sözlə, tövsiyələr vasitəsilə hüquq normalarının müəyyən edilməsi özündə həm qanunvericilik metodunun, həm də, uzlaşdırma metodunun xüsusiyyətlərini birləşdirir [161, s.93-94].

Qeyd olunanlardan belə bir ilkin nəticəyə gəlmək olar ki, «yumşaq hüquq»a aid olunması, həmin normaların tənziyyətə vasitəsi kimi əhəmiyyətini azaltmır. Əksinə, onlardan, mədəni irsin qorunması sferasında beynəlxalq müqavilə normalarının tənziyyət edə bilmədiyi hüquqi boşluqların doldurulmasında istifadə olunur. Məsələn, UNESCO-nun *Mədəni sərvətlərin beynəlxalq dövryyəsi haqqında* 1976-cı il Tövsiyəsi [162,s.171-176] bu sahədə mövcud olan boşluğun doldurulmasında müəyyən mənada iştirak edir. Dövlətlər bu məsələ ilə bağlı qanunvericilik aktları qəbul edərkən həmin Tövsiyənin müddəalarından istifadə edirlər. Çox maraqlıdır ki, MDB Parlamentlərarası Assambleyası üzv dövlətlərin parlamentlərinə konvensiyalarla yanaşı, UNESCO çərçivəsində qəbul edilən Tövsiyələrə, o cümlədən 1976-cı il Tövsiyəsinə qoşulmağı məsləhət edir [174,s.47-48]. Bu halda tövsiyə xarakterli olmaqla birbaşa tənziyyətçiyə kimi çıxış edən bu normalar, dövlətlər tərəfindən mədəni irsin qorunması sahəsində onların daxili qanunvericiliyinə daxil edilir.

Hüquq ədəbiyyatında qarşılıqlı harmonizasiya kimi qəbul edilən bu forma [142, s.187] bir qayda olaraq iki üsulla: 1) model və ya nümunəvi qanunlardan istifadə etməklə; 2) beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi qətnamə, direktiv və tövsiyələrdən istifadə etməklə həyata keçirilir. Qeyd edək ki, birinci üsuldən bir qayda olaraq MDB təcrübəsində daha çox istifadə olunur. Nümunə olaraq, MDB Parlamentlərarası Assambleyasının qəbul etdiyi *Mədəni irs obyektləri haqqında* 13.06.2000-ci il tarixli və *Mədəniyyət haqqında* 06.12.2004-cü il tarixli Model Qanunlarını göstərmək olar. Bundan başqa, AR-in *Kitabxana işi haqqında* 26 dekabr 1998-ci il (№ 611IQ), *Milli arxiv fondu haqqında* 22 iyun 1999-cu il (№ 694IQ) və *Muzeylər haqqında* 24 mart 2000-ci il (№ 839IQ) qanunlarının hazırlanmasında müvafiq olaraq MDB

Parlamentlərarası Asambleyasının qəbul etdiyi *Muzey fondu və muzeylər haqqında, Arxivlər və arxiv fondu haqqında Model Qanunlardan* və MDB dövlətləri üçün *Kitabxana haqqında Model Məcəllədən* istifadə edilmişdir.

Qarşılıqlı harmonizasiyanın digər üsulu beynəlxalq təşkilatların (məsələn, Aİ, UNESCO və s.) qətnamə və tövsiyələrindən istifadə edilməsidir. Bütövlükdə bu sənədlər tövsiyə xarakteri daşıyır və onlarda təsbit olunan müddəaların tətbiqi səlahiyyəti tam olaraq dövlətlərə həvalə edilir. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz Tövsiyədən istifadə olunması ikinci üsula aid edilə bilər. Məsələn, *Folklor haqqında Qanunu və Xalça sənəti haqqında Qanunu UNESCO-nun Ənənəvi mədəniyyətin və folklorun qorunub saxlanmasına dair 1989-cu il Tövsiyəsinin* və 2003-cü il Konvensiyasının müddəalarına uyğun qəbul edilmişdir. Xüsusi qeyd etməliyik ki, həmin Konvensiya 2003-cü ildə qəbul olunub, AR isə bu Konvensiyaya 2 oktyabr 2006-cı il tarixli (№ 134-IIIQ) Qanunla qoşulmuşdur.

Digər tərəfdən, “yumşaq hüquq” normalarının «sərt hüquq» normalarına çevrilməsi istisna olunmur. Bu halda tövsiyə xarakterli normalar mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində qeyri-birbaşa iştirak edir. Başqa sözlə, həmin normaların yaradılması, beynəlxalq müqavilə normalarının yaradılması prosesinin mərhələsi kimi çıxış edir. Məsələn, *Mədəni sərvətlərin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər haqqında UNESCO-nun 1964-cü il Tövsiyəsinin*[162,s.139-144] müddəaları UNESCO çərçivəsində qəbul edilən eyni adlı 1970-ci il Konvensiyasının qəbul edilməsində mühüm rol oynamışdır. Uzun bir müddətdən sonra UNESCO çərçivəsində 2001-ci il Konvensiyasının qəbul edilməsində *Arxeoloji qazıntıların beynəlxalq nizamlanması prinsiplərini müəyyən edən* 1956-cı il Tövsiyəsi, *Daşınar mədəni*

sərvətlər haqqında 1978-ci il Tövsiyəsi[162,s.193-204] və İKOMOS tərəfindən 1996-cı ildə qəbul edilən *Sualtı mədəni irsin qorunması və idarə edilməsi haqqında Beynəlxalq Nizamnamə* mühüm rol oynamışdır.

Beynəlxalq müqavilə normaları ilə tənzimlənməyən mədəni irs obyektlərinin, daha çox da antikvariatların beynəlxalq dövriyyəsi ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən peşəkar antikvariant ticarətçiləri təşkilatları tərəfindən qəbul edilən davranış məcəllələri və ya peşəkar etik məcəllələr əsaslı rol oynayır. Etik məcəllələr “sərt hüquq” normalarını əvəz etməsə də, onları tamamlamaqla antikvariatların beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin qanunsuz predmetlərdən təmizlənməsinə yardım edir[164]. Təcrübədə ilk belə Məcəllələr milli səviyyədə qəbul edilmişdir. Belə ki, 1986-cı ildə Almaniyada, Böyük Britaniyada qəbul edilən etik məcəllələr nümunə qismində qəbul olunaraq Fransada, İsveçrədə və s. qəbul edilmişdir. Maraqlıdır ki, “Kristis” və “Sotbis” kimi auksion evlərinin fəaliyyətində 1986-cı il Məcəlləsindən istifadə olunur. Həmin məcəlləyə əsasən, antikvariat ticarətçiləri, o cümlədən auksion evləri, satılan predmet üzərində satıcının lazımı mülkiyyət hüququna malik olmaması və həmin predmetin mənşə dövlətinin qanunvericiliyi pozulmaqla gətirilməsi barədə ağlabatan əsaslara malik olduqları halda, bu predmetləri idxal və ixrac etməmək, o cümlədən onlar üzərində mülkiyyət hüququnu başqasına verməmək öhdəliyi daşıyırlar [69,s.175].

Belə məcəllələrin beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilməsi, onların tətbiq olunma imkanını daha çox artırır. Qeyd edək ki, bu növ məcəllələr İncəsənət əsərləri ticarətçilərinin beynəlxalq Konfederasiyası (CINOA), İKOM, eləcə də UNESCO tərəfindən qəbul edilmişdir. UNESCO şərhçisində bu Məcəllənin qəbul edilməsinə Mədəni sərvətlərin mənşə dövlətinə qaytarılması və ya qanunsuz mənimsənilmə halında onların restitusiyasına yardım üzrə Hökumətlərarası komitənin 1987-ci ildə keçirilən V sessiyasında başlanmış, 1999-cu ildə qəbul edilmiş və həmin ildə UNESCO-nun Baş konfransı tərəfindən

təsdiq edilmişdir. Bu Məcəllənin qəbul edilməsində müxtəlif dövlətlərin milli məcəllələrinin təcrübəsindən istifadə olunmuşdur [68, s.390].

Preambula və 8 maddədən ibarət olan Məcəllənin 1-ci maddəsinə görə, mədəni sərvət ticarətçiləri, mədəni sərvətlərin oğurlanması, qanunsuz özgəninkiləşdirilməsi, qanunsuz qazıntı nəticəsində əldə olunması və ya qanunsuz yolla çıxarılması barədə kifayət qədər əsas malik olduğu halda həmin sərvətləri idxal və ya ixrac etmir, yaxud həmin sərvətlər üzərində mülkiyyət hüququnu başqasına vermirlər. Kifayət qədər əsasın olması onu ifadə edir ki, ticarətçi mədəni sərvətlə bağlı hər hansı ticarət münasibətinə girərkən, həmin mədəni sərvətin mənşəyini araşdırmalıdır. Məcəllənin bu tələbi 1995-ci il Konvensiyasının “*sahibin lazımi diqqət göstərməsi*” tələbi ilə uyğunluq təşkil edir. Belə ki, Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 4-cü bəndinə müvafiq olaraq *sahibin lazımi diqqət göstərdiyini* müəyyənləşdirmək üçün tərəflərin ad-sanını, ödənilmiş məbləği, sahibin oğurlanmış mədəni sərvətlərin hansısa açıq reyestrində soraqlaşma aparmasını, habelə onun ağlabatan şəkildə ala biləcəyi digər müvafiq informasiyanı və sənədləri, eləcə də açıq idarələrdə soraqlaşma aparmasını, yaxud ağıllı şəxsin həmin şəraitdə görə biləcəyi digər tədbirlər daxil olmaqla, əldə edilmənin bütün şəraitini nəzərə almaq zəruridir.

1999-cu il Məcəlləsinə görə ticarətçi müvafiq əsas malik olduğu halda, yalnız mədəni sərvətin mənşə dövlətinin razılığı ilə həmin sərvətlə bağlı hər hansı əqdin bağlanması iştirak edə bilər. Belə sərvətə malik olan ticarətçi, mənşə dövlətinin (1970-ci il və 1995-ci il Konvensiyalarına müvafiq olaraq- müəllif) həmin sərvətin qaytarılmasına çalışdığı halda, qeyd olunan sərvətin mənşə dövlətinə qaytarılmasına yardım etməlidir (m.4)

Göründüyü kimi, Konvensiya mədəni sərvətlərin beynəlxalq ticarətini birbaşa tənzimləmir, ancaq qanunsuz dövryyənin qarşısının alınması məqsədi ilə müəyyən tələblər

müəyyən edir ki, etik məcəllələrin müddəaları həmin tələbləri konkretləşdirməklə, onları tamamlayır. 1999-cu il Məcəlləsinə görə (m.2), ticarətçi satıcı qismində çıxış etdiyi zaman alıcıya mülkiyyət hüququ ilə bağlı təminat verməyə borcludur. Ticarətçi birbaşa satıcı qismində çıxış etməyə də bilər. Bu halda o, bir qayda olaraq vasitəçi olur. Təcrübə göstərir ki, böyük auksion evləri bir qayda olaraq bu qismində, yəni agent kimi çıxış edirlər. Belə hallarda ticarətçi alıcının mədəni sərvətlərə mülkiyyət hüququna təminat vermir, amma satıcının adını və ünvanını verməyə borcludur.

Qeyd olunan Məcəllənin və İKOM-un qəbul etdiyi 2004-cü il Muzey etikası Məcəlləsinin müddəalarını analiz edərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu normaların məzmunu daha konkretdir. Həmin müddəalar daha mütəhərrik tətbiq olunma xüsusiyyətinə malikdirlər. Nəticə etibarlı ilə mədəni sərvətlərin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınmasına xidmət edən bu normalar bir qayda olaraq mədəni irsin qorunması istiqamətində yaranan xüsusi münasibətlər sferasında tətbiq edilə bilərlər. Bu baxımdan xüsusi (mədəni sərvətlərin ticarəti) münasibətlərin qeyri-dövlət tənzimlənməsinin əsası kimi çıxış edə biləcək bu normaların tətbiq zərurəti, mədəni sərvət ticarətçilərinin peşəkar birlik və təşkilatlarda üzv olaraq iştirak etməsi ilə izah edilə bilər. Bu halda həmin ticarətçilər həmin birliklərin müəyyən etdiyi etik məcəllələrin müddəalarını müəyyən mənada özləri üçün məcburi göstəriş kimi qəbul edir.

Bütövlükdə mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində tövsiyə xarakterli normalar bir tərəfdən, beynəlxalq müqavilə normalarını tamamlamaqla köməkçi tənzimləmə vasitəsi qismində çıxış edərsə, digər tərəfdən, dövlətlərin daxili qanunvericiliyinin ümumi istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə geniş imkanlar açır. Belə ki, onlar daxili qanunvericiliyin preambulası, prinsiplial müddəaları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

2.4. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması mədəni irsin qorunmasının zəruri şərti kimi

Qeyd etdiyimiz kimi dövlətdaxili qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması unifikasiya və harmonizasiya formasında baş verir. Unifikasiya formasında beynəlxalq müqavilənin bağlanması ilə mədəni irsin qorunmasına aid bütün dövlətlər üçün eyni olan vahid hüquq normaları müəyyən edilir. Mədəni irsin qorunması üzrə dövlətlərin qanunvericiliyində olan fərqləri aradan qaldırmağa və ya azaltmağa yönələn harmonizasiya isə geniş və dar mənada qəbul edilməlidir. Geniş mənada harmonizasiyaya hüquq normalarının unifikasiyası da daxildir. Dar mənada harmonizasiyada isə unifikasiyadan fərqli olaraq dövlətlərin beynəlxalq hüquqi öhdəliyi olmur[144,s.186]. Bu baxımdan harmonizasiya, unifikasiyadan fərqli olaraq dövlətin birtərəfli normayaradıcılığını ifadə edir. Mədəni irsin qorunması sahəsində harmonizasiya bir qayda olaraq üç fərqli formada həyata keçirilir. Birinci forma resepsiyadır. Sözün əsl mənasında birtərəfli akt olan resepsiyada dövlət mədəni irslə bağlı hər hansı normativ akt qəbul edərkən müqayisə metodundan istifadə etməklə məqbul saydığı dövlətlərin qanunvericiliyinin bu və ya digər müddəasını öz qanunvericiliyinə daxil edir. Qarşılıqlı harmonizasiya adlanan ikinci formada dövlət mədəni irsin qorunması sahəsində beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qəbul olunan tövsiyə xarakterli aktlarda təsbit olunan normaları daxili qanunvericiliyinə daxil edir.

Harmonizasiyanın üçüncü forması hüquq ədəbiyyatında “dolayısı” adlandırılan[59,c.2,s.304] qeyri-birbaşa unifikasiyadır. Bu formada dövlət müvafiq beynəlxalq müqavilədə iştirak etmədən və üzərinə beynəlxalq-hüquqi öhdəlik götürmədən

beynəlxalq müqavilədə təsbit olunan normaları özünün daxili qanunvericiliyinə daxil edir.

Harmonizasiya müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyində eyni və ya oxşar hüquq normalarının yaranması ilə nəticələnsə də, bu həmin normaların eyni qaydada tətbiq edilməsini təmin etmir. Bu isə müvafiq olaraq mədəni irsin qorunması ilə bağlı müxtəlif dövlətlərin hüquq sistemləri arasında kolliziyaların yaranmasını şərtləndirir. Belə problemlərin yaranmasının qarşısını almaq üçün dövlətlərin mədəni irslə bağlı qanunvericiliyinin beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq təkmilləşdirilməsi lazımdır. Çünki hazırda dövlətin ərazisi daxilində olan mədəni irsin səmərəli qorunması beynəlxalq hüquq normaları olmadan mümkünsüz görünür. Mədəni irsin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi isə dövlətdaxili qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olmasını şərtləndirir. *Normativ hüquqi aktlar haqqında* 21 dekabr 2010-cu il (№ 21-IVKQ) AR-in Konstitusiyaya Qanununun 22-ci maddəsinə müvafiq olaraq AR (*mədəni irslə bağlı-müəllif*) normativ hüquqi akt qəbul edərkən beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının üstünlüyünü tanımalı və qanunvericiliyinin onlara uyğunluğunu təmin etməlidir. Azərbaycanda milli mədəni irsin qorunması, bərpası, təbliği və təşviqinin *beynəlxalq hüquq normalarına* əsaslanması AR-in *Mədəniyyət Konsepsiyasında* da nəzərdə tutulur. Eyni zamanda AR-in mədəni irslə bağlı qanunvericiliyinin mərkəzində duran 2012-ci il Qanununda (m.6.1) qeyd olunur ki, AR hər kəsin mədəniyyət sahəsində hüquq və azadlıqlarını *beynəlxalq hüququn prinsip və normalarını* rəhbər tutulmaqla təmin etməlidir.

Bu müddəaların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, AR mədəni irslə bağlı hər hansı normativ akt qəbul edərkən beynəlxalq hüquq normalarının göstərişindən kənara çıxmamalıdır. Təbii ki, bu zaman AR-in ümumi qaydasından irəli gələn və ya müəyyən edilməsi beynəlxalq hüquq normaları ilə dövlətin səlahiyyətinə verilən məsələlər (məsələn, 1972-ci il Konvensiyasının 3-cü maddəsinə əsasən, ərazisində yerləşən mədəni sərəvətləri müəyyən etmək və ayırmaq həmin dövlətə məxsusdur) istisna edilir. Bunu

dövlət üzərinə beynəlxalq-hüquqi öhdəlik götürməklə (beynəlxalq müqavilədə iştirak etməklə) və ya belə öhdəlik götürməməklə (beynəlxalq təşkilatların qərarlarındakı müddəaları bəyənməklə) edə bilər.

Normativ hüquqi aktlar haqqında Konstitusiyaya Qanununa (m.8.0.3) müvafiq olaraq AR-də mədəni irsin qorunması üzrə normayaradıcılığı fəaliyyəti beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının üstünlüyü prinsipinə əsaslanmalıdır. Hesab etmək olar ki, Qanunun bu müddəası faktiki olaraq AR Konstitusiyasının 10-cu maddəsinin göstərişini realizə edir. Bu baxımdan mədəni irsin qorunması üzrə AR-in səlahiyyətli orqanlarının normayaradıcılığı fəaliyyəti bir qayda olaraq beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili səviyyədə realizəsi istiqamətində normayaradıcılığının davamıdır. Belə fəaliyyət özü də iki üsulla həyata keçirilir. Birinci üsul inkorporasiya üsuludur. Bu üsulla AR üzərinə beynəlxalq hüquqi öhdəlik götürməklə və ya götürməməklə yeni normativ aktlar qəbul edir, mövcud normativ aktlarda dəyişiklik yaxud əlavələr edir. Təcrübədə bu əsasən iki formada həyata keçirilir. Belə ki, birinci formada dövlət beynəlxalq müqaviləyə qoşulur və öhdəliyinə müvafiq olaraq müqavilədə nəzərdə tutulan müddəaları qanunvericiliyinə inkorporasiya edir (məsələn, 1972-ci il Konvensiyası). AR Konstitusiyasının 148.II-ci maddəsi bu formanı qanunvericilik qaydasında təsbit edir. İkinci formada dövlət beynəlxalq təşkilatın müəyyən məsələ ilə bağlı tövsiyəsinə və ya qətnaməsinə uyğun olaraq, yaxud konkret məsələyə aid mövcud olan beynəlxalq müqavilə müddəalarından (*ona qoşulmadan-müəllif*) istifadə etməklə yeni normativ akt qəbul edir və ya mövcud normativ aktlara müvafiq dəyişikliklər edir. Məsələn, AR-in *Folklor haqqında* Qanunu və *Xalça sənəti haqqında* Qanunu UNESKO-nun *Ənənəvi mədəniyyətin və folklorun qorunub saxlanması*na dair 1989-cu il Tövsiyəsinin və 2003-cü il UNESKO Konvensiyasının müddəalarına uyğun qəbul

edilmişdir. AR isə həmin Konvensiyaya 2006-cı ildə qoşulmuşdur.

İkinci üsul istinaddır (göndərmə). İstinad ümumi və konkret xarakterli ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, mədəni irsin qorunması ilə bağlı AR qanunvericiliyinin beynəlxalq müqavilələrdən fərqli olaraq bütövlükdə beynəlxalq hüquq normalarına istinadı ümumi xarakterlidir. Bu baxımdan AR Konstitusiyasının 10-cu maddəsində təsbit olunan “*AR başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur*” və *Normativ hüquqi aktlar haqqında* Konstitusiya Qanununun 22-ci maddəsindəki “*AR beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının üstünlüyünü tanıyır və AR qanunvericiliyinin onlara uyğunluğunu təmin edir*” müddəaları, o cümlədən 2012-ci il Qanununun 6.1-ci maddəsində qeyd olunan “*AR-də hər kəsin mədəniyyət sahəsində hüquq və azadlıqları beynəlxalq hüququn prinsip və normaları rəhbər tutulmaqla təmin edilir*” müddəası ümumi xarakter daşıyır. Yalnız bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu müddəa yalnız mədəniyyət sferasındakı hüquq və azadlıqlarla bağlı olması baxımından xüsusi xarakterli kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, 2012-ci il Qanunu bu müddəanı bütövlükdə mədəni irsin qorunmasına şamil etmir. Çünki bu Qanunda və mədəni irslə bağlı mövcud olan digər normativ aktlarda (məsələn, *Milli arxiv fondu haqqında* 1999-cu il Qanunu, m.2; *Xalça sənəti haqqında* Qanun, m.2 və s.) yalnız “AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr” ifadəsindən istifadə olunur. Bu baxımdan 2012-ci il Qanununun qeyd olunan müddəası AR Konstitusiyasının 12.II-ci maddəsindəki “Bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları (*mədəniyyət hüququ, m.40*) AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir” müddəası ilə müəyyən mənada ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, 2012-ci il Qanunun 6.1-ci maddəsi “*beynəlxalq hüququn prinsip və normaları*” adı altında daha geniş beynəlxalq hüquq normalarını ehtiva edir, nəinki beynəlxalq müqavilə normalarını. Qanunun bu

müddəası yalnız AR Konstitusiyasının 71.VI-ci maddəsi ilə müqayisə edilə bilər.

Hərçənd AR qanunvericiliyində beynəlxalq hüquq normaları qismində daha çox beynəlxalq müqavilə normalarına istinad edilir. Belə istinad ümumi formada (Konstitusiya, m.151) və xüsusi formada (*Kitabxana işi haqqında* 1998-ci il Qanunu, m.2, 33; *TMAQ haqqında* Qanun, m.30) mövcuddur. Nadir hallarda qanunvericilikdə konkret beynəlxalq müqaviləyə istinad edilməsinə də rast gəlinir. Məsələn, *Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında* 12 iyun 1998-ci il Qanununun (№ 504-IQ) 7-ci maddəsində “geniş tanınmış əmtəə nişanları” ilə bağlı *Sənaye mülkiyyətinin qorunması haqqında* 1883-cü il Paris Konvensiyasına (*AR 1995-ci ildən iştirak edir*) istinad edilir.

Beynəlxalq müqavilələrə istinad bir qayda olaraq konkret davranış qaydaları nəzərdə tutan (*özüicraolunan*) beynəlxalq müqavilələr üçün xarakterikdir. Belə müqavilələrin məzmunu konkret olduğundan qanunvericiliyin onlara uyğunlaşdırılmasına ehtiyac yoxdur. *Normativ hüquqi aktlar haqqında* Konstitusiya Qanununa (m.23.4) və AR Mülki Məcəlləsinə (m.3.1) uyğun olaraq *AR-in tərəfdar çıxdığı belə müqavilələr, həmin müqavilələrdə əks etdirilmiş normaların tətbiqi üçün dövlətdaxili normativ hüquqi akt qəbul olunmadan, qanunvericiliyin müvafiq istinadı əsasında birbaşa tətbiq edilir.* Konstitusiya Qanununun 24-cü maddəsinə müvafiq olaraq ARin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin həyata keçirilməsinə yönəlmiş normativ hüquqi aktlar aşağıdakı hallarda qəbul edilir: 1) beynəlxalq müqavilələrin predmetini AR-in normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənməyən məsələlər təşkil etdikdə; 2) beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi müvafiq normativ hüquqi akt qəbul edilmədən mümkün olmadıqda; 3) beynəlxalq müqavilənin tərəfləri müvafiq normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi barədə razılığa gəldikdə.

Bu baxımdan beynəlxalq müqavilələrə istinad, hesab edirik ki, daha çox həmin müqavilə normalalarının realizəsi üsulu kimi çıxış edir. Hərçənd, R.A.Müllerson istinadı yalnız müxtəlif dövlətlərin subyektləri arasındakı münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq müqavilələr üçün məqsəd müvafiq hesab edir[157,s.132-133]. Fikrimizcə, R.A.Müllerson burada xarici ünsürlü və ya beynəlxalq (*daha çox xüsusi-müəllif*) münasibətləri nəzərdə tutur. Bu fikirlə müəyyən mənada razılaşmaq olar, ona görə ki, mədəni irsin qorunması əslində beynəlxalq hüquqla dövlətdaxili hüququn birgə tənzimləmə obyektini təşkil edir. Mədəni irsə hörmət prinsipi hansı dövlətin ərazisində olmasından asılı olmayaraq mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi mühafzəsinə üstünlük verilməsini şərtləndirir. Bu baxımdan mədəni irslə bağlı beynəlxalq müqavilələrin tənzimləmə obyektini bir qayda olaraq beynəlxalq münasibətlər təşkil edir. İstinad isə daha çox beynəlxalq müqavilə və dövlətdaxili qanunvericilik arasında qarşılıqlı əlaqələndirici rolunu oynayır. Bu mənada qanunvericilik beynəlxalq müqaviləyə istinad etdiyi kimi, beynəlxalq müqavilə də dövlətdaxili qanunvericiliyə istinad edə bilər. Yeri gəlmişkən, mədəni irsin qorunması sferasında bu təcrübədən geniş istifadə olunur. Məsələn, 1995-ci il Konvensiyasında (m.1,3,4), 1954-cü il Konvensiyasına II Protokolda (m.16, 17) dövlətin daxili qanunvericiliyinə istinadlar edilir. İstinadla bağlı vurğulanması zəruri olan məqamlardan biri də qanunvericiliyin beynəlxalq müqaviləyə istinadı ilə qanunvericiliyin kolliziya norması əsasında digər dövlətin hüquq sistemində istinadının fərqləndirilməsidir. R.A.Müllerson bu istinadları eyniləşdirir və hər iki istinad əsasında tətbiq edilən hüquq normalalarının mənsub olduqları hüquq sistemində qaldığını və resepsiya olunmadığını qeyd edir[158,s.4554]. Hesab edirik ki, R.A.Müllersonun bu fikri ilə razılaşmaq olmaz və həmin istinadlar fərqləndirilməlidir. Belə ki, qanunvericiliyin digər dövlətin hüquq sistemində etdiyi istinad əsasında tətbiq edilən və həmin dövlətin iradəsini ifadə edən hüquq normalalarından fərqli olaraq dövlətin iştirak etdiyi müqaviləyə istinad zamanı onun

iradəəsinin ifadə olunduğu normalar tətbiq edilir. Çünki, AR-in iştirak etdiyi və istinad əsasında tətbiq olunan beynəlxalq müqavilələr onun qanunvericilik sisteminə daxildir (*Konstitusiya, m.148.II*).

Sual olunur, hazırkı dövrdə mədəni irsin qorunması üzrə AR qanunvericiliyi bu sferadakı beynəlxalq hüquq normalarına uyğundurmu? Bu suala cavab verməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, AR-in mədəni irsin qorunması sferasındakı qanunvericiliyi zəngin və özünəməxsus olmaqla mədəniyyət sahəsində əsas fəaliyyət istiqamətlərini əhatə edir. Bu qanunvericiliyin əsasında AR-in 1995-ci il Konstitusiyası dayanır. Konstitusiyanın 10, 12, 40, 71, 77, 148, 151 və s. maddələri AR-də mədəni irsin qorunmasının konstitusiya-hüquqi əsasını təşkil edir.

AR-in mədəni irsin qorunması üzrə qanunvericilik sisteminin mərkəzində 2012-ci il Qanunu durur. 1998-ci ildə qəbul olunmuş eyni adlı Qanunu əvəz edən və 57 maddədən ibarət olan bu Qanun mədəni sahədə mövcud olan fəaliyyət istiqamətlərini, o cümlədən mədəni irsin qorunması üzrə əsas və ümumi müddəaları özündə ehtiva edir.

AR-də mədəni sferada demək olar ki, bütün fəaliyyət istiqamətləri ayrıca qanunlarla (*Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında, Nəşriyyat işi haqqında, Kinematografiya haqqında, Turizm haqqında, Milli arxiv fondu haqqında, Teatr və teatr fəaliyyəti haqqında, Kitabxana işi haqqında, Muzeylər haqqında və s.*) tənzimlənir. *Folkloru haqqında, Xalça sənəti haqqında* qanunların qəbul edilməsi, AR qanunvericiliyində milli mədəni irs xüsusiyyətlərinin və maraqlarının nəzərə alınması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əqli mülkiyyətin qorunması sahəsində qəbul edilən qanunlar (*Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında, Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında, Patent haqqında, Məlumat toplularının hüquqi qorunması haqqında, Integral sxem topologiyalarının*

hüquqi qorunması haqqında, Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında) mədəni irslə bağlı qanunvericiliyi daha da zənginləşdirir. 1972-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq AR qanunvericiliyində təbii irsin qorunması, təbliği və təşviqi də mədəni sahədə fəaliyyət istiqaməti kimi müəyyən olunur və paralel olaraq ayrıca qanunlarla (*Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında Qanun, Təbii müalicə ehtiyatları, müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar haqqında Qanun və s.*) tənzimlənir.

AR-in iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələrin realizəsi istiqamətində mədəni irsin qorunması üzrə bir çox məsələlər 2012-ci il Qanununa və digər qanunlara müvafiq olaraq qanunqüvvəli normativ aktlarla (*AR-in dövlət təbiət və biosfer qoruqlarının ümumi Əsasnaməsi, Abidə qoruqlarının nümunəvi Əsasnaməsi, Mədəni irsin qorunması haqqında Qayda, Mühafizə siyahısı haqqında Qayda, Mədəni sərəvətlərin ixracı haqqında Qayda* və s.) tənzimlənir.

Beynəlxalq müqavilələrin imzalanması milli mədəni irsin ümumbəşəri irs qismində qorunmasında bir mərhələni təşkil edir. Bu baxımdan dövlət mədəni irsin aşkar edilməsi və müvafiq qaydada qeydiyyatla alınmasını təmin etməlidir. AR *Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında* Qanuna əsasən AR ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında NK-nin 02 avqust 2001-ci il tarixli 132 sayılı qərarı ilə dünya əhəmiyyətli və yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı müəyyən edilmişdir. AR Prezidentinin 2013-cü il 27 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş *Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası, qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramında* qeyd olunduğu kimi hazırda AR ərazisində 6308 tarix və mədəniyyət abidəsi dövlətin qorunmasındadır, 27 dövlət tarix-mədəniyyət, memarlıq, bədii və etnoqrafiya qoruğu

fəaliyyət göstərir. Bundan başqa MTN-nin 28.04.2012-ci il tarixli 218-saylı Əmri ilə *Azərbaycan qeyrimaddi mədəni irs nümunələrinin Dövlət reyestri* təsdiq edilmişdir.

AR qanunvericiliyinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, mədəni irsin qorunması istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən mədəni sərvətlərin beynəlxalq ticarəti, ölkəyə gətirilməsi və çıxarılması, mülkiyyət hüququnun keçməsi kimi məsələlər qanun qüvvəli normativ aktlar səviyyəsində tənzimlənilir. Hesab edirik ki, bu məsələlərin qanun səviyyəsində tənzimlənməsi və *“Mədəni irs obyektlərinin istifadəsi, qorunması və beynəlxalq dövriyyəsi haqqında”* ayrıca Qanunun qəbul edilməsi məqsədə müvafiqdir. Yeri gəlmişkən, NK-nin 16 avqust 2013-cü il tarixli qərarı ilə bu məsələləri tənzimləyən *Milli mədəniyyət sərvətlərinin qorunmasının, kənara çıxarılmasının və onlardan istifadə Qaydaları* və bu Qaydaların təsdiq edilməsi haqqında NK-nin 1998-ci il 15 oktyabr tarixli 204 nömrəli qərarı qüvvədən düşmüşdür. Hazırda qeyd olunan məsələlər NK-nin müvafiq qərarları ilə təsdiqlənən *Mədəni sərvətlərin haqqında Qaydası, Mədəni irsin qorunması haqqında Qaydası və Mədəni sərvətlərin müvəqqəti ixracı haqqında Qayda* ilə tənzimlənilir. Müvafiq Qanunun qəbul edilməsini aşağıdakılarla izah edilə bilər: 1) bunu tənzimləmə obyektinin əhəmiyyət ilə izah etmək olar. Belə ki, mədəni irsin müdafiəsinə ehtiyac məhz mülki dövriyyənin pozulması ilə bağlı yaranır; 2) bu məsələ ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrdə xarici dövlətlərdə mənşə dövlətinin qanunvericiliyinə hörmət edilməsi öhdəliyi nəzərdə tutulur. Xaricdə hörmət edilməli olan qaydaların qanunverici orqan tərəfindən müəyyən edilən normativ aktlarda təsbit edilməsi daha məqsədəuyğun olar; 3) bu, dövlətin ümumi qaydasının (ordre public) qorunması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, mədəni irsin qorunması hər hansı dövlətin ümumi qaydasının məzmununa daxil edilməli olan məsələlərdəndir. Qanunun olmaması, heç də qeyd olunan məsələlərin birbaşa

olaraq beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənməsi təsəvvürünü yaratmamalıdır. Belə ki, 1970-si il Konvensiyası (m.3) bu məsələləri tənzimləyən dövlətdaxili qanunvericiliyin qəbul edilməsini zəruri edir, 1995-ci il Konvensiyası isə (m.1,3,4) həmin qanunvericiliyin pozulmasından bəhs edir.

Mədəni irsin qorunması sahəsində AR qanunvericiliyinin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, Konstitusiya başda olmaqla (m.148.II) mədəni irslə bağlı qanunların hər birisi özünün fəaliyyət sferasına uyğun olaraq “AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri” qanunvericiliyin tərkib hissəsi kimi müəyyən edir (2012-ci il Qanunu, m.2). Bu isə o deməkdir ki, AR qanunvericiliyində mədəni irsin qorunması üzrə hər hansı məsələ normativ aktla tənzimlənmirsə, beynəlxalq müqavilə (məsələn, 2005-ci il Konvensiyası) normaları tətbiq edilir və ya hər hansı məsələ ilə bağlı normativ aktla beynəlxalq müqavilə arasında ziddiyyət yarandığı halda beynəlxalq müqaviləyə üstünlük verilir (Konstitusiya, m.151, *Folklor haqqında Qanun, m.3.2*), yaxud beynəlxalq müqavilə və dövlətdaxili normativ aktlar birgə tətbiq edilir (2012-ci il *Qanunu, m.55; II Protokol, m.17*).

Göründüyü kimi AR mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsinin təməlini təşkil edən əsas beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısıdır. Bu sıraya *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında* 1966-cı il Paktını, əqli mülkiyyət sferasındakı çoxsaylı müqavilələri, o cümlədən mədəni sferada əməkdaşlıqla bağlı ikitərəfli müqavilələri də daxil etsək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki: 1) AR mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində yaxından iştirak edir; 2) AR-in tərəfdar olduğu bu müqavilələr qanunvericilik sisteminin tərkibinə daxil olmaqla eyni zamanda, mədəni irsin qorunması sahəsində daxili normativ aktların beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olmasını təmin edir.

III FƏSİL

MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASININ BEYNƏLXALQ- HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN İNSTİTUSİONAL MEXANİZMLƏRİ

3.1. Beynəlxalq öhdəliklərə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasında mədəni irsin qorunmasının təşkilati-hüquqi xüsusiyyətləri

Mədəni irsin qorunması mədəni irs obyektlərinin aşkar edilməsi, saxlanması, mühafizəsi, təbliğ və təşviqi üzrə həyata keçirilən hüquqi, iqtisadi, maddi-texniki, informasiya, təşkilati və s. xarakterli tədbirlərin sistemidir ki, onların köməyi ilə mədəni irsin qorunması təmin olunur. İstər tövsiyə xarakterli beynəlxalq sənədlərdə

(Mədəni və təbii irsin milli planda qorunmasına dair 1972-ci Tövsiyəsi), istərsə də beynəlxalq müqavilələrdə (1972-ci il Konvensiyası, 2003-cü il Konvensiyası) mədəni irsin qorunması ilk növbədə mədəni irs obyektinin olduğu dövlətin öhdəliyi kimi müəyyən edilir və bu istiqamətdə tədbirlərin dövlətin müvafiq prinsiplərlə səciyyələnən siyasəti əsasında həyata keçirilməsi qeyd olunur. 1972-ci il Konvensiyasına görə (m.5(a)), dövlətlər milli səviyyədə səmərəli qorunmanı təmin etmək məqsədilə mədəni irsin qorunmasına yönəldilmiş ümumi siyasət yeritməyə və bu irsin mühafizəsini ümumi planlaşdırma proqramlarına daxil etməyə öhdəliklidir. Ümumi dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi mədəni irsin qorunması siyasəti yalnız müvafiq normativhüquqi bazanın formalaşmasını şərtləndirmir və onun irəli sürdüyü konsepsiyası ilə müəyyən olunur. Mədəni irsin qorunması sferasında dövlətin strategiyası AR Prezidentinin 14 fevral 2014-ü il tarixli 273 sayılı Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş AR-in Mədəniyyət Konsepsiyası, Azərbaycanın qeydi-maddi irs

Konsepsiyası və s. ilə müəyyən edilir. Konsepsiyanın əsas məqsədi Azərbaycan xalqının bütövlüyünün qorunması şərti ilə, mədəniyyət siyasətinin təminat mexanizmlərinin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması, mədəni irsin qorunması, yaradıcılığın dəstəklənməsi və inkişafının təmin olunmasından ibarətdir.

Konsepsiya AR Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilən Dövlət Proqramları vasitəsilə həyata keçirilir. Nümunə qismində AR Prezidentinin 06 oktyabr 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilən *AR-də kitabxana-informasiya sahəsinin 20082013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramını* və 27 dekabr 2013-cü il tarixli

Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş *Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası, qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramını* göstərmək olar. AR Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasına əsaslanan sonuncu Proqram, daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin, tarixi ərazilərin, tarix və mədəniyyət qoruqlarının mühafizəsinin müasir səviyyədə təşkilinə, daşınmaz mədəni irsin bərpası, öyrənilməsi, təbliği və inkişafı üzrə həyata keçirilməli olan tədbirləri nəzərdə tutur.

Mədəni irsin qorunması istiqamətində həyata keçirilməli olan inzibati xarakterli tədbirlərdən biri, mədəni irs obyektlərinin dövlət siyahısına alınmasıdır (Mədəni və təbii irsin milli planda qorunmasına dair 1972-ci Tövsiyəsi, b.29). AR-də digər dövlətlərdə olduğu kimi, mədəni irsin mühafizəsi dövlət reyestr sisteminin yaradılması ilə təmin edilir. Dövlət reyestr sistemi mədəni irs obyektlərinin siyahıya alınması olmaqla bu obyektlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən ibarət məlumat toplusudur. 2012-ci il Qanununa görə (m.26.1), dövlət reyestri sistemi dedikdə, bu sahədə reyestrlər, kataloqlar, uçot sistemləri, mədəniyyət əmlakının siyahıları və məlumat topluları nəzərdə tutulur. Dövlət Siyahısı və Mühafizə Siyahısı mədəniyyət

sahəsində dövlət reyestri sisteminə daxildir. Dövlət Siyahısı və Mühafizə Siyahısının tərtibi qaydası AR NK-nin qərarı ilə müəyyən edilir. 2013-cü ilə qədər bu siyahıların tərtibi NK-nin 12 avqust 1999-cu il tarixli 130 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş Dövlət Siyahısında və Mühafizə Siyahısında qeydə alınması Qaydası ilə tənzimləndirdi. NK-nin 16 avqust 2013-cü il tarixli qərarı ilə bu Qayda qüvvədən düşmüşdür. Yeni Qayda NK-nin 27 may 2016-cı il tarixli 208 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Mühafizə dərəcəsi haqqında Qaydaya müvafiq olaraq mühafizə olunan daşınmaz mədəni sərvətlərin siyahısının tərtib edilməsi AR-in NK, digər mədəni sərvətlərin, o cümlədən qeyri-maddi irs obyektlərinin siyahısının tərtib edilməsi AR-in MTN tərəfindən həyata keçirilir. Beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq (TMAQ haqqında Qanun, m.7), AR ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında NK-nin 02 avqust 2001-ci il tarixli 132 sayılı Qərarı ilə 6308 tarix və mədəniyyət abidəsi siyahıya daxil edilmişdir. Bunlardan 21 memarlıq, 42 arxeoloji abidə dünya əhəmiyyətli, 360 memarlıq, 60 bağ-park, monumental və xatirə, 1617 arxeoloji abidə ölkə əhəmiyyətli, 3481 memarlıq, 138 bağ-park, monumental və xatirə, 591 arxeoloji abidə yerli əhəmiyyətli tarix və mədəniyyət abidəsi kimi siyahıya daxil edilmişdir. Dövlət Proqramında qeyd edildiyi kimi hazırda AR-in ərazisində 6308 tarix və mədəniyyət abidəsi dövlətin mühafizəsindədir, 27 dövlət tarix-mədəniyyət, memarlıq, bədii və etnoqrafiya qoruğu fəaliyyət göstərir. Dövlət proqramının həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planında 2014-2020-ci illər ərzində Azərbaycan ərazisində tarix və mədəniyyət abidələrinin yeni siyahısının tərtib edilməsi nəzərdə tutulur.

Əslində mədəni irs obyektlərinin dövlət reyestrinə salınması bir proses olaraq özündə bir neçə hərəkəti birləşdirir: 1) obyektin müəyyən edilməsi və tədqiq edilməsi; 2) müvafiq

ekspertizanın keçirilməsi və obyektin mədəni irs kimi dəyərləndirilməsi; 3) obyektin konkret olaraq vəziyyətinin araşdırılması; 4) obyektə olan mülkiyyət və ya digər hüquqların qeydiyyatına alınması; 5) qeydiyyat sənədlərinin hazırlanması.

Bu zaman mədəni obyektin ilkin qeydiyyatına alınmasını fərqləndirmək lazımdır. İlkin qeydiyyat tabeliyində mədəniyyət müəssisəsi olan təşkilat və ya mülkiyyətlərində mədəni sərvət olan hüquqi və fiziki şəxslər, qeyri-hökumət təşkilatları, o cümlədən ictimai və yaradıcılıq birlikləri, dini qurumlar, arxeoloji komplekslər və s. tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət kitabxanalarının, idarə tabeliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, muzeylərin və arxivlərin fondlarında olan mədəni sərvətlərin aşkara çıxarılması, qeydiyyatı və mühafizəsi ilə Muzeylər haqqında, Milli arxiv fondu haqqında və Kitabxana işi haqqında qanunlara müvafiq olaraq həmin təsisatlar məşğul olurlar. Məsələn, mülkiyyət formasından və mühafizə yerindən asılı olmayaraq milli arxiv fondunun sənədləri, habelə təsadüfən aşkar edilmiş və ya tapılmış arxiv sənədləri və sənəd kolleksiyaları AR NK yanında Baş Arxiv İdarəsi tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınır.

Aşkar edilmiş hər hansı mədəniyyət nümunəsinin mədəni sərvət hesab edilməsi və Dövlət Siyahısına və Mühafizə Siyahısına daxil edilməsi üçün qeyd olunan subyektlər AR-in MTN-ə, yaxud "İçərişəhər" DTMQ və ya "Qala" Dövlət TarixEtnoqrafiya Qoruğu ilə bağlı AR-in NK yanında DTMQİ-ə məlumat verməlidir. Bəzi sənədlərdə bu subyektlərin AR-in MTN və AR-in NK yanında DTMQİ ilə məlumat mübadiləsi və ya mühafizə müqaviləsi bağlanması nəzərdə tutulur. Fikrimizə, qəbul ediləcək yeni qanunda yeni aşkar edilmiş və bu və ya digər fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində, yaxud istifadəsində olan mədəni irs nümunəsinin mədəni sərvət hesab edilməsi və müvafiq mühafizə siyahısına daxil edilməsi məsələsinin tənzimlənməsi öz əksini tapmalıdır.

Mədəniyyət obyektinin mədəni sərvət olması və müvafiq olaraq dövlət mühafizəsinə götürülməsi yalnız ekspertiza keçirildikdən sonra mümkündür. Belə ki, "İçərişəhər" DTMQ və ya "Qala" Dövlət Tarix-Etnoqrafiya Qoruğu ilə bağlı DTMQİ, digər hallarda isə AR-in MTN tərəfindən ekspertiza keçirilir. Ekspertiza Nazirlik tərəfindən muzey, arxiv, kitabxana, restavrasiya və ya elmi tədqiqat təşkilatlarının, məsələn, "Azərbayca" Elmi-Tədqiqat layihə İnstitutu, habelə həmin Nazirliyin mülki hüquqi müqavilə əsasında cəlb etdiyi digər mütəxəssislərin iştirakı ilə həyata keçirilir. Ekspertizanın nəticələrində aşağıdakılar göstərməlidir: 1) mədəni sərvətin orijinal olması; 2) tarixi, mədəni, estetik, bədii və s. baxımdan mədəni irs üçün dəyəri; 3) mədəni sərvətin müəllifi; 4) mədəni sərvətin yaradılması yeri və vaxtı; 5) mədəni sərvətin yaradılması üçün istifadə olunan materiallar və üsullar; 6) mədəni sərvətin çəkisi, ölçüsü, fərqli xüsusiyyətləri, saxlanması şəraiti.

Ekspertizanın nəticəsindən asılı olaraq mədəniyyət nümunəsinin mədəni irs obyektinin olması və Dövlət Siyahısına və ya Mühafizə Siyahısına daxil edilməsi zərurəti müəyyən olunur. Əgər belə zərurət yaranarsa, şəxsin mülkiyyət hüququ pozulmadan mədəni sərvət Dövlət Siyahısına və ya Mühafizə Siyahısına daxil edilir.

Göründüyü kimi, mədəni irs obyektlərinin daxil edilməsi üçün iki siyahı fərqləndirilir: Dövlət Siyahısı və Mühafizə Siyahısı. Milli və bəşəri əhəmiyyəti olan nadir mədəni irs obyektləri Dövlət Siyahısına daxil edilir. Bu siyahıya daxil edilən irs obyektlərinə xüsusi rejim tətbiq edilir. *Birincisi*, yalnız bu siyahıya daxil edilən milli mədəni irs obyektləri milli əhəmiyyətlə yanaşı, ümumbəşəri əhəmiyyətə də malikdir və Dünya İrs Siyahısına təqdim edilə bilər. *İkincisi*, bu siyahıya daxil edilən mədəni sərvətlərə xüsusi mühafizə dərəcəsi tətbiq edilir. *Üçüncüsü*, bu siyahıya daxil edilmiş obyektlər mülki dövriyyədən

çıxarılır və AR NK-nin icazəsi olmadan onları ləğv etmək, başqa yerə köçürmək, surətini çıxarmaq və bərpa etmək qadağandır. Həmin siyahıya daxil olan daşınar mədəni sərvətlərin AR-in ərazisindən ixracı qadağandır. Onlar yalnız *Müvəqqəti ixrac haqqında* Qaydaya əsasən müvəqqəti ixrac oluna bilər. *Dördüncüsü*, Dövlət Siyahısına daxil edilməsi NK-nin səlahiyyətinə aiddir.

Dövlət Siyahısına həm daşınmaz, həm də daşınar mədəni sərvətlər daxil edilə bilər. *Mədəni irsin qorunması haqqında* Qaydaya və *Mühafizə Siyahısı haqqında* Qaydaya müvafiq olaraq daşınmaz mədəni irs abidələrinin Dövlət Siyahısına və Mühafizə Siyahısına daxil edilməsi AR NK tərəfindən həyata keçirilir. Daşınar mədəni sərvətlərə gəldikdə isə, birbaşa göstəriş olmasa da, bu növ sərvətlərin Dövlət Siyahısına daxil edilməsi MTN-nin təqdimatı əsasında NK tərəfindən, onların Mühafizə Siyahısına daxil edilməsi isə müvafiq olaraq MTN tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət Siyahısına daxil edilməyən ən əhəmiyyətli mədəni sərvətlər Mühafizə Siyahısına daxil edilir. Dövlət Siyahısına daxil edilmiş mədəni sərvətlər mühafizə siyahısına daxil edilmiş hesab edilir. Hər iki siyahıya daxil edilmiş mədəni irs obyektlərinin qorunmasına nəzarəti MTN həyata keçirir. "İçərişəhər" DTMQ və "Qala" Dövlət TarixEtnoqrafiya Qoruğu ilə bağlı Nazirliyin səlahiyyətləri DTMQİ-ə məxsusdur. *Mühafizə Siyahısı haqqında* Qaydaya əsasən (b.6.1) Dövlət Siyahısına daxil edilmiş mədəni sərvətə pasport verilir.

Qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin mühafizə siyahısı ayrıca müəyyən edilir və AR-in MTN tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin dövlət reyestri AR-in MTN-nin 28 aprel 2010-cu il tarixli 218 sayılı Əmri ilə təsdiq edilmişdir. Həmin Əmrə əsasən, bu siyahıya, 25.08.2011, 28.03.2012, 18.10.2012, 15.05.2013, 03.02.2014, 27.01.2015 tarixli əlavələr də nəzərə alınmaqla 77 qeyri-maddi irs nümunəsi (bayram, mərasim, ayin, mədəni məkanlar, folklor, sənətkarlıq, milli musiqi alətlərini hazırlama və ifaçılıq sənəti) daxil edilmişdir.

Qeyd olunan Qaydalarda Azərbaycanın milli kulinariya nümunələrinin hansı sistemə daxil edilməsi birbaşa nəzərdə tutulmur. Yalnız *Mədəni irsin qorunması haqqında* Qaydada (b.5.4) bu nümunələrin sistemləşdirilməsinin, qorunmasının və təbliğinin, o cümlədən milli mədəni irsə aid edilməsinin AR-in MTN tərəfindən həyata keçirilməsi qeyd olunur. Bu nümunələrin qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin dövlət reyestrinə salınmaması belə deməyə əsas verir ki, milli kulinariya nümunələrinin mühafizə siyahısı ayrıca tərtib edilir. Fikrimizcə, mədəni sərvətlərin qeydiyyatına alınması ilə bağlı yeni qəbul ediləcək Qanunda və ya bununla bağlı ayrıca Qayda qəbul edilməklə bu məsələnin də tənzimlənməsi məqsədəuyğun olardı.

Dövlət reyestr sistemində daxil edilməli digər bir mühafizə siyahısı xilas edilməsi üçün təcili tədbirlərə ehtiyacı olan milli mədəniyyət əmlakı obyektlərinin mühafizə siyahısıdır. Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq bu növ mədəni sərvətlərin siyahısı da ayrıca aparılmalıdır. Belə bir siyahının hazırlanması və xüsusilə dərc edilməklə ictimaiyyətin diqqətinə çadırlması olduqca vacibdir. Bu Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində qalmış mədəni irs obyektlərinin tanınması və təşviqi baxımından da əhəmiyyətlidir. Həmin ərazilərdə 13 dünya əhəmiyyətli (6 memarlıq və 7 arxeoloji), 292 ölkə əhəmiyyətli (119 memarlıq və 173 arxeoloji) və 330 yerli əhəmiyyətli (270 memarlıq, 22 arxeoloji, 23 bağ, park, monumental və xatirə abidələri, 15 dekorativ sənət nümunəsi) tarix və mədəniyyət abidələri qalmışdır[48, s.66].

TMAQ haqqında Qanunun 8-ci maddəsinə müvafiq olaraq AR-dən kənarda yerləşən Azərbaycana aid abidələr də xüsusi siyahı tərtib edilməklə dövlət qeydiyyatına alınmalıdır. NK-nin mədəni irslə bağlı qəbul etdiyi qərarlarda bununla bağlı birbaşa göstəriş olmasa da, yeni qəbul ediləcək Qanunda bu məsələyə də aydınlıq gətirilməsi vacibdir. Çünki, Azərbaycana məxsus kifayət sayda mədəni sərvətlər başqa dövlətlərin ərazisindədir. Mədəni

sərvətlərin başqa dövlətlərin ərazisində olması həm qanuni yolla, həm də qeyri-qanuni ola bilər. Buna uyğun olaraq qeyd olunan siyahının iki formada: qeyri-qanuni xaricdə olan mədəni sərvətlərin siyahısı və qanuni yolla xaricdə olan mədəni sərvətlərin siyahısı tərtib edilə bilər [124,s.83]. Yaxud da bu bölgü başqa dövlətlərin ərazisində olan mədəni sərvətlərin vahid mühafizə siyahısı çərçivəsində aparıla bilər. Beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq bu siyahıların yenilənməsi (ən azı iki ildən bir), hazırlanmış siyahıların və edilmiş əlavələrin ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılması zəruridir.

2012-ci il Qanununa (m.38.2), TMAQ haqqında Qanuna (m.22) və *Mədəni irsin qorunması haqqında* Qaydaya (b.2.3) müvafiq olaraq AR-də təbiət komplekslərinin, tarixi ərazilərin və mədəni irs abidələrinin qoruq elan edilməsi AR Prezidenti tərəfindən həyata keçirilir. Yeri gəlmişkən, bu istiqamətdə həyata keçirilən mühafizə tədbirlərini təqdirəlayiq hesab etmək olar. Belə ki, AR Prezidentinin Fərmanları əsasında 27 dövlət tarix-mədəniyyət, memarlıq, bədii və etnoqrafiya qoruğu: məsələn, “Yanardağ” dövlət tarix-mədəniyyət və təbiət qoruğunu, “Atəşgah məbədi” dövlət tarix-memarlıq qoruğunu, “Keşikçidağ” dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunu, “Xınalıq” dövlət tarix-memarlıq və etnoqrafiya qoruğunu, “Qobustan” dövlət tarixibədii qoruğunu və s. göstərmək olar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz normativ aktlara müvafiq olaraq qoruq zonasında xüsusi mühafizə rejimi tətbiq edilir. Belə ki, qoruğun ərazisində yerləşən tarix-mədəniyyət abidələri, torpaq, su, yerin təki, bitkilər və heyvanat aləmi mövcud qanunvericiliyə əsasən təsərrüfat istifadəsindən və mülki dövriyyədən tamamilə və ya qismən çıxarılır və Qoruğun daimi istifadəsinə verilir. Bu rejimin xüsusiyyətləri AR NK-nin 2008-ci il 18 mart tarixli 74 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş *Abidə qoruqlarının nümunəvi Əsasnaməsi* ilə müəyyən edilir. Qoruqlar, "İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu və “Qala” Dövlət Tarix-Etnoqrafiya Qoruğu istisna olmaqla, AR MTN-nin tabeliyində fəaliyyət göstərir. Əsasnaməyə görə (b.1.5), qoruq abidələrinin

təhlükəsizliyini, onların funksional təyinatını, memarlıq-estetik görünüşünü və uzunömürlülüyünü təmin etmək məqsədi ilə mütəxəssislərin rəyi nəzərə alınmaqla, AR MTN tərəfindən qoruğun mühafizə zonası yaradılır. *Mədəni irsin qorunması haqqında Qaydada* (b.2.2) qoruqların mühafizə zonaları və qoruqların sərhədlərinin AR NK tərəfindən müəyyən edilməsi və mühafizə zonaları və qoruqların sərhədləri barədə təkliflərin MTN və DTMQİ tərəfindən NK-ə təqdim olunması qeyd edilir.

Göründüyü kimi, qoruqların mühafizə zonası və sərhədlərinin təyin edilməsi üzrə səlahiyyət bölgüsünün müəyyən edilməsində Əsasnamə və Qayda arasında müəyyən uyğunsuzluq vardır. Yeri gəlmişkən, hər iki akt NK-nin qərarları əsasında təsdiq edilir. Bu baxımdan hər iki akt eyni hüquqi qüvvəyə malikdir. Mövcud ziddiyyətin aradan qaldırılması məqsədilə hansı akta üstünlük verilməlidir? Sonra qəbul edilmiş akt özündən əvvəl qəbul edilmiş aktı üstələyir prinsipinə görə üstünlük Qaydalara verilməlidir. Çünki, 2008-ci il tarixli Əsasnamədən fərqli olaraq *Mədəni irsin qorunması haqqında Qayda* 2015-ci ildə qəbul edilmişdir. Xüsusi qanun ümumi qanunu üstələyir prinsipinə görə isə xüsusi məsələləri tənzim etməsi baxımından Qaydalara nisbətə Əsasnaməyə üstünlük verilməlidir. Fikrimizcə, sırf qoruq ərazisindəki hüquqi rejimi müəyyən etməsi baxımından Əsasnaməyə üstünlük verilməlidir.

Mədəni irs obyektlərinin qorunması istiqamətində həyata keçirilən inzibati, elmi-texniki tədbirlər çərçivəsində mühafizə zonalarının müəyyən edilməsi və mədəni sərvətlərə mühafizə dərəcəsinin tətbiq edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. 2012-ci il Qanununa (m.39) və *Mühafizə dərəcəsi haqqında* Qaydaya uyğun olaraq mədəni sərvətlərə mühafizə məqsədilə qabaqlayıcı, konservasiya, bərpa və xüsusi mühafizə dərəcələri tətbiq edilir.

Mədəni sərvətlərə mühafizə dərəcəsi, onlardan istifadə rejiminin müəyyən edilməsi, elmi-texniki inkişafın, ətraf mühitin mənfi təsirlərinin qarşısının alınması, iqtisadi inkişaf

istiqlamətində həyata keçirilən ictimai və xüsusi xarakterli işlərin törədə biləcəyi təhlükənin qarşısının alınması məqsədilə tətbiq edilir. Bütün beynəlxalq aktlarda belə təhlükələrin mövcudluğunun nəzərə alınması və müvafiq təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi zərurəti nəzərdə tutulur. Qeyd olunan sənədlərdə mühafizə zonalarının müəyyən edilməsi, təmir-bərpa işlərinin görülməsi nəzərdə tutulsa da, mühafizə dərəcələrinin bölgüsü müəyyən edilmir. Yalnız MDB çərçivəsində qəbul edilən *Mədəni irs obyektləri haqqında* 2000-ci il Model Qanununda (m.27) mədəni irs obyektlərinin saxlanması (mühafizəsi) özündə bu obyektlərin konservasiyası, təmiri, bərpası və müasir istifadəyə uyğunlaşdırılması kimi işləri birləşdirməsi nəzərdə tutulur. Oxşar müddəa RF xalqlarının mədəni irs (tarixi və mədəniyyət abidələri) obyektləri haqqında 2002-ci Qanununda da (m.40) nəzərdə tutulur. Hərçənd qeyd olunan sənədlərdə də “mühafizə dərəcələri” ifadəsindən istifadə edilmir, mədəni irs obyektinin fiziki baxımdan salamat olması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər nəzərdə tutulur.

2012-ci il Qanununun “*Mədəni sərvətlərin mühafizəsi*” adlanan 39-cu maddəsində mühafizə məqsədilə mədəni sərvətlərə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada qabaqlayıcı, konservasiya, bərpa və xüsusi mühafizə dərəcələrinin tətbiq edilməsi qeyd olunur. Mühafizə dərəcələrinin tətbiqi isə *Mühafizə dərəcəsi haqqında Qaydaya* müvafiq həyata keçirilir. Bu Qaydalara uyğun olaraq mühafizənin qabaqlayıcı dərəcəsi mədəni sərvətin cari təmiri və mədəni sərvətin istifadə üçün uyğunlaşdırılması tədbirlərini nəzərdə tutur. Mədəni sərvətin cari təmiri tarixi və bədii təyinatını dəyişdirmədən obyektin adı istismar vəziyyətini saxlamaq üçün, mədəni sərvətin istifadə üçün uyğunlaşdırılması isə tarixi və bədii təyinatını dəyişdirmədən ondan istifadə şərtlərinə uyğun olaraq mülkiyyətçi və ya istifadəçi tərəfindən həyata keçirilən elmi-tədqiqat, inşaat-möhkəmləndirmə, təmir-tikinti və digər işlərin aparılmasıdır. Mədəni sərvətlərin istismarında müasir avadanlıqlardan və mühəndis kommunikasiyalarından istifadə edilə bilər (Qaydalar,

b.2). Qabaqlayıcı dərəcə mədəni irs obyektlərinin tarixi əhəmiyyəti və qiyməti müəyyən olunanadək onlara şamil edilir. Bu dərəcə tətbiq edilən obyektlər, MTN və müvafiq halda DTMQİ ilə razılaşıdırılmadan sökülə, məhv edilə, parçalana, yeni quruluşa salına, başqa yerə köçürülə və onların zahiri görkəmi dəyişdirilə bilməz.

Mühafizənin konservasiya dərəcəsi isə mədəni sərvətin cari vəziyyətinin pisləşməsinin qarşısının alınması, mədəni sərvətin hal-hazırkı vaxtadək saxlanılmış görkəminin dəyişilməməsi, fəvqəladə və qarşısıalınmaz hallarda təcili tədbirlərin görülməsi imkanlarının yaradılmasının həyata keçirilməsi və mülkiyyətçi və ya istifadəçi tərəfindən elmi-tədqiqat, inşaat-möhkəmləndirmə, təmir-tikinti və digər işlərin aparılması məqsədi ilə tətbiq edilir. Fiziki-mexaniki və fiziki-kimyəvi mühitin təsirindən korlanmaması üçün onların açıq qalan səthində etibarlı qoruyucu təbəqələr quraşdırmaq və daşınmaz mədəni sərvətlərin yeraltı suların dağıdıcı təsirindən qorunmasını, onların toxunulmazlığını və çəpərlənməsini təmin etmək konservasiyaya aid tədbirlər sırasına daxildir (Qaydalar, b.3).

Mühafizənin bərpa (rekonstruksiya, regenerasiya) dərəcəsi mədəni irs obyektlərinin ilkin mədəniyyət təyinatına qaytarılması məqsədi ilə bərpa işlərinə ehtiyacı olan mədəni sərvətlərə şamil edilir (Qaydalar, b.4). Mədəni irs obyektlərinin bərpası onların zədələnmiş və itirilmiş hissələrinin mədəni sərvətin konstruksiyasına, həcmplanlaşma həllinə, xarici və daxili görünüşünə xələl gətirmədən təmir edilib ilkin halına gətirilməsidir.

Bu məqsədlə mədəni irs obyektlərinin rekonstruksiyası, onların rəvayətlər, rəsmlər, qravyuralar əsasında tərtib olunmuş layihələr üzrə yenidən qurulması, regenerasiyası isə daxili və xarici görünüşünü dəyişmədən, konstruksiyaların daxilində müasir inşaat materiallarından və üsullarından istifadə etməklə onların ilkin həcmplan həllinin bərpasıdır.

Xüsusi mühafizə dərəcəsi Dövlət Siyahısına daxil olan mədəni sərvətlərə şamil edilir (Qaydalar, b.5). Bu siyahıya daxil edilən və mühafizə olunan daşınar mədəni irs obyektlərinin bərpa məqsədi ilə xaricə aparılması *Müvəqqəti ixrac haqqında Qayda* ilə tənzimlənir.

Bu baxımdan sonuncu dərəcə NK tərəfindən, digərləri isə MTN və müvafiq halda DTMQİ tərəfindən verilir. Mühafizə dərəcəsinin tətbiq edilməsi üçün mədəni irs obyektinin mülkiyyətçisi və ya istifadəçisi “İnzibati icraat haqqında” AR Qanununun 29-cu və 30-cu maddələrinə uyğun olaraq MTN-ə və müvafiq halda DTMQİ-ə müraciət edir. Qanunun 30.2.7-ci maddəsinə uyğun olaraq ərizəyə aparılacaq bərpa, yenidənqurma və abadlıq, təmir-tikinti, rekonstruksiya və konservasiya işlərinin layihələri əlavə edilir. Nazirlik və müvafiq halda DTMQİ AMEA-nın rəyi əsasında həmin layihələrə baxır və müsbət rəy olduqda onları təsdiq edir. Müsbət rəy olmadıqda və ya təqdim olunan layihələr MTN və ya İdarə tərəfindən əsaslandırılmaqla təsdiq edilmədikdə müvafiq mühafizə dərəcələrinin tətbiqindən imtina edilmiş hesab olunur.

Layihə təsdiq edildiyi təqdirdə aparılacaq işlər AMEA-nın rəyi nəzərə alınmaqla MTN və müvafiq halda DTMQİ-nin təyin etdiyi mütəxəssislərin iştirakı ilə həyata keçirilir. İşlər başa çatdıqdan sonra Nazirlik və DTMQİ-ə görülmüş işlər barədə hesabat verilir.

Mühafizə dərəcəsi olan mədəni irs obyektinin mülkiyyətçisi və ya istifadəçisinin Nazirlik və müvafiq halda DTMQİ ilə münasibətləri mühafizə müqaviləsi ilə müəyyən olunur. Konservasiya və bərpa dərəcəsi tətbiq edilən mədəni irs obyektləri istifadədən tam çıxarılır və ya Nazirlik və İdarənin nəzarəti altında məhdud çərçivədə istifadə olunur.

Beynəlxalq hüquqi sənədlərə (məsələn, *Daşınar mədəni sərvətlərin qorunmasına dair 1978-ci Tövsiyəsi*) müvafiq olaraq daşınar mədəni irs obyektlərinin qorunmasında əsas məqsədi daşınar mədəni sərvətlərin qorunması, saxlanması və ya sərgilənməsi olan muzeylər, kitabxanalar, arxivlər, dini qurumlar,

arxeoloji komplekslər və bu qəbildən olan digər təşkilatlar mühüm rol oynayır. Bu məqsədlə həmin təşkilatlar mədəni sərvətlərin inventarlaşdırılması və siyahıya alınmasını həyata keçirir, mədəni irs obyektlərinin zədələnməsinə, dağılmasına, deformasiyasına və dəyərini itirməsinə səbəb ola biləcək istidən, işıqdan, nəmişlikdən, çirklənmədən, müxtəlif kimyəvi və bioloji təsirlərdən, titrəyişdən mühafizə olunmasını müasir texniki və təhlükəsizlik vasitələrindən istifadə etməklə təmin edirlər.

Məsələn, milli arxiv fondlarında mədəni irs obyektlərinin (Qanunda sənəd abidələri-müəyyənləşdirilmiş qaydada sənəd abidəsi kateqoriyasına aid edilmiş nadir və ya xüsusi tarixi-mədəni dəyəri olan arxiv sənədi-anlayışından istifadə edilir) mühafizəsi NK-nin 6 mart 2000-ci il tarixli 32 sayılı Qərarı ilə təsdiqlənmiş *Milli arxiv fondunun komplektləşdirilməsi, mühafizəsi və ondan istifadə Qaydaları haqqında Əsasnamə* ilə tənzimlənir. Əsasnaməyə müvafiq olaraq milli arxiv fondu sənədlərinin mühafizəsini təmin etmək üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir: 1) sənədlərin mühafizəsi üçün optimal şərait yaratmaq; 2) sənədləri mühafizəxanalarda yerləşdirmək və onlar üçün topoqrafik göstəricilər hazırlamaq; 3) işlərin mühafizəxanalardan verilməsi qaydalarına ciddi əməl etmək; 4) işlərin mövcudluğu və fiziki vəziyyətlərini yoxlamaq; 5) xüsusi qiymətli sənədlər üçün sığorta və istifadə fondu yaratmaq; 6) sənədlərin fiziki-kimyəvi və bioloji mühafizəsini təmin etmək.

Sənədlərin mühafizəsi üçün optimal şərait yaratmaq məqsədi ilə: 1) yeni arxiv binaları tikmək, yaxud köhnə binaları yenidən qurmaq və təmir etmək; 2) sənədlər saxlanılan mühafizəxanaları yanğından mühafizə vasitələri və yanğın əleyhinə siqnalizasiya sistemləri ilə təchiz etmək; 3) mühafizəxanalarda optimal temperatur (rütubət), sanitariya-gigiyena rejimi yaradan texniki vasitələrdən istifadə etmək; 4) sənədlərin saxlanması üçün xüsusi vasitələrdən (qəfəslərdən, rəflərdən,

seyflərdən, qutulardan, qovluqlardan və s.) istifadə etmək nəzərdə tutulur.

Milli arxiv fondu haqqında Qanuna müvafiq olaraq (m.11) mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, milli arxiv fonduna daxil olan sənədlər, onların mühafizəsini, üzərində nəzarəti təmin etmək və miqdarı haqqında lazımı məlumat almaq məqsədi ilə Baş Arxiv İdarəsi tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınır.

Oxşar müddəalar NK-nin 6 mart 2000-ci il tarixli 29 sayılı Qərarı ilə təsdiqlənmiş *Dövlət kitabxana fondlarında saxlanılan çap əsərlərinin və digər materialların uçotu, mühafizəsi və istifadəsi Qaydaları*nda da nəzərdə tutulur. Eyni tarixli 30 sayılı Qərarla təsdiq edilən Azərbaycan milli kitabxanasının Əsasnaməsinə görə (b.4), Milli kitabxana, fondunda olan qiymətli nəşrlərin üzə çıxarılması, uçotu, mühafizəsi ilə məşğul olur. Kitabxananın fondunda olan qiymətli nəşrlərin dəyəri, mühafizə dərəcəsi və respublikadan çıxarılması imkanı isə MTN tərəfindən ekspertiza yolu ilə müəyyən edilir. Bu əsərlərin milli mədəniyyət əmlakının Dövlət Siyahısına və mühafizə siyahısına daxil edilməsi də MTN tərəfindən həyata keçirilir.

Milli mədəni irsin toplanıb saxlanmasında, təbliğində və bəşər mədəniyyətinin qazandığı nailiyyətlərin nəsildən-nəslə çatdırılmasında kitabxana, muzey, foto, kino və digər arxiv və fondlar mühüm rol oynayır. 2012-ci il Qanununun 20.2-ci maddəsinə və Milli arxiv fondu haqqında Qanununa uyğun olaraq yaradılan və fəaliyyət göstərən bu təsisatlar, onların malik olduğu əmlakla birlikdə milli sərvət hesab olunur və dövlət tərəfindən mühafizəsi həyata keçirilir. Son dövrlərdə Azərbaycanda muzey, arxiv və kitabxana sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Bu istiqamətdə AR Prezidentinin Azərbaycanda muzey işinin yaxşılaşdırılması haqqında 6 mart 2007-ci il və Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında 20 aprel 2007-ci il tarixli Sərəncamlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. AR Prezidentinin 06 oktyabr 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilən *AR-də kitabxana-informasiya*

sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı, 20 oktyabr 2014-cü il tarixli 294 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş *AR-əa geologiya, paleontologiya, mineralogiya və fauna üzrə Təbiət Tarixi Muzeyinin yaradılması Konsepsiyası* bu sferada beynəlxalq hüquq normalarının icrası istiqamətində təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir. Qeyd olunan Konsepsiyanın realizəsi istiqamətində NK-nin 10 iyul 2015-ci il tarixli 265 sayılı Qərarı ilə AMEA-nın nəzdində Təbiət Tarixi Muzeyi yaradılmışdır. Əsasnaməyə uyğun olaraq muzeyin məqsədi, AR-də təbiətə aid əşyaların, kolleksiyaların, paleobotanika, paleozoologiya, arxeozoologiya sahələrinə aid olan eksponatların, fauna və flora nümunələrinin aşkar edilməsi, toplanılması, qorunması, öyrənilməsi, araşdırmaların nəticələrinin nəşri və təbliğ edilməsindən ibarətdir.

Azərbaycan Tarixi və Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinin əsaslı yenidənqurulması, Dövlət İncəsənət Muzeyinin əsaslı təmir edilməsi, Azərbaycan Xalçası və Xalq Təbiiqi Sənəti Dövlət Muzeyinin yaradılması, Azərbaycanın regionlarında fəaliyyət göstərən muzeylərin müasir standartlara uyğun təmirinə, yeni avadanlıq və zəruri eksponatlarla təchizatına dair xüsusi tədbirlər planının və Azərbaycan ədəbiyyatının virtual kitabxanasının hazırlanması, AMEA “Akademiya şəhərciyi”nin ərazisində AMEA-nın Mərkəzi Kitabxanasının istifadəyə verilməsi həyata keçirilən tədbirlər siyahısına daxildir.

Mədəni irsin qorunması üzrə həyata keçirilməli olan tədbirlərdən biri də dövlətlərin öz ərazisində mədəni irsin mühafizəsi, saxlanması və təşviqi üzrə üzərinə qoyulan vəzifələri yerinə yetirmələrinə imkan verən müvafiq personal və vasitələrə malik bir və ya bir neçə xidmətin və ya orqanın müəyyən edilməsi, yaxud yaradılmasıdır. İstər beynəlxalq müqavilələrdə (1972-ci il Konvensiyası, m.5(b), 2003-cü il Konvensiyası, m.11(b)), istərsə də tövsiyə xarakterli sənədlərdə (Mədəni və təbii

irsin milli planda qorunması haqqında 1872-ci Tövsiyəsi, b.12-14[162,s.161-162]) bu öhdəlik nəzərdə tutulur.

Əlbəttə, bu orqanların müəyyən edilməsi səlahiyyəti dövlətlərə aiddir. Müəyyən edilən orqanlar inzibati və konsultativ xarakterli ola bilər. AR Prezidentinin 14 noyabr 2002-ci il tarixli Sərəncamı ilə AR-in MTN 1995-ci il Konvensiyası üzrə, 12 mart 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə AR-in MTN, AR-in Müəllif Hüquqları Agentliyi və AMEA öz səlahiyyətləri daxilində 2003-cü il tarixli Konvensiyasının 13-cü maddəsinə uyğun olaraq AR-in ərazisində olan qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə səlahiyyətli orqanlar kimi müəyyən edilir.

Qeyd edilən Sərəncamların göstərişləri konkret Konvensiyalara aid olsa da, AR qanunvericiliyində MTN mədəni irsin qorunması sferasında dövlət siyasətini və tənzimlənməsini həyata keçirən mərkəzi icra orqanı qismində çıxış edir. Nazirliyin stukturunda mədəni irsin qorunması ilə Tarix və mədəniyyət abidələrinin istifadəsi və mühafizəsi şöbəsi məşğul olur. MTN AR Prezidentinin 30 yanvar 2006-cil tarixli Fərmanı ilə AR-in Mədəniyyət Nazirliyinin əsasında yaradılmışdır. Nazirliyin mədəni irsin qorunması sferasındakı səlahiyyətləri Prezidentin 18 aprel 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Əsasnamə ilə müəyyən edilir. Nazirlik: 1) qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada və hallarda mədəni sərəvətlərin respublikadan kənara çıxarılması imkanını ekspertiza yolu ilə müəyyən edir; 2) tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsini təmin etmək, yeni aşkar olunmuş abidələrin dövlət mühafizəsinə götürülməsi və onların əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsü barədə təkliflər verir; 3) tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsini təmin etmək məqsədi ilə onlar üzərində reklamların yerləşdirilməsinə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada nəzarət edir; 4) qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət mülkiyyətində olan muzeylərin, kitabxanaların, rəsm qalereyalarının və sərği salonlarının fondlarını zənginləşdirmək və komplektləşdirmək məqsədi ilə maddi mədəniyyət və nəşr nümunələrini satın almaq,

onların qorunması, uçotu, mühafizəsi, təbliği və nümayişini təmin edir və s.

Mədəni irsin qorunması ilə MTN-nin strukturuna daxil olmayan, ancaq onun tabeliyində olan qurumlar da fəaliyyət göstərir. AR Prezidentinin 18 dekabr 2014-cü il tarixli Fərmanı əsasında MTN-nin nəzdində fəaliyyət göstərən Tikilən Obyektlərin

Birləşmiş Müdiriyyətinin bazasında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti yaradılmışdır. Xidmətin fəaliyyəti Prezident Fərmanı ilə təsdiqlənən Əsasnamə ilə müəyyən edilir. Əsasnaməyə müvafiq olaraq Xidmət "İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq və "Qala" Dövlət Tarix-Etnoqrafiya qoruqlarının əraziləri istisna olmaqla, dövlət mühafizəsində olan daşınmaz tarix və mədəniyyət obyektlərinin (abidələrinin) istifadəsi, bərpası, rekonstruksiyası, konservasiyası və yenidən qurulması sahəsində dövlət nəzarətini həyata keçirir. Göründüyü kimi Xidmətin fəaliyyət sahəsinə yalnız daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin istifadəsi, bərpası və s. məsələlər daxildir. Bu baxımdan hesab edirik ki, Xidmətinin adında "mədəni irs" terminin istifadə edilməsi düzgün deyil. Çünki, Xidmətin fəaliyyət sahəsi onun adında istifadə olunan anlayışın məzmununu tam ehtiva etmir. Yaxşı olardı ki, Xidmətin adında "Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin" və ya heç olmazsa, "Daşınmaz mədəni irsin" ifadələrindən istifadə olunardı.

MTN fəaliyyətini bu və ya digər inzibati və ya konsultativ təsisatlarla əlaqələndirir. Belə ki, qeyri-maddi irsin qorunması sahəsində Müəlliflik hüquqları Agentliyi və AMEA ilə, maddi irsin qorunması sahəsində NK-nin 11 sentyabr 1992-ci il Qərarı əsasında yaradılan "Azərbaycan" Elmi-Tədqiqat layihə İnstitutu ilə, Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi, NK yanında DTMQİ və s. ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Mədəni irsin qorunması sahəsində nəzarət dövlət monitorinqi vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlət monitorinqi 2012-

ci il Qanununun 27-ci maddəsinə uyğun olaraq NK-nin 01 may 2015-ci il tarixli 128 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş *AR-də mədəniyyət sahəsində dövlət monitorinqinin həyata keçirilməsi* Qaydasları ilə tənzimlənir. AR-də dövlət monitorinqi MTN, “İçərişəhər” DTMQ və “Qala” Dövlət Tarix-Etnoqrafiya qoruqları ərazilərində NK yanında DTMQİ tərəfindən həyata keçirilir. Monitorinqin məqsədi mədəni irsin qorunması üzrə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin cari vəziyyətini öyrənmə, çatışmazlıqları və həyata keçiriləcək tədbirləri müəyyən etməkdir. Monitorinq aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir: 1) sənəd və məlumatların yoxlanılması; 2) mədəni sərvətlərə, abidələrə, mühafizə zonalarına, qoruqlara, binalara, tikililərə və avadanlıqlara baxışın keçirilməsi; 3) mədəni irs nümunələrinin ekspertizasının həyata keçirilməsi. Monitorinq komissiyası nəticələrlə bağlı tərtib olunmuş hesabatı Nazirliyə və müvafiq hallarda DTMQİ-ə müvafiq tədbirlərin görülməsi üçün təqdim edilir.

Beləliklə, AR-də mədəni irsin qorunması mədəni irs obyektlərinin aşkar edilməsi, saxlanması, mühafizəsi, təbliği və təşviqi üzrə beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilən göstərişlərə uyğun təşkilati-hüquqi xarakterli tədbirlər üçün kifayət qədər ciddi institusional sistem fəaliyyət göstərir. Lakin müəyyən çatışmazlıqlar və nöqsanlar da mövcuddur.

Eyni zamanda həmin Qanunda Azərbaycanın milli kulinariya nümunələrinin hansı sistemə daxil edilməsi birbaşa nəzərdə tutulmur. Bu nümunələrin qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin dövlət reyestrinə salınmaması belə deməyə əsas verir ki, milli kulinariya nümunələrinin mühafizə siyahısı ayrıca tərtib edilir. Fikrimizcə, mədəni sərvətlərin qeydiyyatına alınması ilə bağlı yeni qəbul ediləcək Qanunda bu məsələnin də tənzimlənməsi məqsəduyğun olardı. Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq xarab olmaq təhlükəsi olan mədəni sərvətlərin siyahısı da ayrıca aparılmalıdır. Belə bir siyahının hazırlanması və xüsusilə dərc edilməklə ictimaiyyətin diqqətinə çadırılması olduqca vacibdir. Bu Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan

ərəzilərində qalmış mədəni irs obyektlərinin tanınması və təşviqi baxımından da əhəmiyyətlidir.

3.2. Mədəni irsin qorunması üzrə beynəlxalq mexanizmlərin fəaliyyəti

2012-ci il Qanununa müvafiq olaraq (m.49.1) beynəlxalq əməkdaşlıq AR-in mədəni irsin qorunması sferasında dövlət siyasətinin prioritet istiqamətini təşkil edir.

Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq vasitəsilə milli mədəniyyətin xarici ölkələrdə təbliği, xarici dövlətlərin mədəni irsinin qorunması, bərpası və inkişafının dəstəklənməsi və dünya mədəni irs obyektlərinin qorunması, bərpası və inkişafının dəstəklənməsi beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində dövlət siyasətinin prioritetlərindəndir. Bu siyasət çərçivəsində AR milli mədəni irsə zərərin vurulmasının və ya zərərin vurulması təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədilə, tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, beynəlxalq yardımın göstərilməsini və ya beynəlxalq gücləndirilmiş mühafizə statusunun verilməsini tələb edə bilər. 1972-ci il Konvensiyasına görə (m.7), beynəlxalq əməkdaşlıq və ya yardım sisteminin yaradılması və ondan istifadə edilməsi, mədəni irsin beynəlxalq (və ya beynəlxalq səviyyədə) qorunmasını təşkil edir.

Mədəni irsin qorunması üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq müxtəlif subyektlər arasında, ikitərəfli və çoxtərəfli, institusional və qeyri-institusional ola bilər. 2003-cü il Konvensiyası (m.19), öz məqsədləri üzrə beynəlxalq əməkdaşlığa, əsasən informasiya və təcrübə mübadiləsi, birgə təşəbbüslər, habelə İştirakçı Dövlətlərin qeyrimaddi mədəni irsin qorunmasına yönəldilən səylərinə yardım göstərilməsi mexanizminin yaradılmasını daxil edir.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq biz daha çox beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq çərçivəsində mədəni irsin

qorunması mexanizmlərini təhlil etməyə çalışacağıq. Bu baxımdan AR-in milli mədəni irsinin UNESCO, İSESKO və TÜRKSOY və s. beynəlxalq təşkilatlarla beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində qorunması daha çox maraq kəsb edir. Qeyd olunan təşkilatlar içərisində UNESCO BMT sisteminə daxil olan universal əməkdaşlıq mexanizmi olmaqla: 1) mədəni irsin qorunması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsində üzv dövlətlərə yardım edir; 2) bu sahədə informasiya mübadiləsinə kömək edir; 3) mədəni irslə bağlı konvensiyaların və tövsiyələrin hazırlanmasını həyata keçirir; 4) konvensiyaların tətbiqi üzrə məhəlli seminarlar və digər tədbirlər görür və milli qanunvericiliklərin hazırlanması üzrə məsləhətləşmələr aparır [68,s.58].

AR 1992-ci ildə UNESCO-ya daxil olmaqla qeyd olunan istiqamətlərdə onunla əməkdaşlıq edir. Hazırda Azərbaycanın UNESCO ilə əməkdaşlığı üzrə əlaqələndirmə Milli Komissiya və AR-in UNESCO yanında Daimi Nümayəndəliyi vasitəsilə həyata keçirilir. UNESCO-nun Nizamnaməsinin 7-ci maddəsinə əsasən [139, s.898], üzvdövlət təhsil, elm və mədəniyyətlə məşğul olan qurumların fəaliyyətini UNESCO-nun işi ilə əlaqələndirmək üçün yaradılan Milli Komissiya AR-in UNESCO-kı siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. UNESCO üzrə AR-in Milli Komissiyası 1994-cü ildə Prezidentin sərəncamı ilə yaradılmışdır. AR Prezidentinin UNESCO üzrə AR-in Milli Komissiyası ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında 15 sentyabr 2005-ci il tarixli Sərəncamı ilə Milli Komissiyanın yeni tərkibi müəyyənləşdirilmişdir.

Mədəni irsin qorunması istiqamətində AR-in UNESCO ilə əlaqələri 1992-ci ildə yaradılmış Ümmumdünya İrs Mərkəzi vasitəsilə həyata keçirilir. Əlaqələndirici orqan olmaqla Mərkəz mədəni irsin qorunması sferasındakı beynəlxalq müqavilələrin realizəsi istiqamətində üzv dövlətlərə yardım edir.

Mədəni irsin qorunması sferasında UNESCO çərçivəsində əməkdaşlıq daha çox müxtəlif beynəlxalq müqavilələr əsasında fəaliyyət göstərən konvension orqanlar,

məsələn, Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması üzrə hökumətlərarası Komitə, Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitə və s. vasitəsilə həyata keçirilir. AR-in Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsi ilə əməkdaşlığı daha çox diqqət cəlb edir. Belə ki, 2003-cü il Konvensiyasının iştirakçı dövlətlərinin Baş Assambleyasının UNESCO-nun Baş Qərargahında 22-24 iyun 2010-cu il tarixində keçirilən növbəti 3-cü sessiyasında AR ədalətli coğrafi bölgü və ədalətli rotasiya prinsiplərinə əməl edilməklə dörd il müddətinə (m.6) bu Komitəyə üzv seçilmişdir. Eyni zamanda Komitənin 8-ci sessiyası 2013-cü ilin 2-7 dekabrda AR-in sədrliyi ilə Bakıda keçirilmişdir[6, s.35].

Milli səviyyədə olduğu kimi beynəlxalq səviyyədə də mədəni irsin qorunması müvafiq tədbirləri özündə birləşdirən bir sistemi ehtiva edir və bu sistemdə əsas qoruma tədbiri beynəlxalq səviyyədə müvafiq mühafizə siyahılarının tərtib edilməsidir. Beynəlxalq səviyyədə belə siyahıların tərtib edilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var: 1) bu siyahı vahid deyil, mədəni irs obyektinin maddi və qeyri-maddi olmasından, mədəni irsin dinc dövrdə və ya silahlı münaqişələr dövründə qorunmasından, mədəni irs obyektin məhv olmaq təhlükəsindən asılı olaraq tərtib edilir. 2) müvafiq siyahılar UNESCO çərçivəsində tərtib olunsalar da, onların hazırlanması və həyata keçirilməsi bu və ya digər beynəlxalq müqavilə əsasında baş verir. Belə ki, “Ümumdünya irs siyahısı” və “Təhlükədə olan ümumdünya irs siyahısı” 1972-ci il Konvensiyası (m.11), “Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin Repräsentativ Siyahısı” və “Təcili qorunmaya ehtiyacı olan qeyri-maddi mədəni irsin siyahısı” 2003-cü il Konvensiyası (m.16-17), “Xüsusi qoruma altında olan mədəni sərvətlərin Beynəlxalq reyestri” 1954-cü il Konvensiyası (m.8) əsasında tərtib edilir. 3) bu siyahılara hər hansı mədəni irs obyekt deyil, mühüm universal, ümumbəşəri dəyərə malik olan mədəni irs obyektləri daxil edilir. Yeri gəlmişkən, “Ümumdünya

irs siyahısı” və “Təhlükədə olan ümumdünya irs siyahısı”na mədəni irslə yanaşı, təbii irs obyektləri də daxil edilir.

Göründüyü kimi, mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunmasının əsasında duran bu mexanizm bir qayda olaraq konvension xarakter daşıyır. L.V.Pavlovanın qeyd etdiyi kimi, ümumdünya mədəni irsinin beynəlxalq mühafizəsi mexanizmi, özündə beynəlxalq konvensiyalarda təsbit olunan kompleks milli-hüquqi öhdəlikləri və xüsusi olaraq konvensiyalar əsasında yaradılan və işləyən, monitorinq səlahiyyətlərinə malik olan beynəlxalq orqanların fəaliyyətini əks etdirir [167,s.3-10]. Bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, milli hüquqla beynəlxalq hüququn qarşılıqlı fəaliyyətində beynəlxalq hüququn tələblərinə üstünlük verilməsi prinsipinə uyğun olmalıdır. Təbii ki, ümumdünya mədəni irsinə aid ediləcək sərvətlərin dairəsinin və seçilməsi meyarlarının müəyyən edilməsində, o cümlədən onların institusional mühafizəsi mexanizmlərinin yaradılmasında beynəlxalq hüquq əsas rola malikdir. Bu baxımdan ümumdünya mədəni irsinin qorunması bilavasitə beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə obyektini təşkil edir. 1954-cü il, 1972-ci il və 2003-cü il Konvensiyalarının beynəlxalq qoruma ilə bağlı müddəaları da bir qayda olaraq ümumdünya mədəni irsi obyektlərinə şamil olunur. Lakin bu o demək deyildir ki, ümumdünya mədəni irs obyektini hesab edilməyən milli mədəni irs obyektləri beynəlxalq-hüquqi tənzimləmədən kənar qalır. *Əvvəla*, mədəni irs qorunması sferasında beynəlxalq müqavilələr üzrə tənzimləmə konkret müqavilənin məqsədləri və predmeti hüdudlarında həyata keçirilir. Məsələn, 1972-ci il Konvensiyasının müddəaları bir qayda olaraq ümumdünya mədəni irs obyektini hesab olunan mədəni sərvətlərə şamil olunursa, 1970-ci il və 1995-ci Konvensiyalarının müddəaları milli mədəni irsə aid edilən bütün mədəni sərvətlərə şamil olunur. *İkincisi*, istər 1972-ci il, istərsə də 2003-cü il Konvensiyalarının mədəni sərvətlərin aşkar edilməsi, qeydiyyatı alınması və təbliği ilə bağlı müddəaları ümumi müddəalar kimi bütövlükdə mədəni irs obyektlərinə şamil edilir.

Sadəcə, Ümumumdünya irs siyahısına daxil edilən sərvətlər (*bu qeyri-maddi sərvətlərə də şamil olunur*) xüsusi hüquqi müdafiə obyektı olurlar. Hüquqi nöqtəyinizərdən Siyahıya daxil edilmə bundan sonra obyektlə bağlı beynəlxalq mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün həlledici əhəmiyyətə malik olur[125,s.388]. Belə bir xüsusi qoruma rejiminin müəyyən edilməsi və həmin rejimin digər mədəni irs obyektlərinə şamil edilməməsi təbiidir. Bu yanaşma milli qanunvericilik üçün də xarakterikdir. Belə ki, bütün mədəni irs obyektləri eyni əhəmiyyətə malik deyildir.

Məsələn, AR qanunvericiliyinə görə ən əhəmiyyətli mədəni irs obyektləri Dövlət Siyahısına daxil edilir və onlara xüsusi mühafizə rejimi tətbiq edilir. Bu rejim digər obyektlərə şamil edilmir.

Beynəlxalq mühafizə siyahılarına da milli qanunvericilikdə xüsusi mühafizə rejimi tətbiq edilən mədəni irs obyektləri daxil edilir. 1972-ci il Konvensiyasına görə (m.11, b.2), “mühüm universal dəyərə malik”, 1954-cü il Konvensiyasına görə (m.8) isə “çox böyük əhəmiyyətə malik olan” milli mədəni irs obyektləri müvafiq beynəlxalq mühafizə Siyahılarına daxil edilir. Hərçənd 2003-cü il Konvensiyasında (m.16) bu cür tələb nəzərdə tutulmur. Sadəcə, qeyri-maddi mədəni irsin geniş əyaniliyini təmin etmək, onun əhəmiyyətinin dərinəndən dərk edilməsinə kömək göstərmək və mədəni rəngarəngliyə hörmət əsasında dialoqu təşviq etmək üçün bu növ siyahıların tərtib edilməsi qeyd olunur. Lakin bu o demək deyildir ki, istənilən milli qeyri-maddi irs obyektı belə siyahıya daxil edilir.

Bu meyara əsasən tərtib edilən Ümumumdünya irs siyahısına 2014-cü il il məlumatına əsasən 1007 mədəni irs obyektı daxil edilmişdir. Onlardan 779-u mədəni, 197-i təbii, 31-i qarışıq irs obyektıdır. Həmin obyektlərin dünyanın 145 ölkəsini əhatə edir. Bu Siyahıya daxil edilən 2 obyekt Azərbaycanın milli mədəni irs obyektıdır. Belə ki, 2000-ci ildə “İçərişəhər” dövlət tarix-

memarlıq qoruğu, o cümlədən Şirvanşahlar saray kompleksi və Qız qalası, 2007-ci ildə “Qobustan” dövlət tarixi-bədii qoruğu bu Siyahıya daxil edilmişdir[6, s.128-130].

Təhlükədə olan ümumdünya irsi siyahısına isə bu günə kimi 34 obyekt daxil edilmişdir. Yeri gəlmişkən, 2000-ci ildə Ümumdünya irs siyahısına salınmış “İçərişəhər” dövlət tarix-memarlıq qoruğu 4 iyul 2003-cü il tarixdə Ümumdünya İrs Komitəsinin 27-ci sessiyasında bu siyahıya daxil edilmişdir. Həmin vaxtdan sonra NK-nin yanında DTMQİ və Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə İçəri Şəhərin Konservasiyasına dair hazırlanan və 2009-cu ildə təqdimatı keçirilən “Master Plan” çərçivəsində konservasiya edilən qoruq kompleksi 2009-cu ilin 22 iyun tarixində Sevilya şəhərində keçirilmiş Ümumdünya İrs Komitəsinin 33-cü sessiyasında qəbul olunmuş qərara əsasən, Təhlükədə olan ümumdünya irsi Siyahısından çıxarılmışdır[6,s.129]. Bu onu göstərir ki, bir mədəni irs obyektini eyni zamanda Ümumdünya irs siyahısına və Təhlükədə olan ümumdünya irsi siyahısına daxil edilə bilər.

Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin Repräsentativ Siyahısı qeyd etdiyimiz kimi 2003-cü il Konvensiyası əsasında tərtib edilir. Konvensiya qüvvəyə minənədək qeyri-maddi mədəni irs obyektləri UNESKO-nun “Bəşəriyyətin şifahi qeyri-maddi mədəni irsinin şah əsərləri” siyahısına daxil edilirdi. Yeri gəlmişkən, Konvensiya qüvvəyə minənədək Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irs nümunələrindən yalnız

Azərbaycan muğamı 2003-cü ilin noyabr ayının 7-də bu Siyahıya daxil edilmişdir. Konvensiyanın keçid müddəalarını təsbit edən 31-ci maddəyə müvafiq olaraq Qeyrimaddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitə Konvensiya qüvvəyə minməzdən əvvəl “Bəşəriyyətin şifahi qeyri-maddi mədəni irsinin şah əsərləri” elan edilən əsərləri Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin Repräsentativ Siyahısına daxil edir. Muğamın ardınca 2009-cu ildə Aşıq sənəti, 2009-cü ildə Novruz bayramı, 2010-cü ildə Azərbaycan xalçası, 2013-cü ildə Azərbaycanın tar

ifaçılıq sənəti, 2014-cü ildə Kəlağayı simvolizmi və ənənəvi sənəti bu siyahıya daxil edilmişdir [281].

Bu siyahı ilə bağlı maraqlı bir məqam bu və ya digər qeyri-maddi irs obyektinin bir neçə dövlətin birgə ərizəsi əsasında birgə irs obyektini kimi Siyahıya daxil edilməsi imkanının nəzərdə tutulmasıdır. Məsələn, Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitənin 2009-cu ildə keçirilən 4-cü sessiyasında Novruz bayramı məhz Azərbaycan, İran və bir sıra digər dövlətlərin birgə ərizəsi əsasında Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin Repräsentativ Siyahısına daxil edilmişdir.

Bu formaya uyğun olaraq Azərbaycanın təşəbbüsü ilə lavaşın region ölkələrinin birgə mətbəx irsi nümunəsi kimi UNESCO-ya təqdim olunması təqdirəlayiqdir və mənfur ermənilər tərəfindən Azərbaycana mənsub olan qeyri-maddi irs nümunələrinin mənimlənməsinin qarşısının alınması üsulu kimi müsbət qiymətləndirilməlidir .

2003-cü il Konvensiyasına əsasən (m.17), Təcili qorunmaya ehtiyacı olan qeyri-maddi mədəni irsin Siyahısı da tərtib edilir. 2014-cü ildə Azərbaycanın Çövkən-Qarabağ atüstü oyun ənənəsi bu siyahıya daxil edilmişdir [279].

Milli mədəni irs obyektinin beynəlxalq mühafizə Siyahısına daxil edilməsi barədə təklif müvafiq olaraq dövlətlər tərəfindən irəli sürülür. Hansı obyektlərin bu Siyahıya daxil edilməsi üzrə namizəd olmasını da dövlətlər müəyyən edir. Təbii ki, dövlət beynəlxalq hüquqi normalarını rəhbər tutmaqla milli mədəni irs obyektlərinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsünü aparır və onlardan hansının daha mühüm əhəmiyyətə malik olmasını müəyyən edir. *TMAQ haqqında* Qanunun 7-ci maddəsinə müvafiq olaraq AMEA-nın rəyi nəzərə alınmaqla AR NK-nin 2001-ci tarixli Qərarına əsasən bölgüdə 64 dünya əhəmiyyətli daşınmaz abidə müəyyən edilmişdir. Qeyd olunan maddəyə əsasən dünya əhəmiyyətli abidələrin siyahısı beynəlxalq

təşkilatlara (*burada ilk növbədə UNESCO nəzərdə tutulur*) təqdim olunur.

Beynəlxalq mühafizə siyahısı müvafiq beynəlxalq müqavilələr üzrə həyata keçirildiyindən, milli mədəni irs obyektinin həmin Siyahıya daxil edilməsi üçün ilk növbədə obyektin yerləşdiyi dövlət həmin beynəlxalq müqavilələrə qoşulmalıdır.

Qeyd edək ki, AR 1998-ci ildə 1972-ci Konvensiyasına, 2006-cı ildə 2003-cü il Konvensiyasına qoşulub.

Beynəlxalq müqavilənin realizəsi istiqamətində iştirakçı dövlət namizəd kimi təqdim edilən mədəni irs obyektlərinin ilkin namizəd siyahısını müəyyən edir və onlar Müvəqqəti Namizəd Siyahısına daxil edilir. Hazırda Azərbaycan tərəfindən 30 avqust 1998-ci ildə: Bakı dağ mərhələsi; Binəqədi dördüncü dövr fauna və flora qəbiristanlığı, Lökbatan palçıq vulkanı, Hirkan Milli Parkı, Atəşgah, Naxçıvan türbələri: Güllüstan türbəsi, Möminə Xatun türbəsi, Qarabağlar türbəsi və Atabəylər Memarlıq Kompleksi ilə birlikdə; 24 oktyabr 2001-ci ildə: Şuşa Tarixi Şəhər, Şəki Xan Sarayı, Ordubad Tarixi Şəhər, Xəzər dənizinin sahilində müdafiə konstruksiyaları: Beşbarmaq səddi, Gilgilçay səddi, Çıraqqala, Şabran qalası, Dairəvi Mərdəkan qalası, Bayıl qalası, Nardaran qalası və Ramana qalası ilə birlikdə bu Siyahıya daxil edilmişdir. Lakin, namizəd siyahısına daxil edilən dünya əhəmiyyətli abidələrin hamısı Ümumdünya irs siyahısına daxil edilmir. Dövlət namizəd siyahısından daha önəmli olan obyekt müəyyənləşdirir və UNESCO-nun Ümumdünya mədəni irs Mərkəzinə təqdim edir. AR Prezidentinin 30 mart 2006-cı il tarixli 1396 sayılı Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş *Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı AR-in qoşulduğu beynəlxalq konvensiya və sazişlərdən irəli gələn məsələlər sahəsində əlavə tədbirlərə* əsasən, AR-in ərazisində yerləşən 4 təbii abidə (Hirkan Dövlət Qoruğu, “Bakı mərtəbəsi” dağı, Lökbatan palçıq vulkanı və Binəqədi dördüncü dövr fauna və flora qəbiristanlığı) Ümumdünya Mədəni İrs siyahısına daxil edilmək üçün təqdim olunmuşdur. Hirkan Dövlət Qoruğunun daha əhəmiyyətli

olduğunu nəzərə alaraq, onun layihə-smeta sənədləri hazırlanıb Ümumdünya İrs Mərkəzinə göndərilmişdir. Hərçənd, təqdim olunan siyahılardakı mədəni irs obyektləri Ümumdünya mədəni irs Komitəsi və ya Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitə tərəfindən onun müəyyən etdiyi meyarlara cavab verməsi baxımından yoxlanılır [281].

Belə ki, namizəd abidələr “həqiqilik testi”ndən keçməlidir. İrs obyektinin həqiqiliyi onda ifadə olan dəyərin nə dərəcədə orjinal olmasının göstəricisidir. Obyektin autentikliyi aşağıdakı meyarlarla müəyyən olunur: 1) obyekt insan dühasının şah əsəri olmalıdır; 2) obyekt müəyyən zaman müddətində və ya müəyyən mədəni məkanda, arxitektura və ya texnologiyada, monumental incəsənətdə, şəhərsəlmada və landşaftların yaradılmasında insan dəyərlərinin əhəmiyyətli qarşılıqlı təsirini özündə birləşdirməlidir; 3) obyekt hazırki dövrə qədər mövcud olan və yoxa çıxmış sivilizasiya və ya mədəni ənənələr üçün ən azından müstəsna xarakterə malik olmalı və ya nadir olmalıdır; 4) obyekt bəşər taixinin əhəmiyyətli dövrünü özündə əks etdirən mühüm konstruksiya, arxitektura, texnoloji ansambl və ya landşaft nümunəsi olmalıdır; 5) obyekt mühüm ənənəvi tikili, torpaq və ya dənizdən ənənəvi istifadə nümunəsi, yaxud mədəniyyət və ya insanla ətraf mühitin qarşılıqlı münasibəti nümunəsi olmalıdır; 6) obyekt birbaşa olaraq hadisələrlə və ya mövcud olmuş adətlərlə, ideya və inanclarla, ədəbi və ya bədii əsərlərlə bağlı olmalı və müstəsna dünya əhəmiyyətinə malik olmalıdır. Bir qayda olaraq bu meyarlar Komitənin müəyyən etdiyi digər meyarlarla birlikdə istifadə olunur [124,s.302-303].

Bu meyarları nəzərə almaqla konkret obyektin Siyahıya daxil edilməsi üzrə təklif, Komitənin müəyyən etdiyi Mədəni və təbii sərvətlərin Ümumdünya irs Siyahısına daxil edilməsi üzrə təkliflər üçün Formata uyğun tərtib edilməlidir. Hər bir obyekt üzrə təqdim edilən formatda aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır: 1) obyektin müəyyən edilməsi; 2) obyektin Siyahıya daxil

edilməsinin əsaslandırılması; 3) obyekt üzərində müşahidəni təsdiq edən çoxlu sayda fotolar, videofilmlər və s.; 4) obyekt üçün təhlükə törədə biləcək amillər; 5) obyektin idarə edilməsinə dair məlumatlar. Bu məlumatları özündə əks etdirən forma ilə yanaşı, obyektin idarə edilməsi üzrə layihələrin planları, tətbiq edilən qanunvericiliyin qısa xülasəsi və s. sənədlər paketinə daxil edilir. Həmin sənədlər MTN tərəfindən imza ilə təsdiqlənir və UNESCO-nun Ümumdünya irs Mərkəzinə təqdim edilir.

Təqdim edilən məlumatların düzgünlüyünü müəyyən etmək məqsədilə müvafiq ekspertlər namizəd obyekti yerində yoxlayır və onun mühafizəsi və idarə edilməsini qiymətləndirir. Məsələn, UNESCO-nun ekspertləri prof.doktor Jukka Jokilehto və Sohell Jokilehto Şəki şəhəri “Yuxarı baş” Dövlət tarix-memarlıq Qoruğuna baxış keçirmiş, MTN ilə bağladığı müqavilə əsasında “Azərbayca” Elmi-Tədqiqat layihə İnstitutunun hazırladığı idarəetmə planı və ilkn fəaliyyət planı ilə tanış olmuşlar[281].

Ümumdünya irs Mərkəzi formanın və sənədlərin düzgünlüyünü yoxladıqdan və ekspertlərin rəyini aldıqdan sonra sənədləri İKOMOS-a göndərir. İKOMOS obyektin qeyd olunan meyarlara uyğunluğunu yoxlayır və hesabat hazırlayır[166]. Namizəd obyektə bağlı son qərarın qəbul edilməsi üçün sənədlər Ümumdünya mədəni irs Komitəsinə və Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərərası Komitəyə təqdim edilir.

Komitə, şərait bunu tələb etdikdə, Ümumdünya irsi siyahısında olan, xilas edilməsi üçün xeyli iş tələb olunan və yardıma ehtiyac olan irs obyektlərini Təhlükədə olan ümumdünya irsi siyahısına daxil edir. Bu siyahıya yalnız ciddi və konkret təhlükələrin, məsələn, güclənməkdə olan dağıntı nəticəsində yox olma, iri ictimai, yaxud özəl layihələrin həyata keçirilməsi, şəhərlərin və turizmin sürətli inkişafı, təyinatının və ya mülkiyyət hüququnun dəyişməsi ilə bağlı dağıdılma səbəbi müəyyən olmayan ciddi zədələnmə, hər hansı səbəbdən baxımsızlıq, təbii fəlakətlər və kataklizmlər, silahlı münaqişə qorxusu, böyük yanğınlar, zəlzələlər, sürüşmələr, vulkan püskürmələri, suyun

səviyyəsinin dəyişməsi, daşqınlar, qabarmalar və s. təhdid etdiyi mədəni sərvətlər (1972-ci il Konvensiyası, m.11,b.4) daxil edilə bilər. Konvensiyada müxtəlif təhlükələr nəzərdə tutulur. Hərçənd bu siyahıda son dövrlərdə mədəni irs obyektləri üçün real təhlükə olan terrorizm və terror fəaliyyəti nəzərdə tutulmur. Baxmayaraq ki, Əfqanıstandakı Bamian vadisi landşaftı, Qədim Palmira şəhəri məhz terror fəaliyyətinin nəticəsində demək olar ki, məhv edilmişdir.

Göründüyü kimi, mədəni irs obyektlərinin məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşməsi müxtəlif səbəblərdən ola bilər. Bu səbəblər içərisində təbiət hadisələri də mühüm yer tutur. Məsələn, 2002-ci ildə subasması nəticəsində Mərkəzi Avropada (Almaniya, Avstriya, Çexiya) bir sıra abidələrə külli miqdarda ziyan vurulmuşdur. 2003-cü ildə “İçərişəhər” DTMQ-nun da bu Siyahıya daxil edilməsinin başlıca səbəbi 2000-ci ildə baş vermiş zəlzələ olmuşdur. Həmin vaxtdan sonra NK yanında DTMQİ və Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə İşəri Şəhərin Konservasiyasına dair hazırlanan və 2009cu ildə təqdimatı keçirilən “Master Plan” çərçivəsində konservasiya edilən qoruq kompleksi 2009-cu ilin 22 iyun tarixində Sevilya şəhərində keçirilmiş Ümumdünya

İrs Komitəsinin 33-cü sessiyası zamanı qəbul olunmuş qərara əsasən, Təhlükədə olan ümumdünya irsi Siyahısından çıxarılmışdır[279].

Bu onu göstərir ki, Təhlükədə olan ümumdünya irsi siyahısına daxil edilən mədəni irs obyektləri Ümumdünya irs siyahısından götürülür. Lakin obyekt eyni zamanda hər iki siyahıya daxil edilə bilər, məsələn, Əfqanıstanın Bamian vadisi landşaftı. Bu, Komitənin müəyyən etdiyi meyarlarla mümkün ola bilər. Fikrimizcə, bu, qeyri-maddi mədəni irsə aid deyildir. Müvafiq Komitə müstəqil olaraq Təcili qorunmaya ehtiyacı olan qeyri-maddi mədəni irsin Siyahısını tərtib edir.

Göründüyü kimi, mədəni irs obyektinin bu və ya digər irs Siyahısına daxil edilməsi, onun qorunmasının təmin edilməsi demək deyildir. Sadəcə, Siyahıya daxil edilmə həmin obyektin qorunması üzrə digər beynəlxalq tədbirlərin həyata keçirilməsinə hüquqi əsas verir. Eyni zamanda Siyahıya daxil edilmiş mədəni irs obyektinin qorunması istiqamətində həmin obyektin olduğu dövlətin və digər dövlətlərin üzərinə yeni öhdəliklər qoyur. Sonuncu məqam qeyri-maddi mədəni irs obyektləri üçün xüsusilə əhəmiyyət təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan xalçasının, tar musiqi alətinin Siyahıya daxil edilməsi, həmin irs obyektlərinin Azərbaycanın mədəni irsi kimi tanınmasını təmin edir, eyni zamanda digər dövlətlər (İran, Ermənistan və s.) tərəfdən bu irsin bu və ya digər formada mənimsənilməsinin, yaxud hər hansı bir mədəni irs obyektinin, məsələn, lavaşın, Novruz bayramının və s. regional irs kimi Siyahıya daxil edilməsi isə konkret dövlət, məsələn, Ermənistan tərəfindən həmin irs obyektinin əsassız olaraq milliləşdirilməsinin qarşısını alır.

Əgər dövlət, obyektin beynəlxalq mühafizə Siyahısına daxil edilməsi ilə kifayətlənərək, onun sonrakı mühafizəsinə laqeyidlik göstərsə, məsələn, plansız tikintilərin aparılması və s., qeyd olunan obyekt həmin Siyahıdan çıxarıla bilər.

İrs obyektinin Siyahıya daxil edilməsindən sonra görülməli mühafizə tədbirlərindən birincisi obyekt üzərində Ümumdünya irsi embleminin quraşdırılmasıdır. Emblem və ondan istifadə qaydaları konvensiyada nəzərdə tutulmur. Bu qaydalar UNESCO-nun 2003-cü ildə qəbul etdiyi Ümumdünya irsi emblemindən istifadənin Qaydaları və Əsas Prinsiplərində müəyyən olunur. Həmin Qaydalara müvafiq olaraq emblem Siyahıya daxil edilmiş hər hansı obyekt üzərində quraşdırılmalıdır. Bu beynəlxalq mühafizənin simvolu olmaqla obyektin malik olduğu üstünlükləri və xüsusi istifadə rejiminə malik olmasını göstərir. Yeri gəlmişkən, Siyahıya daxil edilmiş mədəni irs obyektini aşağıdakı üstünlüklərə malik olur: 1) nadir mədəni irs obyektinin saxlanması və mühafizəsi üçün əlavə təminatlar verir; 2) obyektin, onun yerləşdiyi ərazinin və onu

idarə edən təsisatın nüfuzunu qaldırır; 3) obyektədən alternativ, məsələn, turizm məqsədilə istifadə edilməsinə şərait yaradır; 4) qoruma məqsədilə maliyyə vəsaitlərinin, ilk növbədə Ümumdünya irs Fondundan ayırmaların cəlb olunmasını təmin edir; 6) obyektin saxlanması vəziyyətinə beynəlxalq səviyyədə nəzarət edilməsinə və monitorinqin keçirilməsinə imkan yaradır.

Mədəni irsin beynəlxalq qorunması sistemində yardımlar xüsusi yer tutur. Bu yardımlardan istər beynəlxalq Siyahılara daxil edilən, istərsə də bu Siyahılarda yer almayan milli mədəni irs obyektlərinə münasibətdə istifadə edilir. 1972-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq beynəlxalq yardımlar bir qayda olaraq Konvensiya əsasında tərtib edilən obyektlər üçün nəzərdə tutulur. Konvensiyanın 13 və 20-ci maddələrinə görə, Ümumdünya irsi komitəsi üzv dövlətlərin ərazilərindəki Ümumdünya irs Siyahısına və Təhlükədə olan irs Siyahısına daxil edilmiş, yaxud daxil edilə bilən mədəni irs obyektlərini mühafizə etmək, qoruyub saxlamaq, populyarlaşdırmaq və bərpa etmək məqsədilə beynəlxalq yardım göstərilməsinə dair sifarişləri alır və öyrənir. Bu yardımın təhlükədə olan obyektlərə göstərilməsi daha çox vacibdir. 2003cü il Konvensiyasında da (m.20) təcili qorunmaya ehtiyacı olan qeyri-maddi mədəni irs Siyahısına daxil edilən irsin qorunması beynəlxalq yardımın edilməsi məqsədlərindən biri kimi müəyyən edilir. Çünki, Siyahıya daxil edilməsi, hələ onların təhlükəsizliyinin tam təmin edilməsi demək deyildir. Sual olunur, qeyd olunan Siyahılara daxil edilməyən mədəni irs obyektlərinə münasibətdə beynəlxalq yardım tətbiq edilə bilərmi?

Məlum olduğu kimi beynəlxalq mühafizə Siyahılarına dünya əhəmiyyətli ən nadir mədəni irs obyektləri daxil edilir. Siyahıya daxil edilən obyektlər, ədalətli coğrafi bölgünü də nəzərə alsaq, bütün dövlətlər üzrə mədəni irs obyektlərinin çox az bir qismini təşkil edir. Ayrı-ayrı dövlətlərdə yerləşən yüzlərlə mədəni irs obyekti, hələ söhbət yalnız daşınmaz abidələrdən

gedir, müxtəlif səbəblərdən, məsələn, şəhərsalma qaydaları pozulduqda, işğal səbəbindən dövlətin nəzarət edə bilmədiyi ərazilərdə, məsələn, Dağlıq Qarabağda yerləşdikdə, həmin Siyahılara daxil edilə bilmir. Belə çıxır ki, kənarda qalan, ən azından dünya əhəmiyyətli mədəni irs obyektləri beynəlxalq yardımdan yararlanmır. *Əvvəla*, qeyd etdiyimiz kimi, 1972-ci il Konvensiyası üzrə tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan beynəlxalq yardımlar konvension xarakter daşıyır və həmin Konvensiyanın məqsədlərinə xidmət edir. Bu, digər beynəlxalq müqavilələr üzrə həyata keçirilən beynəlxalq yardımları istisna etmir. *İkincisi*, 1972-ci il Konvensiyası (m.13(2)) ilkin tədqiqatların nəticəsinə müvafiq olaraq 1 və 2-ci maddələrdə nəzərdə tutulan mədəni irsin aşkar edilməsinə münasibətdə beynəlxalq yardımın edilməsi imkanını nəzərdə tutur. 2003-cü il Konvensiyasına görə (m.20(b)), beynəlxalq yardım öz ərazisində olan qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasını təmin etmək üçün zəruri tədbirlərin görülməsi və mövcud vəziyyət nəzərə alınmaqla, öz ərazisində olan qeyri-maddi mədəni irsin bir və ya bir neçə siyahısının hazırlanması məqsədlə edilə bilər. *Üçüncüsü*, beynəlxalq yardım yalnız maliyyə vəsaitinin ayrılmasından ibarət deyildir. Hərçənd beynəlxalq yardımın əsasında bu durur. Komitənin icazəsi ilə yardım üçün nəzərdə tutulan vəsait müvafiq olaraq Ümumdünya irs Fondunun və Qeyri-maddi mədəni irs Fondunun hesabına həyata keçirilir. Müvafiq komitələr maliyyə yardımını konkret layihə və proqramların həyata keçirilməsi üçün qəbul etdiyi ödəmələr formasında da edə bilər. Məsələn, Bamian vadisinin bərpaı üzrə baş planın həyata keçirilməsi üçün Yaponiya (3,2 mil.dol.) və Almaniya (1 mil.dol.) yardım etmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan hökuməti ilə UNESCO arasında imzalanan təhsil, elm, mədəniyyət və kommunikasiya sahələrində əməkdaşlıq üzrə Çərçivə Sazişində 2013-cü ildə Parisdə bir çox genişmiqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan tərəfindən təşkilata 5 milyon ABŞ dolları məbləğində maliyyə töhfəsi ayrılması nəzərdə tutulur[279].

Beynəlxalq yardım, yardım ediləcək obyektin yerləşdiyi dövlətlə müvafiq olaraq komitələr arasında bağlanan saziş vasitəsilə tənzimlənir (2003-cü il Konvensiyası, m.24). Sazişdə müvafiq Konvensiyaya əsasən beynəlxalq yardım obyektini olan proqramın, yaxud layihənin həyata keçirilməli olduğu şərtləri müəyyən edirlər. Beynəlxalq yardımdan istifadə edən dövlət sazişdə müəyyən olunmuş şərtlərə görə qorunmalı dəyərlərin mühafizəsini, saxlanmasını və populyarlaşdırılmasını davam etdirməli (m.26), eyni zamanda ayrılan vəsaitin necə istifadə olunması barədə komitəyə hesabat verməlidir. Xüsusilə maliyyə yardımının edilməsi zamanı rəhbər tutulan prinsip ondan ibarətdir ki, maliyyələşdirmənin yalnız bir qismi beynəlxalq birliyə həvalə edilir. Beynəlxalq yardımdan istifadə edən dövlətin maliyyə iştirakı, onun ehtiyatları buna imkan vermədiyi hallar istisna olmaqla, hər proqram, yaxud layihə üçün ayrılan vəsaitin xeyli hissəsini təşkil edir.

Maliyyə yardımından başqa beynəlxalq yardım aşağıdakı formalarda (1972-ci il Konvensiyası, m.22; 2003-cü il Konvensiyası, m.21) ola bilər: 1) qorumanın müxtəlif aspektləri ilə bağlı tədqiqatlar; 2) ekspertlərin, texniklərin və qeyri-maddi mədəni irs daşıyıcılarının xidmətlərinin təqdim edilməsi; 3) maddi və qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə mütəxəssis hazırlanması; 4) normativ tədbirlərin və digər tədbirlərin işlənilməsi; 5) infrastrukturun yaradılması və onun işləməsinin təmin edilməsi; 6) avadanlıqla təchizat və texniki biliklər.

Qeyd olunan formalarda beynəlxalq yardım mədəni irsin qorunması istiqamətində milli, subregional, regional səviyyələrdə həyata keçirilən proqramların, layihələrin və tədbirlərin dəstəklənməsi məqsədilə də edilə bilər.

Göstərilən məqsədlər üzrə beynəlxalq yardım alınması üçün dövlət və ya bir neçə dövlət birlikdə ərizə ilə müvafiq komitələrə müraciət edir. Ərizəyə qoruma məqsədilə həyata keçiriləcək tədbirin, layihənin, proqramla bağlı məlumatları

özündə əks etdirən sənədlər əlavə edilir. Komitələr sifarişlərə baxılması prosedurasını müəyyən etməklə, ehtimal edilən əməliyyatın xarakterini, görülməli işlərin həcmi, sonuncuların təxmini qiymətini, təcillik dərəcəsini və yardım üçün müraciət etmiş dövlətin bütün lazımı xərcləri müstəqil çəkməsinə imkan verməyən səbəbləri dəqiqləşdirir və zəruri hallarda ekspertlərin rəylərini tələb edir.

UNESKO-nun mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq mexanizmləri içərisində əsas və əlaqələndirici olması ilə yanaşı, bu sahədə digər universal və regional mexanizmlər fəaliyyət göstərir. Lakin bir xüsusiyyəti vurğulamaq lazımdır ki, həmin mexanizmlərin təşkilati fəaliyyəti bir qayda olaraq təbliğat və informasiya mübadiləsi ilə məhdudlaşır və ya daha çox mədəni irs obyektlərinin qeyri-qanuni dövriyyəsi ilə mübarizə fəaliyyətini əhatə edir. Məsələn, İNTERPOL, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı çərçivəsində mövcud olan məlumat bazaları əsasında mədəni irs obyektlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi ilə mübarizə aparılır.

Təbii ki, regional mexanizmlər içərisində Aİ çərçivəsindəki fəaliyyət daha təkmil olsa da, daha çox mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınmasına yönəlib. Bu xüsusiyyət QDİƏT üçün də xarakterikdir. Belə ki, QDİƏT çərçivəsində fəaliyyət göstərən Mədəni sərvətlərin mənşə dövlətinə qaytarılması və ya onların qanunsuz mənimsənilməsi hallarında restitusiyası üzrə Hökumətlərarası Komitə bu istiqamətdə üzv dövlətlərin müraciəti əsasında ikitərəfli danışıqlar aparır, vasitəçilik xidmətləri göstərir.

Qanunsuz dövriyə ilə bağlı MDB çərçivəsində də bir sıra sənədlər qəbul edilmişdir. Hesab etmək olar ki, bu sahədə mövcud olan sənədlər hüquqi baza olmaqla üzv dövlətlərin qanunvericiliyinin harmonizasiyası üçün deyil, həm də onların orqanlarının təşkilati əmədaşlığı üçün də əhəmiyyətlidir.

Nəzərə alsaq ki, AR-in milli mədəni irsi özündə eyni zamanda türk və islam mədəni irsinə məxsus xüsusiyyətləri də birləşdirir, o halda milli mədəni irsin türk və islam dünyasında tanıtılması

və təbliğ edilməsi, bu məqsədlə müvafiq beynəlxalq təşkilatların tribunasından istifadə edilməsi olduqca vacibdir. TÜRKSÖY-a üzv ölkələrin UNESCO üzrə Milli komissiya və komitələrinin əhəmiyyətli iclaslarının mütəmadi keçirilməsi, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun yaradılması və s. qeyd olunan təşkilatlarla əməkdaşlığın bariz nümunəsidir. Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının 2009-cu ildə Naxçıvanda keçirilən IX zirvə görüşündə yaradılması qərara alınan Fondun məqsədi türk mədəniyyətini və irsini mühafizə etmək, təbliğ və təşviq etməkdir.

Bu müstəvidə İKT çərçivəsində AR-ə məxsus olan, xüsusilə Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Dağlıq Qarabağda yerləşən mədəni irsin qorunması istiqamətində fəaliyyət AR üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, İKT tərəfindən qəbul edilən qətnamələrdə Ermənistanın hərəkətinin təcavüz kimi tanınması, İslam tarixi və mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi və dağıdılmasının qarşısının alınmasının zəruriliyinin tanınması (Ermənistan Respublikasının AR-ə qarşı təcavüzü ilə bağlı 1997, 2000, 2003, 2008-ci illərdə qəbul edilən qətnamələr)[46] beynəlxalq-hüquq baxımından əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq mexanizmləri sistemində əsas və əlaqələndirici mexanizm qismində UNESCO çıxış edir. Digər beynəlxalq mexanizmlərin fəaliyyəti bu mexanizmlə əlaqəli həyata keçirilməklə bir qayda olaraq təbliğat, təşviqat və mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə sahəsini əhatə edir.

3.3. Mədəni irsin qorunmasında qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu

Məlum olduğu kimi mədəniyyət - maddi, mənəvi, intellektual və emosional xüsusiyyətləri müəyyənləşdirən, insanların həyat tərzini, birgə yaşayış qaydalarını, mənəvi

dəyərlər sistemini əhatə edən xüsusiyyətlərinin məcmusu olmaqla bu və ya digər sosial qruplara, yaxud bütövlükdə cəmiyyətə məxsusdur. Nəzərə alsaq ki, hər kəs öz mədəniyyət kimliyini və ona uyğun həyat tərzini müəyyən etməkdə, yaradıcılıq fəaliyyətini seçməkdə, mədəni sərvətlərin yaradılmasında, mədəni nemətlərdən bərabər istifadə etməkdə tam sərbəstdir (1948-ci il *Bəyannaməsi*, m.27; 2012-ci il *Qanunu*, m.7), o halda mədəniyyətin bir hissəsi olan mədəni irsə hörmətlə yanaşılması və qorunması da hər kəsin borcudur (*AR Konstitusiyası*, m.40.II). Mədəni irsin qorunmasının təmin edilməsi yalnız bu məsuliyyətin dövlət, vətəndaş və cəmiyyət arasında ədalətli bölünməsi yolu ilə ola bilər[126]. Bu baxımdan *AR-in Mədəniyyət Konsepsiyasında* düzgün olaraq qeyd olunur ki, mütərəqqi beynəlxalq təcrübəyə əsasən, mədəniyyətin müvəffəqiyyətli idarə olunmasının təmin edilməsində qeyrihökumət təşkilatlarının və özəl sektorun bu işə cəlb olunması və onlarla qarşılıqlı əməkdaşlığın yaradılması əsas vəzifələrdən biridir. Bu eyni zamanda UNESKO-nun *Beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın prinsipləri Bəyannaməsində (1996)* qeyd edildiyi kimi mədəni əməkdaşlığın əsas məqsədlərindən biri, hər bir insan üçün mədəni sərvətlərdən istifadə etmək imkanının təmin edilməsidir.

Mədəni irsin qorunması prosesinə qeyri-dövlət sektorunun cəlb edilməsi, istər bu sahədə mövcud olan beynəlxalq sənədlərdə, istərsə də daxili qanunvericilikdə nəzərdə tutulur. Məsələn, 2005-ci il Konvensiyasına əsasən, Tərəflər mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqində vətəndaş cəmiyyətinin fundamental rolunu etiraf edir, bu Konvensiyanın məqsədlərinə nail olunması istiqamətindəki səylərində vətəndaş cəmiyyətini fəal iştirak etməyə həvəsləndirirlər (m.11). 2003-cü il Konvensiyasının 11-ci maddəsində (b) qeyd olunur ki, hər bir İştirakçı Dövlət 2-ci maddənin 3-cü bəndində nəzərdə tutulan qoruma tədbirləri çərçivəsində icmaların, qrupların və müvafiq qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı ilə öz ərazisində olan qeyri-maddi mədəni irsin müxtəlif elementlərini eyniləşdirməli və müəyyən etməlidir. Bunun üçün hər bir İştirakçı Dövlət öz

fəaliyyəti çərçivəsində qeyri-maddi mədəni irsin yaradılması, saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsi ilə məşğul olan qrupların, qeyri-hökumət təşkilatlarının və müvafiq hallarda ayrı-ayrı şəxslərin imkan daxilində iştirakının təmin olunmasına, həmçinin bu irsin idarə olunmasına cəlb olunmasına çalışmalıdır (m.15). Oxşar müddəalar AR qanunvericiliyində də mövcuddur. Belə ki, *Kitabxana işi haqqında* 1998-ci il Qanununa (m.25) və *Milli arxiv fondu haqqında* 1999-cu il Qanununa (m.20) müvafiq olaraq kitabxana və arxiv fondlarının zənginləşdirilməsində, oxuculara xidmət işinin və arxiv xidmətinin təkmilləşdirilməsində, kitabxanaçılıq proqramlarının və arxiv işi üzrə tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsində dövlət və qeyri-dövlət orqanları, kitabxana və arxiv işi sahəsində ictimai birliklər, hüquqi və fiziki şəxslər iştirak edirlər.

Mədəniyyət sahəsində fəaliyyət mədəni sərvətlərin yaradılması, yayılması, qorunması, bərpası, mənimsənilməsi və təşviqi, həmçinin mədəniyyət xidmətlərinin göstərilməsi və təşkilini əhatə etməklə müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilə bilər. 2012-ci il Qanununa müvafiq olaraq (m.18) AR-də mədəniyyət fəaliyyətinin subyektləri dövlət orqanları, fiziki, o cümlədən yaradıcı şəxslər, hüquqi şəxslər, həmçinin mədəniyyət müəssisələri və qeyri-hökumət təşkilatları ola bilər. Hər kəs öz mədəniyyət kimliyini və ona uyğun həyat tərzini müəyyən etmək, yaradıcılıq fəaliyyətini seçmək, mədəni sərvətlərin yaradılmasında, mədəni nemətlərdən bərabər istifadə etmək imkanına malik olsa da, mədəniyyət sahəsində əsas fəaliyyət istiqamətlərindən birini təşkil edən mədəni irsin aşkarlanması, qorunması, təbliği və təşviqi qeyridövlət səviyyəsində bir qayda olaraq qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsilə həyata keçirilir.

1972-ci il Konvensiyasının 17-ci maddəsinə əsasən, hər bir İştirakçı Dövlət mədəni və təbii irsin qorunması məqsədi ilə dövlət və ya qeyri-dövlət fondları, assosiasiyaları yarada bilər. 2012-ci il Qanununa uyğun olaraq (m.16) AR-də mədəniyyət

sahəsində qeyri-hökumət təşkilatlarının yaradılması *Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında* 2000-ci il Qanununa müvafiq həyata keçirilir. Qanuna müvafiq olaraq AR-in Konstitusiyası və qanunları ilə qadağan olunmamış məqsədlər üçün istənilən təşkilati-hüquqi formalarda təsis oluna bilən qeyri-hökumət təşkilatlarına ictimai birliklər və fondlar daxildir (m.1). AR Prezidentinin 27 iyul 2007-ci ildə sərəncamı ilə təsdiq edilmiş *Qeyri-hökumət təşkilatlarına dövlət dəstəyi Konsepsiyasında* qeyd edildiyi kimi müstəqillik dövründə Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən ictimai birliklərdən, fondlardan və digər qeyri-hökumət təşkilatlarından ibarət qeyri-hökumət sektoru formalaşmışdır.

Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında Qanunun 22.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq qeyri-hökumət təşkilatları, o cümlədən fondlar AR qanunvericiliyi ilə qadağan olunmayan və qeyri-hökumət təşkilatının nizamnaməsində nəzərdə tutulan məqsədlərə zidd olmayan, ölkə daxilində və xaricdə hər hansı fəaliyyət növünü, o cümlədən mədəniyyət sahəsində fəaliyyəti həyata keçirə bilər. Qeyd olunan Konsepsiya azərbaycançılıq ideyasının təşviq olunması və təhsil, elm, texnika, mədəniyyət və incəsənətin inkişaf etdirilməsini qeyri-hökumət təşkilatlarına dövlət dəstəyinin prioritet sahələri kimi müəyyən edir. Bu məqsədlə dövlət, mədəniyyət sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin təşkilində və icrasında mədəniyyət sahəsində fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları, o cümlədən yaradıcılıq birlikləri ilə əməkdaşlıq edir (2012-ci il Qanunu, m.16.3).

Mədəniyyət sferasında fəaliyyəti həyata keçirmək məqsədilə AR-də yaradılan qeyri-hökumət təşkilatlarına nümunə qismində 1995-ci ildə Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunu, 2002-ci ildə təsis edilən Heydər Əliyev Fondunu, Azərbaycan Xalçaçılar Birliyini, Musiqi Dünyası İctimai Birliyini və s. göstərmək olar. Yeri gəlmişkən, AR-də mədəni irsin qorunması sferasında qeyd olunan qeyri-hökumət

təşkilatları, xüsusilə Heydər Əliyev Fondu və onun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva əhəmiyyətli rol oynayır [279].

Hazırda beynəlxalq səviyyədə mədəni irsin mühafizəsi ilə məşğul olan beynəlxalq xarakterli qeyri-hökumət təşkilatları da mövcuddur. Belə təşkilatlara Beynəlxalq muzeylər şurasını (İKOM), İKOMOS-1, Mədəni dəyərlərin qorunması və bərpası üzrə beynəlxalq tədqiqat mərkəzini (Roma mərkəzi), Təbiəti və təbii sərvətləri beynəlxalq mühafizə ittifaqını (TBMİ) və s. nümunə göstərmək olar. UNESCO yanında “A” kateqoriyalı məşvərətçi statusa malik olan bu təşkilatlar öz səlahiyyətləri çərçivəsində müvafiq istiqamətlərdə mədəni irsin qorunmasında əhəmiyyətli fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, 1946-cı ildə yaradılan İKOM hazırda 115 milli və 31 beynəlxalq komitədən ibarət olmaqla 152 dövlətdən olan 30000-dən çox fərdi və kollektiv üzvü özündə birləşdirir. İKOM-un Azərbaycan Milli Komitəsi 1993-cü ildə yaradılmış və həmin ilin iyun ayından Parisdə keçirilən İKOM-un növbəti sessiyasında Şuraya üzv qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Milli Komitəsinin yaranmasında məqsəd, beynəlxalq miqyasda muzey ictimaiyyəti ilə AR muzeylərinin elmi və yaradıcılıq əməkdaşlığını təmin etmək, beynəlxalq muzeylərin nailiyyətlərinin Azərbaycanda yayılması, Azərbaycan muzeylərinin dünya miqyasında geniş tanınmasıdır. 18 beynəlxalq assosiasiyaları özündə birləşdirən və müvafiq regionlarda (Afrika, Latın Amerikasası, Uzaq Şərq və Sakit okean hövzəsi və s.) fəaliyyət göstərən qurumlarla sıx əlaqədə olan İKOM daha çox mədəni irs obyektlərinin qeyri-qanuni ticarəti ilə mübarizə, mədəni sərvətlərin mənşə dövlətinə qaytarılması və restitusiyası məsələlərini diqqət mərkəzində saxlayır [68,s.61]. Bu istiqamətdə İKOM-un qəbul etdiyi *Muzeylər üçün etik Məcəllə* tövsiyə xarakterli olsa da, muzeylər tərəfindən mədəni sərvətlərin əldə edilməsinin etik qaydalarını müəyyən etməklə mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsinin nizama salınmasında mühüm rol oynayır.

Qeyri-hökumət təşkilatları mədəni irsin qorunması üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsində də mühüm rol oynayır. *Qeyri-hökumət təşkilatlarına dövlət dəstəyi Konsepsiyasında* qeyd edildiyi kimi beynəlxalq təşkilatlarla və xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət qurumları ilə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi dövlət dəstəyinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu məqsədlə *Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında* Qanunun 7-ci maddəsinə müvafiq olaraq dövlət qeydiyyatına alınmış qeyri-hökumət təşkilatı AR-in ərazisində və xaricdə filiallarını yarada, nümayəndəliklərini açə bilər. Həmin filial və nümayəndəliklər onun maraqlarını təmsil edir və qeyri-hökumət təşkilatı tərəfindən verilən səlahiyyət dairəsində fəaliyyət göstərir.

Qeyri-hökumət səviyyəsində əməkdaşlığın həvəsləndirilməsi məqsədilə dövlət, özəl və qeyri-kommersiya təşkilatları ilə və onların öz arasında əməkdaşlığın inkişafını təşviq edir və dəstəkləyir (*2005-ci il Konvensiyası, m.11, 12 və 15*). 2012-ci il Qanununa (m.49) müvafiq olaraq mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq AR-in mədəniyyət sahəsində həyata keçirdiyi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətini təşkil edir və bu əməkdaşlıq şəxslərin bilik və bacarıqlarının, təcrübə və nailiyyətlərinin beynəlxalq səviyyədə mübadiləsinin stimullaşdırılması prinsipinə əsaslanır. Bu baxımdan Heydər Əliyev Fondu və onun prezidenti, AR-in birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın mədəni irsin qorunmasında iştirakı və bu istiqamətdə beynəlxalq təşkilatlarla, xüsusilə də UNESCO ilə əməkdaşlığı, beynəlxalq sənədlərdə nəzərdə tutulan mədəni irsin qorunması prosesinə ictimaiyyətin və qeyri-dövlət sektorunun cəlb edilməsi öhdəliyinin AR tərəfindən yerinə yetirilməsinin bariz nümunəsidir [39,s.100].

2012-ci il Qanununa (m.50.2.1) müvafiq olaraq, mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın başlıca istiqaməti olan beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq vasitəsilə milli mədəniyyətin xarici ölkələrdə təbliğini özünün əsas fəaliyyət istiqaməti kimi müəyyən edən Heydər Əliyev Fondunun səmərəli

fəaliyyəti sayəsində UNESCO və AR münasibətləri inkişafının yeni mərhələsinə keçmişdir. Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq, milli mədəni irsin qorunması üzrə Heydər Əliyev Fondu və onun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyətinin bir hissəsini təşkil edir. Lakin bu fəaliyyət Azərbaycanın qədim və zəngin mədəniyyətinin milli çərçivədən beynəlxalq səviyyəyə çıxmasında, ümumdünya mədəniyyətinin bir parçası olmasında əhəmiyyətli rol oynayır. UNESCO mədəniyyət sferasında universal beynəlxalq təşkilat olduğu üçün onunla əməkdaşlıq beynəlxalq arenaya çıxmaq baxımından daha əhəmiyyətlidir. Təbii ki, bu müstəvidə Heydər Əliyev Fondunun mədəni irsin qorunması sahəsində UNESCO ilə bilavasitə etdiyi əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əməkdaşlığın nümunəsi kimi 19 mart 2009-cu il tarixdə Heydər Əliyev Fondu və UNESCO arasında Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə strateji hədəflərə nail olmaq məqsədi ilə Əməkdaşlıq Sazişi imzalanmasını qeyd etmək olar. Bu Sazişə əsasən, tərəflər UNESCO-nun 2003-cü il Konvensiyasının realizəsinə öz töhfələrini vermək, bu sferada mövcud resurslardan istifadə edərək davamlı əməkdaşlıq münasibətlərini inkişaf etdirmək, qeyri-maddi mədəni irsin qorunub saxlanması istiqamətində birgə tədbirlərin həyata keçirilməsi barədə razılığa gəlmişlər.

Belə ikitərəfli əməkdaşlıq müvafiq dövlət orqanlarının iştirak etməsi ilə də həyata keçirilir. Bu forma, UNESCO və AR arasındakı əməkdaşlığa, prinsipləri ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilən və bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən bir siyasətə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən verilən dəstək dövlətimizin mədəni irsin qorunması sahəsində beynəlxalq əlaqələrinin daha da möhkəmlənməsi və inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan 2013-cü il iyul ayının 18-də Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə UNESCO və AR Hökuməti arasında Təhsil, elm, mədəniyyət və kommunikasiya sahəsində

əməkdaşlığa dair Çərçivə Sazişinin imzalanması qeyd olunan əməkdaşlıqda yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoydu. Mehriban Əliyevanın da qeyd etdiyi kimi: "Bu saziş həmçinin beynəlxalq səviyyədə başlanmış prioritet proqramlara və təşəbbüslərə dəstək verməklə UNESCO-nun ideyalarının və prinsiplərinin dünyada təbliğinə töhfə verəcəkdir"[288].

Mədəni sahədə AR-UNESKO əməkdaşlığının əsasında qədim tarixə və mədəniyyətə malik Azərbaycanın mədəni irsinin dünyaya bəyan edilməsi, mədəniyyət və incəsənət nümunələrinin zənginliyinin göstərilməsi dayanır. Bu məqsədlər yekunda AR-in mədəniyyətinin və incəsənətinin beynəlxalq səviyyədə təsdiqinə, beynəlxalq arenada mədəni və qədim tarixə malik dövlət kimi qəbul edilməsinə, turizmin inkişafına, mədəni-tarixi sərvətlərin qorunaraq gələcək nəsillərə ötürülməsinə şərait yaradır.

UNESKO-nun Qeyri-maddi mədəni irs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin növbəti iclasının 2013-cü ilin dekabr ayında Bakıda keçirilməsi, ölkəmizin Almaniya, ABŞ, Çin, Fransa kimi dünyanın aparıcı dövlətləri ilə bir sırada bu mötəbər quruma vitse-prezident seçilməsi, AR-in UNESCO ilə genişlənən əməkdaşlığının göstəricisi olaraq qəbul edilməlidir. Eyni zamanda UNESCO-nun Baş Konfransının Parisdə keçirilmiş 36-cı sessiyasında Azərbaycanın mötəbər təşkilatla münasibətləri, xüsusi ilə Heydər Əliyev Fondunun insanlığın və bəşəriyyətin nıcatına xidmət edən layihələri yüksək dəyərləndirilməsi sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin bariz göstəricisidir.

Məhz Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə Azərbaycan UNESCO-ya üzv olduqdan indiyə qədər UNESCO hər zaman ölkəmizin dahi şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri proqramı çərçivəsində Azərbaycanla bağlı hadisələrin qeyd olunması üzrə qərar qəbul etmişdir. Bu hadisələr sırasında Məhəmməd Fizulinin anadan olmasının 500 illik yubileyi; 2000-ci ildə "Kitabi Dədə Qorqud" Dastanının 1300 illik yubileyi; 2001-ci ildə N.Tusinın anadan olmasının 800 illik yubileyi; 2003-cü ildə Mirzə Kazımbəyin 200 illik yubileyi; 2005-ci ildə Azərbaycanın görkəmli alimi akademik Yusif Məmmədəliyevin

100 illik yubileyi; 2006-cı ildə Azərbaycanın məşhur rəssam-xalçaçı ustası Lətif Kərimovun 100 illik yubileyi; 2008-ci ildə Azərbaycan alimi, akademik Musa Əliyevin 100 illik yubileyi; 2008-ci ildə Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlal Paşayevin 100 illik yubileyi; 2009-cu ildə Azərbaycan rəssamı Səttar Bəhlulzadənin və Akademik Musa Əliyevin 100 illik yubileyləri; 2013-cü ildə Seyid Yəhya Bakuvinin vəfatının 550-ci ildönümü, Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığının 900 illik yubileyi və Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” musiqili komediyasının 100 illik yubileyi; 2014-cü ildə İlyas Əfəndiyevin anadan olmasının 100 illik yubileyi və Əhməd Əl-Bərdəçinin vəfatının 1100 illik yubileyi qeyd edilməlidir.

Qeyd olunduğu kimi qeyri-hökumət təşkilatları səviyyəsində beynəlxalq əməkdaşlıq müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Bu əməkdaşlıq həm birbaşa, həm də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilir. *Milli arxiv fondu haqqında* 1999-cu il Qanununa (m.30) və *Kitabxana işi haqqında* 1998-ci il Qanununa (m.21) müvafiq olaraq dövlət arxiv xidməti müəssisələri, dövlət və qeyridövlət arxiv fondu sənədlərinin sahibləri olan hüquqi və fiziki şəxslər, kitabxanalar və kitabxana işi sahəsində ictimai birliklər beynəlxalq əlaqələr yaratmaq hüququna malik olmaqla beynəlxalq arxiv və kitabxana təşkilatlarına daxil olmaq, beynəlxalq konfranslarda və digər tədbirlərdə iştirak edə, xarici ölkələrin kitabxana və arxivləri ilə və kitabxana işi və arxiv işi sahəsində ictimai birlikləri ilə əməkdaşlıq edə bilərlər. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edən Heydər Əliyev Fondunun İKOM ilə əməkdaşlığı çərçivəsində İKOM-un Azərbaycan Milli Komitəsi tərəfindən “Muzey menecmenti: Azərbaycan muzeyləri iqtisadi və sosial dəyişikliklərlə üz-üzə” adlı (2006) və “Azərbaycan Milli Komitəsi mədəni irsin mühafizəsində” adlı (2014) beynəlxalq konfrans təşkil edilmişdir. 2013-cü ilin 2-8 dekabr tarixində Bakıda keçirilən UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irsin

qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 8-ci sessiyası çərçivəsində təşkil olunan Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə ilk beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının forumunda 150-dən artıq beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları və yerli təşkilatlar iştirak etmişdir[281]. Yeri gəlmişkən, hazırda 2003-cü il Konvensiyasına İştirakçı Dövlətlərin Baş Assambleyası tərəfindən 156 qeyri-hökumət təşkilatı akkreditə olunub. Akkreditə olunmada məqsəd Hökumətlərarası Komitəyə məsləhət xidmətlərinin göstərilməsidir. Bu, qeyri-hökumət təşkilatlarına, bir tərəfdən irs icmaları, digər tərəfdən isə tərəfdaş qurumlar arasında vasitəçilik rolunu oynamağa geniş səlahiyyət verir. Forum qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasında iştirakçı dövlətlərlə yanaşı, qeyri-hökumət təşkilatlarının rolunu aktivləşdirilməsi və onların beynəlxalq əməkdaşlığa töhfə vermələri baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq forması bir qayda olaraq UNESCO, İESKO, TÜRKSOY və digər beynəlxalq təşkilatlar yanında məşvərətçi statusa malik olan və həmin təşkilatların tədbirlərində məşvərətçi statusla çıxış edən qeyri-hökumət təşkilatları üçün səciyyəvidir. Mədəni sferada universal əməkdaşlıq mərkəzi olmaqla UNESCO ilə və onun çərçivəsində əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, onunla əməkdaşlıq beynəlxalq arenaya çıxmaq baxımından daha əhəmiyyətlidir. UNESCO Nizamnaməsinin XI.4-cü maddəsinə müvafiq olaraq qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olunması istiqamətində beynəlxalq və milli hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edə bilər. Belə ki, UNESCO hazırda 600-dən yuxarı qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir, bunların içərisində 14 ixtisaslaşmış elmi ittifaq və müxtəlif komitələr fəaliyyət göstərir. UNESCO-nun öz tərkibində üzv-dövlətlərin nümayəndəlikləri ilə yanaşı, üzv-dövlətlərin özlərindən ibarət UNESCO-nun milli komissiyaları mövcuddur. Milli komissiyalar üzv-dövlətlərin hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının UNESCO ilə əlaqələndirilməsi məqsədilə yaradılmışdır.

1972-ci il Konvensiyasının 13-cü maddəsinə müvafiq olaraq Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi üzrə Hökumətlərarası Komitə Konvensiyanın məqsədləri ilə analoji məqsədlər daşıyan beynəlxalq və milli, hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir. Komitə öz proqram və layihələrini həyata keçirmək üçün dövlət orqanlarının və özəl orqanlarının və ayrı-ayrı şəxslərin yardımına müraciət edə bilər. Konvensiyaya əsasən Mədəni dəyərlərin qorunması və bərpası üzrə beynəlxalq tədqiqat mərkəzi (Roma mərkəzi), İKOMOS və Təbiəti və təbii sərvətləri beynəlxalq mühafizə ittifaqı (TBMI) və digər hökumətlərarası, yaxud qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri Komitənin iclaslarında məşvərətçi səsle iştirak edə bilər(m.8).

Bundan başqa, UNESCO birbaşa olaraq qeyd olunan təşkilatlarla əməkdaşlıq etməklə dünyanın bu və ya digər ərazilərində, xüsusilə mədəni irsin məhv olmaq təhlükəsi olan yerlərdə mədəni irsin qorunması istiqamətində müvafiq beynəlxalq layihələr həyata keçirir. Məsələn, 2015-ci ildə UNESCO İKOMOS və Roma mərkəzi ilə birlikdə AI-in maliyyələşdirdiyi “Suriyada mədəni irsin mühafizəsi üzrə fəvqəladə tədbirlər” layihəsini həyata keçirmişdir.

Özündə eyni zamanda türk və islam mədəni irsinə məxsus xüsusiyyətləri də birləşdirən AR-in milli mədəni irsinin türk və islam dünyasında tanınması və təbliğ edilməsi, bu məqsədlə müvafiq beynəlxalq təşkilatların tribunasından istifadə edilməsi olduqca vacibdir. Bu baxımdan 2007-ci ildə Heydər Əliyev Fondu ilə İSESKO arasında elm, mədəniyyət, təhsil sahəsində əlaqələrin inkişafı, birgə layihələrin işlənilməsi üzrə əməkdaşlığın əsas prinsiplərini müəyyən edən protokolun imzalanması, TÜRKSOY-a üzv ölkələrin UNESCO üzrə Milli komissiya və komitələrinin ənənəvi iclaslarının (5-ci iclas 18-19 dekabr 2014-cü ildə Bakıda keçirilib) mütəmadi keçirilməsi bu təşkilatlarla əməkdaşlığın bariz nümunəsidir[279]. Qeyd etmək

lazımdır ki, bu istiqamətdə əməkdaşlıq, yalnız AR-in milli mədəni irsinin türk və islam dünyasında tanıtılması və təbliğ edilməsi baxımından deyil, eyni zamanda türk və islam mədəni irsinin tanıtılması və təbliğ edilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Məhz bu istiqamətdə səmərəli fəaliyyətin nəticəsidir ki, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva 2006-cı ildə İSESKO-nun Xoşməramlı Səfiri adına, 2012-ci ildə isə “Türk Dünyası İncəsənət Xadimləri və Yazarlar Vəqfi” tərəfindən təsis olunan “Türk dünyasına xidmət” mükafatına layiq görülmüşdür.

Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi istiqamətində

AR qanunvericiliyinə müvafiq olaraq Heydər Əliyev Fondu mədəniyyətlərarası dialoqun dəstəkləməklə mədəniyyət sferasında beynəlxalq əməkdaşlıq üzrə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. 2012-ci il Qanununa müvafiq olaraq (m.50.2.3), mədəniyyətlərarası dialoqun dəstəklənməsi, beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində AR-in mədəniyyət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. 2005-ci il Konvensiyasına uyğun olaraq, “*Mədəniyyətlərarası əlaqə*” dedikdə, müxtəlif mədəniyyətlərin mövcudluğu və qarşılıqlı təsiri, həmçinin dialoq və qarşılıqlı hörmət əsasında ümumi mədəni özünüifadənin yaranma imkanı nəzərdə tutulur. Mədəniyyətlərarası əlaqənin dəstəklənməsi Heydər Əliyev Fondunun prioritet fəaliyyət istiqamətlərinə daxildir. Belə ki, Azərbaycanda UNESCO-nun mədəniyyətlərarası dialoqa həsr edilmiş beynəlxalq forum və konfransların keçirilməsi, məhz Heydər Əliyev Fondunun, xüsusən onun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə baş tutmuşdur. Məsələn, UNESCO-nun və İSESKO-nun dəstəyi ilə Bakıda keçirilən “Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi” mövzusunda beynəlxalq forumu (10-11 iyun 2008), “Qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərin dialoqu” mövzusunda forumu (29-30 iyun 2010), “Çoxmədəniyyətli dünyada sülh şəraitində birgə yaşama” mövzusunda II Beynəlxalq Forumu (8-9 aprel 2011) və s.

göstərmək olar. Yeri gəlmişkən bu mövzuda beynəlxalq forumların mütəmadi olaraq AR-də keçirilməsinin adət halını alması, AR Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2016-cı ilin “Mədəniyyətlərarası dialoq ili” kimi qeyd edilməsi, həm AR dövlətinin, həm də vətəndaş cəmiyyətinin mədəni sferada beynəlxalq əməkdaşlığa sadıq olmasının göstəricisidir.

Mədəni irsin qorunması sferasında qeyri-hökumət təşkilatları 2012-ci il Qanununa (m.20) müvafiq bir qayda olaraq aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərilir: 1) maddi və qeyri-maddi mədəni irsin qorunması, təbliği və təşviqi; 2) mədəni irsin qorunması üzrə təşkilati fəaliyyət.

2012-ci il Qanununa (m.21) əsasən, qeyri-hökumət təşkilatları mədəni irsin tanıtılması və təbliği üzrə aşağıdakı təşkilati fəaliyyətlə məşğul olur: 1) Azərbaycan mədəniyyətinin, milli mədəni irsin təbliği, təşviqi və inkişafı məqsədilə incəsənət və bədii tədbirlərin təşkili, yaradıcılıq müsabiqələrinin, sərgilərin, yaradıcılıq gecələrinin, mədəniyyət və incəsənət təqdimatlarının, festivalların, konfrans və simpoziumların təşkili; 2) folklor nümunələrinin yaradılması, qorunması, təbliği və təşviqi ilə bağlı tədbirlərin təşkili; 3) xalq yaradıcılığının inkişafı və təbliği, mədəniyyətin inkişafında xalq ənənələrindən yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi ilə bağlı tədbirlərin təşkili; 4) tarixi abidələrin qorunub saxlanması və zənginləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlərin təşkili; 5) bəşəri dəyərlərin təbliği ilə bağlı tədbirlərin təşkili; 6) AR-də yaşayan xalqların adət-ənənələrinin tanınması, təbliği və qorunması tədbirlərinin təşkili; 7) əhalinin milli və dünya mədəniyyət nailiyyətlərindən bəhrələnməsini asanlaşdıran tədbirlərin təşkili; 8) mədəniyyət sahəsində istedadların müəyyən edilməsi, onların yaradıcılığının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlərin təşkili və s.

Mədəni irsin qorunması sferasında qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin birinci əsas istiqamətini milli mədəni irsin aşkarlanması, təbliği və tanıtılması təşkil edir. Qeyd etmək

lazımdır ki, bu istiqamətdə Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondu və xüsusilə Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostları Fondunun 1996-cı ildə üç dildə (azərbaycan, ingilis və rus) çap olunan “Azərbaycan-İrs” jurnalını təsis etməsi Azərbaycan mədəniyyətinin dünyada tanınması baxımından əhəmiyyətlidir [281]. Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti Azərbaycanın mədəni irsinin tanınması və təbliğində yeni bir mərhələni təşkil edir.

Heydər Əliyev Fondu mədəni incilərin qorunması, növbəti nəsələ ötürülməsi üçün sistemli iş planına malikdir. Mehriban xanım Əliyevanın Bakıda "Qafqaz xalq ənənələri evi"nin təsis edilməsi ilə bağlı UNESCO qarşısında təklif etdiyi təşəbbüsü də həmin planın bir hissəsini təşkil edir. Belə bir təsisatın yaradılması, bir tərəfdən, Qafqaz xalqlarına aid mədəni irsin qorunub saxlanması, təbliği nöqtəyi-nəzərindən, digər tərəfdən, 2012-ci il Qanunun 21-ci maddəsinin 10-cu bəndinin tələblərinin yerinə yetirilməsi baxımından əhəmiyyətli hesab olunmalıdır.

Heydər Əliyev Fondunun milli mədəniyyətimizin yayılması istiqamətində realizə etdiyi layihələrdən biri də “Muğam-irs” layihəsidir. Fondun bu layihə çərçivəsində ərsəyə gətirdiyi "Qarabağ xanəndələri" adlı albomu milli musiqimizin təşviqi baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Muğam incilərimizin cəmləndiyi bu albomun hazırlanması Qarabağ muğamının Azərbaycana məxsus olduğunu təsdiqləyir və dünyada Qarabağ torpağının tarixən Azərbaycan ərazisi olması, muğam sənətinin isə bu torpağın Azərbaycana və dünyaya verdiyi nadir sənət nümunəsi sayıldığını nümayiş etdirir.

2001-ci ildə Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış Azərbaycan xalq musiqisindən ibarət kompakt diskin buraxılması üçün səs yazılarının, fotoşəkillərin, Azərbaycan xalq musiqisi haqqında mətnin ingilis dilində UNESCO Katibliyinə göndərilməsi, o cümlədən “Azərbaycanın ənənəvi musiqi Atlası” internet saytının yaradılması və s., 2012-ci il Qanunun 21-ci maddəsinin 1-ci bəndinə müvafiq olaraq təbliğat tədbirlərinin həyata keçirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan musiqisinin təbliği və təşviqi istiqamətində 2005-ci ildə Bakı şəhərində Beynəlxalq Muğam Mərkəzinin yaradılması, “Muğam aləmi” Beynəlxalq Muğam Festivalının təşkil olunması, mütəmadi olaraq respublika muğam müsabiqəsi və beynəlxalq muğam müsabiqəsinin keçirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir və bilavasitə Heydər Əliyev Fondunun və onun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın mədəni irsin təbliğ edilməsi üzrə fəaliyyətinin nəticəsidir.

Mədəni irsin qorunması istiqamətində Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətində diqqəti cəlb edən məqamlardan bir də tolerantlıq ənənələrinə xüsusi əhəmiyyətin verilməsidir. Bu müstəvidə Heydər Əliyev Fondunun “Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi əhəmiyyətli rola malikdir. Bu müstəvidə Fondun fəaliyyətində iki istiqaməti: 1) tolerantlıqla bağlı konfrans, sərgi və s. təşkili; 2) dini abidələrin mühafizəsi.

Birinci istiqamətdə fəaliyyətə Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin təşkilatçılığı ilə 2013-cü il oktyabrın 22-də UNESCO-nun baş qərargahında keçirilən böyük Azərbaycan mütəfəkkiri “Seyid Yəhya Bakuvi: Tolerantlığın ifadəsi” mövzusunda beynəlxalq konfransı və “Azərbaycan – tolerantlıq məkanı” adlı foto-sərgini nümunə göstərmək olar.

İkinci istiqamətdə fəaliyyətə Binə qəsəbəsindəki Möhsün Səlim məscidinin, Şamaxıdakı Cümə məscidinin bərpa edilməsi, Gəncə şəhərindəki Həzrəti Zeynəb və Buzovna qəsəbəsindəki Cümə məscidinin yenidən qurulması, “Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində Bakıdakı Provaslav və Müqəddəs Məryəm kilsələrində təmir-bərpa işlərinin aparılması aid edilə bilər.

Heydər Əliyev Fondu milli mədəni irsin qorunması ilə yanaşı, 2012-ci il Qanununa 50.2.4 və 50.2.5-ci maddəsinin müddəalarına müvafiq olaraq xarici dövlətlərin və dünya mədəni

irs obyektlərinin qorunmasını da həyata keçirir. Məsələn Parisin Versal Sarayının parkında saxlanılan ümümbəşəri abidələrin (“Amazonka”, “Qulpları favn başları ilə bəzədilən vaza”) və Vatikan muzeyindəki Zevs abidələrinin bərpa edilməsi və s. kimi fəaliyyət, qeyd olunan normanın realizəsi istiqamətində Fondun ikitərəfli əməkdaşlıq əsasında həyata keçirilən fəaliyyət kimi qəbul edilməlidir.

AR-in *Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında* 2000-ci il Qanununa və AR-in Qeyri-hökumət təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Konsepsiyasına müvafiq olaraq Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Azərbaycanın ədalətli mövqeyinin xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda təbliğ edilməsi və beynəlxalq təşkilatlarla və xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət qurumları ilə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi qeyri-hökumət təşkilatı olaraq Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətinin prioritet istiqamətini təşkil edir. Bu istiqamətdə Fondun 2006-cı ildə nəşr etdirdiyi “Müharibə və tarixi-mədəniyyət abidələrimiz” adlı kitabda Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki mədəniyyət abidələri haqqında ətraflı məlumat verilir.

Qeyri-hökumət təşkilatlarının mədəni irslə bağlı fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də mədəni irsin qorunması üzrə təşkilati fəaliyyətdir. Beynəlxalq müqavilələr mədəni irsin milli və beynəlxalq səviyyədə qorunmasını fərqləndirir[263]. Milli səviyyədə qoruma istiqamətində 2003-cü il Konvensiyasında qeyd edildiyi kimi (m.11, b.2) hər bir dövlət qoruma tədbirləri çərçivəsində icmaların, qrupların və müvafiq qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı ilə öz ərazisində olan qeyri-maddi mədəni irsin müxtəlif elementlərini eyniləşdirməli və müəyyən etməlidir. Qoruma məqsədilə eyniləşdirmənin təmin edilməsi üçün hər bir İştirakçı Dövlət, özünün mövcud vəziyyəti nəzərə alınmaqla, öz ərazisində olan qeyri-maddi mədəni irsin bir və ya bir neçə siyahısını tərtib edir. Belə siyahılar müntəzəm olaraq yenilənməlidir (m.12).

Heydər Əliyev Fondunun mədəni irsin qorunması istiqamətində təşkilati fəaliyyəti AR-in milli mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq irs siyahılarına daxil edilməsi üzrə də həyata keçirilir. Bu fəaliyyəti maddi və qeyri-maddi irs obyektlərinin qorunması üzrə iki istiqamətdə fərqləndirmək olar. *Birincisi*, AR-in maddi mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq mühafizə siyahılarına daxil edilməsi üzrə fəaliyyətidir. Məlum olduğu kimi hazırda iki maddi irs obyektimiz: İçəri Şəhər, Qız Qalası və Şirvanşahlar Saray Kompleksi (İçəri şəhər memarlıq kompleksi) və Qobustan Qaya Sənəti Mədəni Landşaftı (Qobustan Dövlət Tarixi Bədii Qoruğu) Ümumdünya irs Siyahısına daxil edilmişdir. Düzdür, İçəri Şəhər memarlıq kompleksi Heydər Əliyev Fondu təsis edilməmişdən əvvəl, 2000-ci ildə Ümumdünya mədəni irs Komitəsinin Avstraliyanın Kerns şəhərində keçirilən 24-cü sessiyasında Ümumdünya irs Siyahısına daxil edilmişdir. Lakin Komitənin 2003-cü il tarixində keçirilən 27-ci sessiyasında İçəri Şəhər memarlıq kompleksi UNESCO-nun Təhlükədə olan ümumdünya irs Siyahısına daxil edilmişdir [6, s.128]. Lakin sonralar Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə İşəri Şəhərin Konservasiyasına dair hazırlanan və 2009-cu ildə təqdimatı keçirilən “Master Plan” çərçivəsində konservasiya edilən qoruq kompleksi, İrs Komitəsinin 2009-cu ildə İspaniyanın Sevilya şəhərində keçirilən 33-cü sessiyasında Təhlükədə olan ümumdünya irs Siyahısından çıxarılaraq əvvəlki statusuna qaytarılmış və Ümumdünya irs Siyahısına daxil edilmişdir. 2013-cü ildə isə 1954-cü il Konvensiyası əsasında təsis edilən UNESCO-nun Silahlı münaqişələr zamanı mədəni irsin qorunması üzrə Komitəsinin 8-ci sessiyasında İçəri Şəhər memarlıq kompleksi, Konvensiya əsasında tərtib edilən Xüsusi qoruma altında olan mədəni sərvətlərin Beynəlxalq Reyestrinə daxil edilməklə, “gücləndirilmiş mühafizə” statusu əldə etmişdir.

Sonuncu status Qobustan Dövlət Tarixi Bədii Qoruğuna da şamil olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, mühafizə siyahısına

daxil edilən ikinci maddi milli mədəni irs obyektı olan Qobustan Dövlət Tarixi Bədii Qoruğu Ümumdünya mədəni irs Komitəsinin 2007-ci ildə Yeni Zelandiyanın Kraystçorç şəhərində keçirilən 31-cü sessiyasında Ümumdünya irs Siyahısına daxil edilmişdir [6, s.130].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın ona yaxın maddi abidələri hazırda UNESCO-nun İlkın Siyahısına daxil edilmişdir. Onlara aşağıdakılar aiddir: Suraxanıda Atəşgah, Naxçıvanda Möminə xatın Türbəsi və Qarabağlar, Şəkiddə Xan Sarayı, Qarabağda Şuşa tarix və memarlıq Qoruğu və s.). Bu abidələrin Ümumdünya irs Siyahısına salınması üçün müvafiq sənədlər UNESCO-ya təqdim edilmişdir.

İkincisi, AR-in qeyri-maddi mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq mühafizə siyahılarına daxil edilməsi üzrə fəaliyyətdir. Belə ki, 2003-cü il Konvensiyasının müddəalarına (m.16) uyğun olaraq Azərbaycan muğamının, Azərbaycan tar ifaçılığı sənətinin, Aşıq sənətinin, Novruz bayramının, Kələğayı simvolizmi və ənənəvi sənətinin və Azərbaycan xalçasının Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin Reprerentativ Siyahısına daxil edilməsi də məhz Heydər Əliyev Fondu və onun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti nəticəsində baş vermişdir.

Qeyri-maddi irs obyektləri içərisində ilk olaraq Azərbaycan muğamı 2003-cü ildə Bəşəriyyətin qeyri-maddi irsinin şah əsəri elan olunmuş, 2008-ci ildə isə Qeyrimaddi Mədəni İrsin Reprerentativ Siyahısına daxil edilmişdir. Bunun ardınca, 2009-cu ildə UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Abu-Dabi şəhərində keçirilən 4-cü sessiyasında Azərbaycan Aşıq Sənəti və çoxmillətli nominasiya kimi Novruz bayramı Qeyrimaddi mədəni irsin Reprerentativ Siyahısına daxil edilmişdir.

Komitənin 2010-cu ildə Keniyanın Nayrobi şəhərində keçirilən 5-ci sessiyasında Ənənəvi Azərbaycan Xalçaçılıq Sənəti, 2012-ci il tarixində Parisdə keçirilən 7-ci sessiyasında Tar

və onun ifaçılıq sənəti Qeyri-maddi mədəni irsin Reprerentativ Siyahısına daxil edilmişdir.

Qeyri-maddi mədəni irs üzrə Hökumətlərarası Komitənin 2-8 dekabr 2013-cü ildə Bakıda keçirilən 8-ci sessiyasında AR-da Çovqan ənənəvi Qarabağ atüstü oyunu UNESKO-nun Təcili qorunmaya ehtiyacı olan qeyri-maddi mədəni irs Siyahısına daxil edilmişdir.

Komitənin 2014-cü ildə keçirilən sessiyasında Azərbaycan kəlağayısı “Kəlağayı simvolizmi və ənənəvi sənəti” adı ilə Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin Reprerentativ Siyahısına daxil edilmişdir.

Təbii ki, Heydər Əliyev Fondu bu istiqamətdə fəaliyyətini davam etdirir. Azərbaycan mətbəxinə aid dolmanın Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin Reprerentativ Siyahısına daxil edilməsi üzrə tədbirləri buna nümunə kimi göstərə bilərik. Belə ki, məhz qeyd olunan fəaliyyətinin nəticəsidir ki, Hökumətlərarası Komitənin 4-9 dekabr tarixlərində Cənubi Koreyada keçiriləcək növbəti sessiyasında Azərbaycan mətbəxinə aid olan dolma Reprerentativ Siyahıya daxil edilmək üçün təqdim olunmuşdur.

Heydər Əliyev Fondu ilə müvafiq dövlət orqanlarının birgə fəaliyyətinin nəticəsi kimi yuxarıda qeyd olunan qeyri-maddi irs nümunələrimizin beynəlxalq mühafizə siyahılarına daxil edilməsi, həmin irs obyektlərinin beynəlxalq səviyyədə tanıtılmasını təsdiqləyir. Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində tərtib edilən siyahılara bu və ya digər mədəni irs obyektinin daxil edilməsi yalnız həmin irsin tanıtılması baxımından deyil, həmçinin onun qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan bu və ya digər irs nümunəsinin konkret milli mənsubiyyətinin deyil, konkret coqrafi ərazi üçün xarakterik olması zəruridir. Məsələn, 2014-cü ildə lavaşın erməni çörəyi kimi Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin Reprerentativ Siyahısına daxil edilməsinin qarşısının alınması, onun regional

xarakterli irs nümunəsi kimi qəbul edilməsi bu baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda bu və ya digər mədəni elementin qeydiyyatı üçün dövlətlərin birgə ərizə verə bilməsi də beynəlxalq müqavilələrlə yol veriləndir. Məsələn, Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitənin 2009-cü ildə keçirilən 4-cü sessiyasının qərarına əsasən, Novruz bayramı məhz Azərbaycan, İran və bir sıra digər dövlətlərin birgə ərizəsi əsasında Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin Rerezentativ Siyahısına daxil edilmişdir.

Sonda belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, mədəni irsin qorunması fəaliyyəti qeyridövlət sektorunun iştirakı olmadan səmərəli həyata keçirilə bilməz. Mədəni əməkdaşlığın həyata keçirilməsində qeyri-dövlət sektorunun iştirakı müvafiq olaraq mülki cəmiyyətin təzahürü qismində çıxış edir. Qeyri-dövlət səviyyəsində fəaliyyət bir qayda olaraq qeyri-hökumət təşkilatları, fondlar və s. tərəfindən həyata keçirilir. Qeyrihökumət təşkilatları milli və beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərirlər. Onların fəaliyyəti müxtəlif forma və istiqamətlərdə həyata keçirilir.

IV FƏSİL

SİLAHLI MÜNAQIŞƏLƏR DÖVRÜNDƏ MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI VƏ QANUNSUZ DÖVRİYYƏYƏ GÖRƏ HÜQUQİ MƏSULİYYƏT

4.1. Silahlı münaqişələr zamanı mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi

Mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq-hüquqi qorunması sahəsində narahatlıq doğuran ən əhəmiyyətli problemlərdən biri silahlı münaqişələr zamanı mədəni irsin müdafiəsinin təmin edilməsidir. Silahlı münaqişələrin tarixi göstərir ki, konkret xalqa mənsub olan mədəni irsin məhv olması, hər hansı silahlı münaqişənin xoşagəlməz nəticəsi olmaqla yanaşı, bəzən məqsəd qismində də çıxış edir. Məsələn, Ermənistanın AR-in ərazisinin işğal etməsində məqsəd, yalnız həmin əraziləri mənimsəmək deyil, o ərazilərdə olan Azərbaycan xalqına məxsus mədəni irs nümunələrini məhv etmək, Qafqaz Albaniyasına məxsus tarixi abidələri özünüküləşdirməkdir. Birinci və xüsusilə II Dünya müharibələrinin acı nəticələri, hazırda isə müasir silah növlərinin tətbiqi ilə dünyanın müxtəlif bölgələrində mütəmadi olaraq silahlı münaqişələrin baş verməsi, mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunması sistemində silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın əsas istiqamət kimi müəyyən olunmasını zəruri edir.

Hərçənd son dövrlərdə baş verən, məsələn, Əfqanıstanda, İraqda, Suriyada, Qarabağda və s. silahlı münaqişələrin təcrübəsi göstərir ki, bu münaqişələrin acı nəticəsi olan mədəni irsin dağıdılması və məhv edilməsinin qarşısının alınmasında nəinki silahlı münaqişənin baş verdiyi konkret dövlət, məsələn, İraq və Əfqanıstan, o cümlədən beynəlxalq birlik də acizdir. Belə ki, 2003-cü ildə İraqda baş verən hadisələr zamanı Assuriya, Babilistan, Şumer kimi qədim sivilizasiyaların sərvətləri yerləşən

Milli arxeoloji muzeyin və unikal əlyazmaların, o cümlədən Palmira şəhərində qədim sivilizasiyaya məxsus abidələrin İŞİD yaraqlılar tərəfindən məhv edilməsinin qarşısının alınma bilməməsi belə bir təsəvvürün yaranmasına səbəb olur.

Bu problem AR üçün də əhəmiyyətlidir. Belə ki, artıq iyirmi ildən çox davam edən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, yalnız Azərbaycanın 20% ərazisinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi ilə deyil, həmçinin Qarabağ ərazisində yerləşən və əksəriyyəti ölkə və dünya əhəmiyyətli mədəni sərvətlərin erməni təcavüzünün qurbanı olması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, AR Milli Məclisinin *Azərbaycan mədəni sərvətlərinin dağıdılması və məhv edilməsi haqqında Bəyanatında*[5,c.2,s.391-392] qeyd edildiyi kimi işğal edilmiş ərazidə ölkə və dünya əhəmiyyətli 100000-dən artıq mədəniyyət nümunəsi dağıdılmış və qəsb edilmiş, 500 tarixi və 100-dən çox arxeoloji abidənin, 22 muzeyin əksəriyyəti tamamilə və ya qismən dağıdılmışdır. Bu ərazilərdə yerləşən ilk insan məskənlərindən olan Azıx və Tağlar mağaraları, Qaraköpək, Üzərliktəpə kurqanları hazırda hərbi məqsədlərlə istifadə edilərək qəsdən dağıdılır [48, s.65].

Maddi mədəniyyət abidələri ilə yanaşı, erməni millətçiləri ardıcıl və sistemli şəkildə qeyri-maddi mədəni irsin, Azərbaycan xalqının folklorunu, musiqisini, rəqslərini, milli kulinariya nümunələrini (dolma, lavaş və s.) məhv etməklə, işğalçılıq müharibəsini mədəni sərvətlər müstəvisində genişləndirmişdir ki, bu da əslində *mədəni təcavüzdür*.

Lakin qeyd etdiklərimiz belə düşünməyə əsas vermir ki, mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunması sistemi silahlı münaqişələrə münasibətdə səmərəsizdir. Sadəcə, mövcud olan beynəlxalq mühafizə sistemlərindən lazımi şəkildə yararlanmağa, məsələn, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətdə, yaxud bu sistemi yeni münaqişə təhlükəsinə, məsələn, mütəşəkkil terrorizmlə silahlı mübarizəyə münasibətdə hazır etmək lazımdır. Silahlı münaqişələr dövründə mədəni sərvətlərin müdafiəsi cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində diqqət mərkəzində olmuşdur. Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin

müdafiəsi ilə bağlı pərakəndə formada olsa da, ayrı-ayrı müddəalar 1863-cü il Libera Məcəlləsində, 1874-cü il Brüssel Bəyannaməsində, 1899-cu il I Haaqa, 1907-ci il II Haaqa kofnranlarında qəbul olunan konvensiyalarda və s. sənədlərdə təsbit olunmuşdur[220,s.377-378]. İlk olaraq regional səviyyədə beynəlxalq normalar *Bədii və elmi müəssisələrin və tarixi abidələrin qorunması haqqında* 1935-ci il Müqaviləsində (*Rerix Paktı*) təsbit olunur. Hərgah bu müqavilədə təsbit olunan normalar həm dinc dövr, həm də silahlı münaqişə dövründə mədəni irsin qorunmasına şamil olunmaq üçün nəzərdə tutulur [81, s.20-29].

Təbii ki, silahlı münaqişələr zamanı mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunması sisteminin mərkəzində 1954-cü il Konvensiyası və ona əlavə edilən I və II sayılı Protokollar durur. Universal saziş olan 1954-cü il Konvensiyasında 2010-cu ilin dekabrına olan məlumatlara görə, 123-dən çox dövlət iştirak edir. Onlardan 100-ü eyni tarixdə qəbul edilən I Protokolda, 59-u isə 1999-cu ildə qəbul edilən II Protokolda iştirak edir. AR 1993-cü ildən Konvensiya və I Protokolda, 2000-ci ildən isə II Protokolda iştirak edir. Çox yaxşı haldır ki, Ermənistan da Konvensiya və Protokollarda iştirak edir.

II Protokolun Konvensiya ilə əlaqəsi ondadır ki, protokol iştirakçısı olan dövlətlər arasındakı münasibətlərdə Konvensiyanı tamamlayır. Məhz II Protokol, *birincisi*, Konvensiyanın müddələrinin realizəsi şərtlərini dəqiqləşdirir, *ikincisi*, dinc dövrdə silahlı toqquşmalar baş verənə qədər mədəni sərvətlərin qorunması üzrə ilkin tədbirlərin həyata keçirilməsi haqqında müddəaları təkmilləşdirir; *üçüncüsü*, mədəni obyektlərin dağıdılmasına görə cinayət məsuliyyətini müəyyən edir. Bu baxımdan təhlili Konvensiya və II Protokolun müddələrinin müqayisəsi əsasında aparacağıq.

Konvensiyanın fəaliyyət sferasını istənilən silahlı münaqişə zamanı mədəni irsin müdafiəsi təşkil edir. Belə ki, digər

beynəlxalq sənədlərdən fərqli olaraq 1954-cü il Konvensiyasının 18-ci və II Protokolun 3-cü maddəsinə müvafiq olaraq, Konvensiya və II Protokolun müddəaları yalnız müharibə vəziyyətində deyil, istənilən silahlı münaqişə zamanı, hətta müharibə vəziyyəti münaqişə iştirakçılarından biri tərəfindən tanınmasa belə, tətbiq olunur. Bu müddəa iştirakçı dövlətin ərazisinin hamısının və ya bir hissəsinin işğal edilməsinə də şamil edilir, baxmayaraq ki, ərazisi işğal edilmiş dövlət işğala qarşı hər hansı mübarizə aparmır.

Həmin müddəalar qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı da tətbiq olunur. Düzdür, Konvensiyada dövlətlər üçün onun müddələrinin ən azından mədəni sərvətlərə hörmətlə yanaşılmasına münasibətdə tətbiq edilməsi öhdəliyi nəzərdə tutulsa da (m.19), II Protokolda belə bir məhdudiyət qeyd olunmur (m.22). II Protokola görə, onun bütün müddəaları qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsinə tətbiq edilir. Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına 1977-ci il tarixli II Əlavə Protokola (m.1) (AR bu Protokolda iştirak etmir) uyğun olaraq 1999-cu il tarixli II Protokolun müddəaları daxili gərginlik hallarına, daxili ixtişaşlara, zorakılıq aktlarına şamil olunmur. Çünki, bunlar qeyribeynəlxalq xarakterli silahlı münaqişə hesab olunmur. 1977-ci il II Protokolun 1-ci maddəsinə əsasən, iştirakçı dövlətin ərazisində, onun silahlı qüvvələri ilə məsul komandanlıq altında dövlət ərazisinin bir hissəsinə nəzarət edən, bunun sayəsində fasiləsiz və razılaşıdırılmış hərbi əməliyyatlar aparmaq və bu Protokolu tətbiq etmək imkanına malik olan hökumət əleyhinə silahlı qüvvələr və ya digər mütəşəkkil silahlı qruplar arasında baş verən silahlı münaqişələr beynəlxalq xarakterli olmayan silahlı münaqişələrdir [30, s.273].

Deməli, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişə hesab edilsə belə, 1954-cü il Konvensiyasının və onun Protokollarının müddəaları Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə qalan milli mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi üçün əsasdır. Ona

görə ki, istənilən silahlı münaqişə dövründə tətbiq olunan beynəlxalq humanitar hüquq norması “*si omnes*” deyil, “*erga omnes*” xarakterli məcburi normalardır. Əslində, bu münaqişə beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişədir. Münaqişə tərəfləri olan Azərbaycan və Ermənistan həm Konvensiyanın, həm də II Protokolun iştirakçısıdır. Konvensiyada nəzərdə tutulan bir çox müddəalar vardır ki, onların tətbiqi Qarabağdakı (burada işğal olunmuş ərazilər nəzərdə tutulur-müəllif) mədəni və tarixi abidələrin taleyinə aydınlıq gətirə bilər[205,s.157]. Bu baxımdan Konvensiyanın 18-ci maddəsinin 3-cü hissəsinin və II Protokolun 3-cü maddəsinin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan münaqişədə iştirak edən bir tərəfin üzv olmaması ilə bağlı müddəasından yan keçərək, ümumi və xüsusi müdafiə ilə bağlı normalar işğal altında olan Qarabağ ərazisindəki milli mədəni irs obyektlərinə şamil edilməlidir. Təsadüfi deyildir ki, İKT-nin Ermənistan Respublikasının AR-ə qarşı təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində İslam tarixi və mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi və dağıdılması haqqında 25/6-C sayılı 2000-ci il Qətnaməsində qeyd edilir ki (b.3)[46, s.225], 1954-cü il Konvensiyasının müvafiq bəndlərində əks olunan vəzifə və öhdəliklərə əməl olunması məqsədilə beynəlxalq təşkilatlarda Azərbaycan tərəfini dəstəkləyir.

Baxmayaraq ki, münaqişənin davam etməsini bəhanə gətirərək mədəni irsin müdafiəsi istiqamətində təcrübi tədbirlərin görülməsi həyata keçirilmir.

Bunun aradan qaldırılması istiqamətində UNESCO çərçivəsindəki mexanizmlərdən istifadə edilməlidir. Konkret olaraq 21 dekabr 2012-ci ildə Silahlı münaqişələr zamanı mədəni irsin qorunması üzrə Komitənin 7-ci sessiyasında Azərbaycanın təşəbbüsü ilə qəbul edilən işğal edilmiş ərazilərdə mədəni irsin qorunması haqqında qərarı icrası istiqamətində fəaliyyət görülməlidir. Qərarla işğalçı ölkə tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə mədəni irsin qorunması öhdəliyi və bu ərazilərə texniki

missiyaların göndərilməsi imkanları əks olunmuşdur. Monitoring məqsədilə belə missiyaların göndərilməsi tələbi Komitənin 18-19 dekabr 2012-ci ildə keçirilən 8-ci sessiyasında sənəddə öz əksini tapır[6,s.3637]. Göründüyü kimi, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində mədəni irsin qorunması üzrə məsuliyyətin Ermənistanın daşması üçün beynəlxalq-hüquqi əsaslar mövcuddur. Bu məsuliyyətin Qarabağ ərazisində ekosistemin pozulması baxımından yaranması hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir[89]. Baxmayaraq ki, qəbul edilən beynəlxalq sənədlərdə məhz Azərbaycan ərazisinin işğal edilməsindən bəhs olunsa da, konkret işğalçı və onun məsuliyyəti müəyyən olunmur.

Hərçənd işğal rejiminə aid müharibə qanun və adətlərini pozmaq (hansı formada olmasından asılı olmayaraq mədəni sərvətlərin oğurlanması, qarət edilməsi və ya qanunsuz mənimsənilməsi (1907-ci il Haaqa Konvensiyası, m.55, 56; 1954cü il Konvensiyası, m.4. b. 3)) hərbi cinayət kimi tövsüf olunur və birbaşa beynəlxalq hüquq üzrə hansı vəzifədə olmasında asılı olmayaraq fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətini yaradır[146,s.43-44]. Yeri gəlmişkən, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda (m. 8(2)(b)(ix) və 8(2)(e)(iv))[42,s.202-205], istər beynəlxalq, istərsə də qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı hərbi məqsədlərlə istifadə edilməyən dini, təhsil, incəsənət, elmi, tarixi abidələrə, yaralıların və xəstələrin olduğu qospitallara qarşı qəsdən zərbələr endirilməsinə münasibətdə Beynəlxalq Məhkəmənin yurisdiksiyası qəbul edilir. Bundan başqa, BMT Təhlükəsizlik Şurasının Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsi ilə bağlı 2017-ci il 2347 sayılı Qətnaməsində mədəni irs obyektlərinə qəsdən hücum edilməsi, onların dağıdılması və silahlı münqaişə zonasından çıxarılması hərbi cinayət kimi müəyyən edilir. Qətnamədə onun müddəalarının terror qrupları ilə yanaşı, münaqişə tərəflərinə də şamil olunması qeyd olunur.

Bunun üçün hüquqi əsas kimi 1954-cü il Konvensiyası və ona əlavə edilən Protokolların xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, burada ümumi və xüsusi (*gücləndirilmiş-II Protokol*)

olmaqla mədəni sərvətlərin iki müdafiə forması nəzərdə tutulur[16,s.21]. Belə ki, Konvensiyada mədəni sərvətlər kimi müəyyən olunan bütün obyektlər ümumi müdafiə edilir. Xüsusi müdafiə məhdud dairədə obyektlərə - saxlanması ölkə və bütövlükdə bəşəriyyət üçün əhəmiyyətli olan sərvətlərə tətbiq olunur. Xüsusi müdafiə mədəni sərvətlərin toplandığı mərkəzlərə və mədəni sərvətlərin saxlanması üçün nəzərdə tutulan sığınacaqlara verilir. Həmin obyektlərin reyestrdə qeydiyyatdan keçdiyi andan iştirakçı dövlətlər həmin obyektlərə qarşı yönəlmiş istənilən dağıdıcı aktlardan çəkinməli və onların toxunulmazlığını (immunitetini) təmin etməlidir.

Ümumi müdafiə rejimində mədəni sərvətlərin müdafiəsi özündə, *birincisi*, sərvətlərin qorunmasını, *ikincisi*, bu sərvətlərə hörmət edilməsini nəzərdə tutur. “Qoruma” termini altında sərvətlərin müdafiəsi üçün qəbul olunan tədbirlərin məcmusu başa düşülür. Bu ilk növbədə hər bir dövlətin hələ dinc dövrdə baş verə biləcək münaqişə nəticələrindən mədəni sərvətlərin müdafiəsini hazırlamaq üzrə öhdəliyindən ibarətdir (m.3). “Hörmət etmək” anlayışı altında silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərdən, onların məhv olmasına və ya zədələnməsinə səbəb ola bilən istifadəsinin qadağan olunması üzrə dövlətlərin öhdəliyi başa düşülür (m.4. b. 1). Bu öhdəlik AR qanunvericiliyində də təsbit olunur, məsələn, *TMAQ haqqında* Qanununa görə, abidələr hərbi məqsədlər üçün istifadə edilə bilməz (m.18). Baxmayaraq ki, işğal edilmiş ərazilərdə yerləşən ilk insan məskənlərindən olan Azıx və Tağlar mağaraları, Qaraköpək, Üzərliktəpə kurqanları hazırda ermənilər tərəfindən hərbi məqsədlərlə istifadə edilir [48,s.65].

1954-cü il Konvensiyasına əsasən mədəni sərvətlərin oğurlanması, qarət edilməsi və ya qanunsuz mənimsənilməsi hansı formada olmasından asılı olmayaraq qadağan olunur (m.4. b. 3). II Protokolda nəzərdə tutulur ki, digər tərəfin ərazisinin hamısını və ya bir hissəsini işğal etmiş tərəf, həmin əraziyə

münasibətdə istənilən qanunsuz çıxarılmanın, digər formada götürülmənin və ya mülkiyyət hüququnun verilməsinin qarşısını alır və qadağan edir (m.9).

Bundan başqa Protokolda hərbi əməliyyatların nəticələrinin qarşısının alınması üzrə müəyyən tədbirlərin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur (m.8). Belə ki, münaqişədə iştirak edən Tərəflər maksimum səviyyədə: a) hərbi obyektlərin yaxınlığında olan mədəni sərvətlərin daşınmasını təmin edir; b) hərbi obyektlərin mədəni sərvətlərin yaxınlığında yerləşməməsini təmin edir.

Münaqişədə olan tərəflərin hər biri digər tərəfin mədəni sərvətlərinə hörmət etməyə borcludur. Konvensiyaya əsasən tərəflər düşməncəsinə edilən hər hansı aktlardan çəkinməlidirlər. Bu müddəə hərbi əməliyyatlar gedişində tətbiq edilməli olmayan hərəkətləri əhatə edir. Burada mədəni sərvətlərin müsadirə olunması və ya repressali qismində cavab tədbirlərinin görülməsi qadağan olunur.

“İstənilən düşmənçilik aktından çəkinmək” öhdəliyi yalnız mədəni sərvətlərin dağıdılması və zədələnməsinin yol verilməz olduğunu deyil, həmçinin mədəni sərvətə ziyan vura biləcək hərəkətlərin edilməməsini nəzərdə tutur. Burada mədəni sərvətlərin qorunması və müdafiəsi üzrə işğalçı dövlətlər üzərinə qoyulan öhdəlik Konvensiyaya əsasən subsidiar, köməkçi xarakter daşıyır (m.5.b.1), çünki mədəni sərvətlərin mühafizəsi üzrə səlahiyyətlər ərazisi işğal edilmiş ölkənin milli hakimiyyətinə aiddir. İşğalçı dövlət bu işdə işğal olunan dövlətin hakimiyyətinə yardımçı olmalı və onunla sıx əməkdaşlıq etməklə mühafizə üçün zəruri tədbirlər görməlidir.

Xüsusi müdafiə rejiminin tətbiq edilməsi üçün müəyyən şərtlər tələb olunur. Konvensiyanın 8-ci maddəsinə əsasən, xüsusi müdafiə dar çərçivədə, çox böyük əhəmiyyətə malik olan daşınmaz mədəni sərvətlərə, mədəni sərvətlərin toplandığı mərkəzlərə və mədəni sərvətlərin saxlanması üçün nəzərdə tutulan sığınacaqlara o şərtlə verilir ki, onlar böyük industriya mərkəzlərindən və ya mühüm hərbi obyektlərdən (aerodrom,

liman, müdafiə müəssisələri və s.) *kifayətgədər uzaqda* yerləşsin və onlar hərbi məqsədlər üçün istifadə olunmasın. Əlbəttə, bu şərtə nəzərdə tutulan "*kifayətgədər uzaq*" ifadəsinin məzmunu açıqlanmır ki, bu da təcrübədə həmin ifadənin müxtəlif variantlarda təfsir olunmasına səbəb ola bilər.

II Protokola görə (m.10), xüsusi müdafiə olunan hesab olunmaq üçün mədəni sərvətlər aşağıdakı şərtlərə cavab verməlidir: 1) onlar bütün bəşəriyyət üçün əhəmiyyətli olmalıdır; 2) onlar müstəsna mədəni və tarixi dəyər kəsb etməsi baxımından milli səviyyədə qəbul olunan zəruri hüquqi və inzibati tədbirlər sayəsində mühafizə olunmalıdır; 3) onlar hərbi məqsədlər üçün istifadə olunmur və bu mədəni sərvətlərə nəzarət edən iştirakçı dövlət, onlardan gələcəkdə də hərbi məqsədlər üçün istifadə olunmamasını təsdiq edən bəyanat təqdim etməlidir.

Ümumi müdafiə rejimindən fərqli olaraq xüsusi müdafiə rejimi tətbiq olunan mədəni sərvətlər "Xüsusi müdafiə altında olan mədəni sərvətlərin Beynəlxalq Reyestri" ndə qeydiyyatdan keçməlidir (Konvensiya, m.8, b.6). Lakin, xüsusi rejimin tətbiq edilməsi üçün tələb olunan şərtlərin bir qayda olaraq qeyri-praktik olması (məsələn, mədəni sərvətlərin şəhərlərdə yerləşməsi) və Reyestrə hər hansı mədəni sərvətlərin daxil edilməsi üçün Konvensiyanı təsdiq edən hər bir iştirakçının razılıq bildirməsi tələbi, xüsusi müdafiə sisteminin qeyri-səmərəli olmasını şərtləndirir. Belə ki, 1954-cü il Konvensiyasının İcra Reqlamentinin 14-cü maddəsinə əsasən, hər bir İştirakçı dövlət, obyektin mədəni sərvət olmadığını və ya Konvensiyanın 8-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olmadığını əsas gətirməklə mədəni sərvətin Beynəlxalq Reyestrə daxil edilməsinə etiraz edə bilər. Məhz qeyd etdiyimiz səbəblərdən bu günə kimi həmin Reyestrə cəmi bir Vatikan şəhər dövlət kompleksi və altı mədəni sərvətlərin saxlanması üçün nəzərdə tutulan sığınacaq daxil edilmişdir. 1994-cü ildə Niderlandın təşəbbüsü ilə orada yerləşən

altı sığınacaqdan üçü, 2000-ci ildə isə Avstriyanın təşəbbüsü ilə Alt-Aycze həmin Reyestrdən çıxarılmışdır[91].

II Protokola əsasən, gücləndirilmiş müdafiə altında olan mədəni sərvətlərin Beynəlxalq Siyahısı ayrıca tərtib olunur. Göründüyü kimi, silahlı münaqişə dövründə mədəni sərvətlərin xüsusi (gücləndirilmiş) müdafiə rejiminin tətbiqi üçün Konvensiya və II Protokol çərçivəsində iki beynəlxalq siyahı tərtib olunur. Daxil edilmək üçün mədəni sərvətlərin müəyyən şərtlərə cavab verməsi və bunun üçün digər iştirakçı dövlətlərin razılığının olması baxımından hər iki siyahı oxşardır, amma eyni deyildir. Əvvəla, tələb olunan şərtlər fərqlənir. Müsbət haldır ki, Konvensiya üzrə mədəni sərvətlərin industriya və hərbi obyektlərdən kifayət qədər kənarda yerləşməsi tələbi II Protokolda nəzərdə tutulmur.

Siyahıya daxil edilməli olan mədəni sərvətin ümumbəşəri əhəmiyyəti, həmin sərvətlərin milli səviyyədə qorunması və onlardan hərbi məqsədlərlə istifadə olunması ilə bağlı dəlillər olduğu halda digər iştirakçı dövlətlər etiraz edə bilər. Müstəsna hallarda, etiraz müraciət edən dövlətin milli səviyyədə müvafiq qoruma tədbirləri ilə bağlı olarsa, müəyyən mədəni sərvət Siyahıya daxil edilə bilər, bir şərtlə ki, həmin sərvətin yerləşdiyi dövlət Protokolun 32-ci maddəsinə müvafiq olaraq beynəlxalq yardımın göstərilməsi üçün müraciət etməlidir. *İkincisi*, Siyahıya alınma proseduru fərqlənir və Protokolda nəzərdə tutulan prosedur daha sadə və kollegialdır. Belə ki, mədəni sərvətlərin II Protokola əsasən siyahıya alınması 12 üzvdən ibarət olan *Silahlı münaqişə dövründə mədəni sərvətlərin müdafiəsi üzrə Komitə* (bundan sonra-Komitə) tərəfindən həyata keçirilir.

Konvensiya üzrə bu funksiyanı mədəni sərvətlər üzrə Ali Komissar yerinə yetirir.

2004-cü ildə qüvvəyə minməsinə nəzərə alsaq, Komitə qısa müddətli fəaliyyətində (2010-cu ildə V müşavirədə) dörd namizəd mədəni sərvəti Beynəlxalq Siyahıya daxil etmişdir: 1) Hirokitiya; 2) Trodos rayonundakı kilsə; 3) Pafos (hər üçü Kipr respublikasına aiddir); 4) Kastel-del-Monte (İtaliya) [91].

Yeri gəlmişkən, AR tərəfindən bu siyahıya daxil edilmək üçün müraciət olunmuşdur. AR-in Mömünə xatun Türbəsinin, Atəşgah məbədinin, Şəki Xan sarayının, Yusif ibn Quseyr türbəsinin Siyahıya daxil edilməsi ilə bağlı ərizəsi Komitənin V müşavirəsində geri qaytarılmış, İçəri Şəhər, Qız Qalası və Şirvanşahlar sarayı kompleksi və Qobustan mədəni landşaftı Komitənin 18-19 dekabr 2013-cü ildə Parisdə keçirilən 8-ci sessiyasında bu Siyahıya daxil edilmişdir [6,s.129-130]. Əslində sonuncu iki mədəni irs obyektini artıq Ümumdünya mədəni irs Siyahısına daxildir. 1954-cü il Konvensiya üzrə İcra Şurasının 1993-cü ildə keçirilən 141-ci sessiyasında 1972-ci il Konvensiyası üzrə Ümumdünya mədəni irs Siyahısına daxil olan mədəni sərvətlərin də Beynəlxalq Reyestrə daxil edilməsi qərara alınmışdır. Komitə də öz fəaliyyətində bu təcrübədən yararlanır. Sual olunur: həm Konvensiya, həm də II Protokol əsasında fərqli adlarda iki eyni məqsədli Siyahının tərtib edilməsinə nə ehtiyac var? Yaxud Ümumdünya mədəni irs Siyahısına daxil olan mədəni sərvətlərin təkrar olaraq silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin Beynəlxalq Siyahısına daxil edilməsində məqsəd nədir? Birinci suala cavab olaraq qeyd etmək olar ki, iki eyni məqsədli siyahının mövcudluğu hüquq texnikası baxımından, II Potokolun 1954-cü il Konvensiyasını əvəz etməməsi, sadəcə ona əlavə olması səbəbindən yaranmışdır. Əslində Konvensiya üzrə Beynəlxalq Reyestrin təcrübədə səmərəsiz olmasını və namizəd mədəni sərvətlərə qarşı olan şərtlərin qeyri-real olmasını, II Protokolda nəzərdə tutulan siyahıya alınma prosedurunun daha təkmil olmasını nəzərə alaraq Protokol əsasında vahid Beynəlxalq Siyahının tərtib edilməsini daha məqsəduyğun hesab etmək olar. İkinci sualın cavabı dinc və silahlı münaqişə dövrünün fərqləndirilməsidir. Hesab edirik ki, birmənalı olaraq 1972-ci il və 1954-cü il Konvensiyaları əsasında fərqli Siyahının tərtib edilməsinin əleyhinə çıxmaq düzgün olmazdı. Bu Siyahıların paralel mövcud olması o baxımdan yaxşıdır ki, Ümumdünya

mədəni irs Siyahısına düşə bilməyən mədəni sərvətlər Beynəlxalq Siyahıya daxil oluna bilər ki, daha geniş dairədə mədəni irs obyektinin beynəlxalq-hüquqi qorunmasını təmin etmiş olar. Lakin Ümumdünya mədəni irs Siyahısına daxil edilən mədəni sərvətin təkrar olaraq Beynəlxalq Siyahıya daxil edilməsi, bunun üçün müəyyən formallıqlardan istifadə edilməsi qeyri-məntiqi və hüquqi baxımdan əhəmiyyətsizdir. Əvvəla, müxtəlif konvensiyalara əsaslanarsa da, hər iki Siyahı UNESCO çərçivəsində tərtib olunur.

İkincisi, müvafiq məlumatlar əsasında mədəni irs siyahısına daxil edilən konkret mədəni sərvət barəsində təkrar məlumat verilməsi tələb olunur. *Üçüncüsü*, Ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmiş mədəni sərvətlər Beynəlxalq Siyahıya daxil edilməsi üçün tələb olunan şərtlərə artıq cavab verdikləri üçün həmin irs siyahısına daxil edirlər. Belə ki, onlar ümumbəşəri əhəmiyyətə malik olmasa, beynəlxalq irs siyahısına daxil edilə bilməz, yaxud irs siyahısına daxil edilməsi onların milli səviyyədə qorunmasını təmin edir, o cümlədən onlardan hərbi məqsədlərlə istifadə olunmasını istisna edir. Digər tərəfdən, ümumbəşəri əhəmiyyətli mədəni irs obyektləri dinc və ya silahlı münaqişə dövründə olmasından asılı olmayaraq qorunmalıdır. Başqa sözlə, mədəni irs obyektləri hər zaman qorunmalıdır, silahlı münaqişə həmin obyektlərin qorunması üçün real təhlükə mənbəyi olduğundan münaqişə zamanı onların müdafiəyə ehtiyacı yaranır. Bu baxımdan Ümumdünya irs siyahısına daxil edilən mədəni sərvətlər *Gücləndirilmiş müdafiə altında olan mədəni sərvətlərin Beynəlxalq Siyahısına* daxil edilmədən, həmin Siyahıya daxil edilən mədəni sərvətlərə bərabər tutulmalı və onlara da xüsusi və ya gücləndirilmiş müdafiə rejimi tətbiq olunmalıdır.

Qeyd olunan siyahılara daxil edilən mədəni sərvətlər daxil olma anından immunitətə malik olurlar. İmmunitət mədəni sərvətlərin xüsusi, imtiyazlı vəziyyətini ifadə etməklə xüsusi müdafiənin əhəmiyyətli dərəcəsini göstərir. İmmunitət prinsipinə əsasən, digər ölkənin ərazisinə aparılmış mədəni

sərvətlərə hər hansı pretenziya üzrə həbs tətbiq oluna bilməz. Onlar nəinki zədələnmə bilməz, həm də götürülə, daşına, müsadirə oluna bilməz [80, s.188].

Lakin istər Beynəlxalq Siyahıya daxil edilmə, istərsə də immunitetə malik olma silahlı münaqişə dövründə mədəni sərvətlərin müdafiə rejiminin qeydşərtlə tətbiq edilməsini istisna etmir. Başqa sözlə, silahlı münaqişə zamanı mədəni irsin müdafiəsi hərbi zərurət halında təmin edilməyə bilər. Bu halda silahlı münaqişə zamanı mədəni irsin qorunması xüsusiyyəti, mədəni sərvətlərin müdafiəsi vəzifəsi ilə hərbi zərurət arasında olan nisbətənin müəyyən edilməsi ilə şərtlənir. Hansına üstünlük verilməlidir. Rerix Paktından fərqli olaraq 1954-cü il Konvensiyası son dərəcə lazımlı və ya qaçılmaz hərbi zərurət halında müdafiə rejiminin istisna olunmasını nəzərdə tutur. Belə ki, *hərbi zərurət son dərəcədə tələb etdikdə* mədəni sərvətlərə hörmət edilməsi öhdəliyi pozula bilər (m.4, b.2) və ya *qaçılmaz hərbi zərurət halında* mədəni sərvətlərə şamil olunan immunitet götürülə bilər (m.11, b.2).

II Protokol Konvensiyada nəzərdə tutulan və təcrübədə müxtəlif təfsir oluna bilən anlayışlardan yan keçərək, Rerix Paktına uyğun olaraq mədəni irsin müdafiəsinin istisna edilməsini, yalnız onlardan hərbi məqsədlərlə istifadə edilməsi və ya hərbi obyekt statusunda çıxış etməsi halı ilə məhdudlaşdırır. *Fikrimizcə, hərbi üstünlük əldə etmək naminə hərbi zərurətə üstünlük verilməsi, mədəni irsin qorunması üçün olduqca təhlükəli meyldir.* II Protokola görə (m.13), hərbi zərurət yalnız münaqişənin əks tərəfinin mədəni sərvətlərdən hərbi məqsədlərlə istifadə etməsinin qarşısının alınması vasitəsi kimi istifadə edilə bilər. Bu halda münaqişə tərəflərinin mədəni sərvətlərin müdafiəsi üzrə ilkin öhdəliyi həmin sərvətlərdən hərbi məqsədlərlə və ya hərbi obyekt kimi istifadə etməməkdir. Hərbi obyekt qismində çıxış etməyən mədəni sərvətlərin məhv edilməməsi isə ikinci mühüm öhdəlikdir. II Protokola əsasən (m.1(f)), hərbi obyekt

dedikdə, öz xarakterinə, yerinə, təyinatına və istifadəsinə görə hərbi əməliyyatlar üçün böyük əhəmiyyət daşıyan, tamamilə və ya qismən dağıdılması, ələ keçirilməsi və ya neytrallaşdırılması həmin məqamda mövcud olan şəraitdə aşkar üstünlük qazandıran obyektlər başa düşülür. Yeri gəlmişkən II Protokolun bu müddəası Beynəlxalq silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1977-ci il I Protokolunun 52-ci maddəsinin məzmununa tam uyğundur. Həmin maddəyə görə[30,s.299-300], hərbi obyekt olmayan bütün obyektlər mülki obyektlərdir, onlar hücum və qisas obyektinə ola bilməz (b.1). 53-cü maddə isə 1954-cü il Konvensiyasının müddəalarına xələl gətirmədən öz təbiətinə görə mülki olan mədəni irs obyektlərinə, tarixi abidələrə, incəsənət əsərlərinə və ibadətqahlara qarşı hər hansı düşmənçilik hərəkətinin edilməsini, belə obyektlərdən hərbi məqsədlərlə istifadə olunmasını və onların qisas obyektinə çevrilməsini qadağan edir. Bu tələblər Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının qəbul etdiyi bir sıra qərarlarda da (Tixomir Blaškiça qarşı 2000-ci il, Dyujirio Kordiç və Mario Tserkeza qarşı 2001-ci il, Mladena Naletiliç və vinko Martinoviçə qarşı 2003-cü il)[287] nəzərdə tutulur. Mədəni, bədii və elmi müəssisələrə, tarixi abidələrin, bədii və elmi əsərlərin zəbt edilməsi, dağıdılması və ya qəsdən zədə yetirilməsi ilə bağlı cinayətlərə münasibətdə yurisdiksiyaya malik olması nəzərdə tutulan Nizamnamədə (m.3(d)) Tribunal yuxarıda qeyd olunan beynəlxalq müqavilələrə istinad edir [253].

Təbii ki, II Protokol mədəni sərvətlərdən hərbi obyekt qismində istifadə edilməsi halında da, onlara qarşı tərəfin ata biləcəyi hərəkətlər çərçivəsini müəyyən edir. 6-cı maddədə qeyd olunur ki, Konvensiyanın 4-cü maddəsinə müvafiq olaraq mədəni sərvətlərə hörmət olunmasını təmin etmək məqsədilə, 4cü maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan hərbi zərurət qeyd-şərtinə uyğun olaraq mədəni sərvətlərə qarşı düşmənçilik aktının həyata keçirilməsindən çəkinmək öhdəliyinin aşağıdakı hallarda pozulmasına yol verilir: 1) mədəni sərvətlər hərbi obyektə

çevrilmiş olsun; 2) hərbi üstünlüyün əldə edilməsinin, mədəni obyektə zərər vurmaqdan başqa alternativ variantı olmamış olsun.

Bu məqsədlə vəziyyətə uyğun olaraq başqa cür hərəkət etmək mümkün olmazsa, hərbi zərurətə istinad edilməsi haqqında qərar hərbi reislər, öz ölçüsünə görə batalyon və ya ondan böyük, yaxud kiçik saylı hərbi hissə komandirləri tərəfindən qəbul edilmiş olmalı və qəbul edilmiş qərara əsaslanan hücum zamanı qarşı tərəfə xəbərdarlıq edilmiş olmalıdır.

Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsi sisteminə aid olan məsələlərdən biri də mədəni sərvətlərin işğal olunmuş ərazidən aparılması və qaytarılmasının təmin edilməsidir. Bu məsələləri tənzimləyən I Protokolun 1-ci bəndinə uyğun olaraq hər bir iştirakçı Tərəf onlar tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdən hərbi münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin çıxarılmasının qarşısını almağa borcludur. Bu öhdəlik geniş mənada başa düşülməlidir. Yəni bu tələb həm dövlətə, həm də onun vətəndaşlarına və orqanlarına, o cümlədən münaqişədə iştirak etməyən dövlətlərə də aiddir. Sonuncular işğal edilmiş ərazilərdən çıxarılan mədəni sərvətlərin mühafizəsi üzrə tədbirlər görməyə borcludurlar.

I Protokolun 2-ci bəndinə görə hər bir iştirakçı dövlət, istənilən işğal olunmuş ərazidən birbaşa və ya dolayısı ilə onun ərazisinə gətirilmiş mədəni sərvətləri mühafizə altına almağa borcludur. Bu, ya avtomatik olaraq gətirilməsi anından, ya da işğal edilmiş ərazinin hakimiyyətinin xahişi əsasında baş verir. Hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra, qeyd edilən dövlət mühafizə altına aldığı sərvətləri işğal edilmiş ərazinin hakimiyyətinə qaytarmalıdır. Bu sərvətlər hərbi reparasiya - cavab tədbiri kimi saxlanıla bilməz (b.3). Protokola əsasən vicdanlı əldə edənə keçən mədəni sərvətlər də qaytarılmalıdır. Bu zaman kompensasiyanın necə və kim tərəfindən ödənilməsi mübahisələr doğursa da,

Protokol kompensasiyanın ödənilməsi öhdəliyini işğalçı kimi çıxış edən dövlətin üzərinə qoyur (m.4).

4.2. Mədəni irs obyektlərinin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı beynəlxalq-hüquqi mübarizə

Mədəni irsin qorunması sisteminə daxil olan tədbirlərdən biri də mədəni irsin qeyri-qanuni dövriyyəsinin qarşısını almaqla mədəni irs obyektlərinin müdafiəsinin təmin edilməsidir. Əslində mədəni irsin hər hansı zərər vurmadan, oğurlanmadan, qeyri-qanuni istifadədən müdafiə olunması dar mənada “qorunması” özündə ehtiva edir. 1970-ci il Konvensiyasına görə (m.2), beynəlxalq əməkdaşlıq müvafiq ölkələrə məxsus olan mədəni sərvətlərin *qanunsuz dövriyyə* ilə bağlı bütün təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsində ən təsirli vasitələrdən biridir. Bu baxımdan mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq mədəni irsin beynəlxalq qorunması sisteminin tərkib hissəsini təşkil edir.

Mədəni sərvətlərin «qara bazarının» genişlənməsinin qarşısının alınmasına yönələn beynəlxalq əməkdaşlıq hazırkı dövrdə müvafiq beynəlxalq-hüquqi bazaya əsaslanır. UNESCO-nun *Mədəni sərvətlərin qanunsuz çıxarılması, gətirilməsi və mülkiyyət hüququnun verilməsinin qarşısının alınması haqqında* 1964-cü il, *Mədəni sərvətlərin beynəlxalq mübadiləsi haqqında* 1976-cı il, *Daşınar mədəni sərvətlərin qorunması haqqında* 1978-ci il və s. tövsiyələrinin, *Mədəni sərvət ticarətçilərinin Beynəlxalq peşəkar etika Məcəlləsinin*, 1970-ci il və 1995-ci il Konvensiyalarının predmetini məhz mədəni sərvətlərin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə təşkil edir. Bundan başqa, *Arxeoloji qazıntılar haqqında* 1956-cı il Tövsiyəsində, Arxeoloji irsin qorunması haqqında 1992-ci il Avropa Konvensiyasında, 2001-ci il Konvensiyasında qanunsuz dövriyyənin qarşısının alınması ilə bağlı müvafiq müddəalar nəzərdə tutulur.

Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı aparılan beynəlxalq-hüquqi mübarizədə AR-in iştirakı üçün

müvafiq hüquqi əsaslar vardır. Belə ki, AR bu sferada mövcud olan iki əsas sənədin: 1970-ci il Konvensiyasının və 1995-ci Konvensiyasının iştirakçısıdır. Bildiyimiz kimi bu sənədlərdə nəzərdə tutulan beynəlxalq normaların tənzipetmə predmetini mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq mübadiləsinin pozulması təşkil edir. UNESCO-nun *Mədəni sərvətlərin beynəlxalq mübadiləsi haqqında* 1976-cı il Təvsiyəsinə əsasən [162,s.173] (b.1), mədəni sərvətlərin beynəlxalq mübadiləsi (dövriyyəsi) dedikdə, maraqlı tərəflər arasında razılaşmadakı şərtlərə uyğun olaraq dövlətlər və ya ayrı-ayrı dövlətlərin mədəniyyət müəssisələri (kitabxana, muzey, arxiv) arasında mədəni sərvətlərin və onlara mülkiyyət hüququnun müvəqqəti istifadə, saxlanma verimə, satış və ya bağışlama formasında hər hansı verilməsi başa düşülür. Hansı halda mədəni sərvətlərin qeyd olunan formalarda beynəlxalq mübadiləsi qeyri-qanuni hesab edilir?

Beynəlxalq müqavilə və milli qanunvericiliyin müqayisəli təhlilinə əsasən deyə bilərik ki, “qanunsuz dövriyyə” anlayışı müxtəlif formalı fəaliyyətləri ehtiva edir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar: 1) muzeylərə, dini məbədlərə, dövlət və xüsusi mülkiyyətdə olan və kolleksiya aid olan mədəni sərvətlərin oğurlanması; 2) qanunsuz arxeoloji qazıntılar aparmaq; 3) silahlı münaqişələr zamanı mədəni irs obyektlərini oğurlamaq və ya məhv etmək; 4) mədəni irs obyektlərinin qanunsuz ixracı və idxalı; 5) mədəni sərvətlərə mülkiyyət hüququnun qanunsuz verilməsi (alib-satmaq, bağışlamaq, vəsiyyət etmək, dəyişmək); 6) saxta sənədləri düzəltmək, istifadə etmək və ticarətini təşkil etmək; 7) qəlp və ya saxta mədəni sərvətləri ticarət etmək.

1970-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq (m.3), mədəni sərvətlərin yuxarıda qeyd olunan formalarda gətirilməsi, çıxarılması, yaxud mədəni sərvətlərə mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsi iştirakçı dövlətlərin (*ilk növbədə mənşə*

dövlətinin, yəni mədəni irs obyektinin mənsub olduğu dövlətin-müəllif) müəyyən etdiyi qaydaların pozulması hesabına baş verərsə, o halda qeyd olunan hərəkətlər qanunsuz hesab edilir. Mədəni sərvətlərin ölkədən məcburi çıxarılması və onlar üzərində mülkiyyət hüququnu başqasına verilməsi, ölkə ərazisinin xarici dövlət tərəfindən işğal edilməsinin birbaşa və ya dolayısı ilə nəticəsi olduğu halda da qeyri-qanuni hesab edilir(1970-ci il Konvensiyası, m11). 1995-ci il Konvensiyasına görə (m.5), tələb təqdim edən ölkənin ərazisindən həmin dövlətdə mədəni irsin mühafizəsi məqsədi ilə mədəni sərvətlərin çıxarılmasını tənzimləyən qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq verilmiş icazəyə uyğun olaraq sərğilər, tədqiqatlar, yaxud bərpa məqsədi ilə müvəqqəti kənara çıxarılan və bu icazənin şərtlərinə müvafiq olaraq qaytarılmayan mədəni sərvətlər qanunsuz çıxarılmış sayılır. Eyni məsələyə həsr olunan 1970-ci il və 1995-ci il konvensiyalarını müqayisə etsək, “qanunsuz çıxarılma” anlayışının məzmunu ilə bağlı müəyyən fərqlərin olması nəticəsinə gəlmək olar. Fikrimizcə, 1995-ci il Konvensiyasında verilən anlayış məzmunca dardır. Belə ki, bu anlayış özündə xarici dövlətin işğalının nəticəsi olan məcburi çıxarılmanı və ya sərği, tədqiqatlar, yaxud bərpa məqsədi olmadan çıxarılmanı ehtiva etmir. Nəzərə alsaq ki, 2012-ci il Qanununa müvafiq olaraq (m.9), mülkiyyətində mədəni sərvət olan hər kəs onu satmaq, bağışlamaq, habelə həmin məqsədlər üçün xarici ölkələrə aparmaq hüququna malikdir. Düzdür, Konvensiyada buna paralel olaraq “oğurlanmış mədəni sərvətlər” anlayışından da istifadə edilir. 3-cü maddəyə əsasən, Konvensiyanın məqsədləri üçün qanunsuz arxeoloji qazıntı nəticəsində tapılmış, yaxud qanuni qazıntı nəticəsində tapılmış, lakin qanunsuz saxlanılan mədəni sərvət, bu, qazıntının aparıldığı dövlətin qanununa uyğundursa, oğurlanmış sayılır. İlk baxışdan hesab etmək olar ki, Konvensiyada “oğurlanmış mədəni sərvətlər” anlayışından istifadə edilməsinin məqsədi, “qanunsuz çıxarılmış” anlayışı ilə əhatə edilməyən digər çıxarılma hallarını nəzərdə tutmaqdır. Hərçənd Konvensiya, “oğurlanmış mədəni sərvətlər” anlayışını

yalnız qanunsuz arxeoloji qazıntılara və ya bu qazıntılarla bağlı qanunsuz saxlanılan mədəni irs obyektlərinə şamil edir.

Hər iki Konvensiyada istifadə edilən anlayışların konkret Konvensiyanın məqsədləri üçün istifadə edilməsini və məqsədin eyni olmasını nəzərə alsaq, 2012-ci il Qanununda istifadə edilən (m.52) “qeyri-qanuni yolla çıxarılmış” anlayışı qanunsuz çıxarılma formalarının hamısını özündə ehtiva edir. Bu baxımdan 1970-ci il Konvensiyasında istifadə edilən “qanunsuz çıxarılma” anlayışı ilə sinonim təşkil edir və eyni məzmunu paylaşır. Hərçənd Qanunda yalnız qeyriqanuni yolla çıxarılmadan bəhs edilir. Qeyri-qanuni yolla gətirilmə nəzərdə tutulmur. Fikrimizcə bu, həmin müddəanın təsbit edildiyi maddənin adına və məzmununa uyğun olaraq belə müəyyən edilmişdir.

Qeyd olunan Konvensiyalarda mədəni sərvətlərin dövryyəsinin qeyriqanunu olmasının müəyyən edilməsi üçün iştirakçı dövlətin, mənşə dövlətinin qanunvericiliyinə istinad olunur. Əlbəttə, burada həmin dövlətin bütün qanunvericiliyi deyil, bir qayda olaraq mədəni irs obyektlərinin idxal və icracı məsələlərini tənzimləyən normativ aktlar nəzərdə tutulur. 2012-ci il Qanununa müvafiq olaraq (m.12) mədəni sərvətlərin idxalı, ixracı və AR-in ərazisindən tranzitlə keçirilməsi *Mədəni sərvətlərin ixracı haqqında Qayda* və *Müvəqqəti ixrac haqqında Qayda* ilə tənzimlənir. Mədəni sərvətlərin gömrük sərhədindən keçirilməsi isə AR Dövlət Gömrük Komitəsi sədrinin 23 iyun 2009-cu il tarixli 065 sayılı əmri ilə təsdiqlənən *Mədəniyyət sərvətlərinin gömrük sərhəddindən keçirilməsi Qaydaları* ilə tənzimlənir.

Bununla bağlı ümumi xarakterli müddəalar ayrı-ayrı qanunlarda da nəzərdə tutulur. Məsələn, TMAQ haqqında Qanunda (m.16), daşınar abidələrin elmitəbliğət və mədəni mübadilə məqsədilə AR-dən xaricə müvəqqəti aparılması yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (MTN-nin) icazəsi ilə həyata keçirilə bilməsi və xaricə müvəqqəti aparılmış abidələrin geri

qaytarılmamasının qadağan olunması qeyd olunur. Ümumi xarakterli oxşar müddəalar *Milli arxiv fondu haqqında Qanunda* (m.22) nəzərdə tutulur. Bəzi qanunlarda, məsələn, *Muzeylər haqqında Qanunda* (m.6) bu məsələ ilə bağlı 2012-ci il Qanununa istinad edilir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, fikrimizcə, mədəni irsin qorunması sistemində əsas məsələlərdən hesab olunan mədəni sərvətlərin beynəlxalq dövryyəsinin qanunla deyil, qanunqüvvəli aktlarla müəyyən edilməsi, düzgün deyildir. Bu baxımdan həmin məsələləri tənzim edən qaydaların lazım gəldikdə beynəlxalq müqavilə ilə eyni hüquqi qüvvəyə malik olan qanunda deyil, qanunqüvvəli aktda təsbit edilməsi məqsəduyğun ola bilməz. Qanunvericiliyin bu yanaşmasını “beynəlxalq müqavilələr AR-in qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsidir və beynəlxalq müqavilələrdə müvafiq müddəalar nəzərdə tutulur, həmin müddəaların təkrar olaraq qanuna daxil edilməsinə zərurət yoxdur” fikri ilə də əsaslandırmaq olmaz. Ona görə ki, bununla bağlı beynəlxalq müqavilələr özüicraedilən müqavilələr deyildir ki, onların müddəaları məzmunca konkret olsun. Burada 1995-ci il Konvensiyası müəyyən mənada istisna təşkil edir ki, onun müddəaları da bir qayda olaraq qaydaların pozulmasından sonrakı məsələlərə, qaytarılma və restitusiyaya həsr olunub. Hərçənd başqa müqavilələr kimi, 1995-ci il Konvensiyası da bu məsələ ilə bağlı dövlətin müvafiq qanunvericiliyinin olması zərurətindən çıxış edir.

Yeri gəlmişkən, istər 1970-ci il, istərsə də 1995-ci il Konvensiyalarında pozulan qaydalar və ya qanunvericilik dedikdə, mədəni sərvətlərin gömrük sərhəddindən keçirilməsi qaydaları deyil, mədəni irsin qorunması üçün əhəmiyyətli olan ixrac və idxal qaydalarından bəhs olunur ki, onların pozulmasına dövlət tərəfindən qadağa qoyulur. *Mədəni sərvətlərin ixracı haqqında Qaydaya* müvafiq olaraq (b.1.4), onun tələbləri AR-in ərazisində olan və (və ya) fəaliyyət göstərən bütün fiziki və hüquqi şəxslərə, o cümlədən dövlət hakimiyyəti orqanlarına və təşkilatlarına, vəzifəli şəxslərə şamil edilir. Şəxslər tərəfindən mədəni sərvətlərin qanunsuz idxalı, ixracı və ya tranziti həyata

keçirildikdə, onlar mədəni sərvətləri başqalarının istifadəsinə, sahibliyinə və ya sərəncamına verə bilməzlər. Mədəni sərvətlər barəsində qanunsuz idxal, ixrac və ya tranzit əməliyyatlarının həyata keçirildiyini bilən və ya bilməli olan şəxslər tərəfindən onların əldə edilməsi qadağandır.

1970-ci il Konvensiyasının 4-cü maddəsinə uyğun olaraq ixracla bağlı qaydalar aşağıdakı daşınar mədəni sərvətlərə şamil edilir: 1) AR vətəndaşları tərəfindən və ya AR ərazisində yaşayan əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən AR-in ərazisində yaradılan və AR üçün əhəmiyyət kəsb edən mədəni sərvətlər; 2) AR ərazisində tapılan mədəni sərvətlər; 3) AR ərazisində həyata keçirilmiş arxeoloji, etnoloji və elmi ekspedisiyalar zamanı əldə olunan mədəni sərvətlər; 4) AR M-ə uyğun olaraq bağlanmış əqdlər nəticəsində əldə olunan mədəni sərvətlər.

Milli mühafizə reyestrinə daxil edilməsindən asılı olmayaraq bütün mədəni sərvətlərə şamil edilən 1995-ci il Konvensiyasından fərqli olaraq 1970-ci il Konvensiyası yalnız dövlət reyestrinə daxil edilən mədəni sərvətlərin qanunsuz çıxarılmasından bəhs edir[101,s.98]. AR qanunvericiliyi bu məsələyə mühafizə siyahısının tətbiq edilməsi baxımından yanaşır. Belə ki, AR-də mədəni sərvətlərin müxtəlif mühafizə siyahıları mövcuddur və həmin siyahılara daxil edilən mədəni sərvətlərin istifadə rejimi və idxal-icrac rejimi fərqləndirilir. Qeyd olunan Qaydaya əsasən, Dövlət Siyahısına daxil olan daşınar mədəni sərvətlərin ölkə ərazisindən ixracı qadağandır. Bu mədəni sərvətlər yalnız *Müvəqqəti ixrac haqqında Qaydaya* əsasən müvəqqəti ixrac oluna bilər. Müvəqqəti ixrac dedikdə, AR-in ərazisində olan mədəni sərvətlərin otuz altı ay ərzində geri qaytarılması öhdəliyinin götürülərək ölkə ərazisindən aparılması başa düşülür (b,1.5). Şəhadətnamə verildikdən sonra müvəqqəti ixrac olunan mədəni sərvətlərin geri qaytarılması barədə, onları müvəqqəti ixrac edən şəxslə MTN arasında müqavilə bağlanılır.

1995-ci il Konvensiyasına əsasən (m.5), bu müddət keçdikdən sonra geri qaytarılmayan mədəni sərvətlər qanunsuz çıxarılmış mədəni sərvətlər hesab edilir.

1964-cü il Tövsiyəsinə (b.11) və 1970-ci il Konvensiyasının (m.5) və s. tələbinə uyğun olaraq AR Prezidentinin 14 noyabr 2002-ci il tarixli Sərəncamı ilə MTN 1995-ci il Konvensiyası üzrə səlahiyyətli orqan təyin edilmişdir. Ümumilikdə mədəni sərvətlərin beynəlxalq dövriyyəsi ilə bağlı səlahiyyətli orqan olaraq mədəni sərvətlərin müvəqqəti ixracının mümkünlüyü barədə qərarı da MTN qəbul edir. Bunun üçün mülkiyyətçi və ya onun səlahiyyətli nümayəndəsi ərizə ilə MTN-ə müraciət etməlidir. Aşağıdakı hallarda MTN mədəni sərvətin müvəqqəti ixracından imtina edə bilər: 1) ərizə və ona əlavə edilmiş sənədlər təqdim edilmədikdə; 2) mədəni sərvətin öz saxlanma şəraitinə görə yerini dəyişməsi məqsədmüvafiq hesab edilmədikdə; 3) mədəni sərvətin mülkiyyətçisi məlum olmadıqda və ya mədəni sərvətin mülkiyyətçisinin tanınması barədə məhkəmədə mübahisə mövcud olduqda; 4) mədəni sərvətin müvəqqəti ixrac olunduğu ölkədə onun lazımi vəziyyətdə saxlanılmasına maneə yaradan silahlı münaqişə, fəvqəladə və ya hər hansı qarşılaşılma halları baş verdikdə; 5) mədəni sərvətin müvəqqəti ixrac olunacağı ölkə ilə AR arasında diplomatik əlaqələr olmadıqda. Beynəlxalq müqavilələrdə imtina və müvəqqəti ixracla bağlı konkret məzmunlu müddəalar olmadığından dövlətlərin müvafiq qanunvericiliyində fərqli müddələrin olması qaçılmazdır.

Mədəni sərvətlərin ixracı haqqında Qaydanın 4.2-ci bəndinə müvafiq olaraq Dövlət Siyahısına daxil olmayan mədəni sərvətlərin ixracının qadağan edilməsi yolverilməzdir. Bu o deməkdir ki, Mühafizə Siyahısına daxil edilən mədəni sərvətlər də ixrac oluna bilər. Bu siyahıya daxil edilməyən mədəniyyət nümunələrinin MTN tərəfindən ekspertiza yolu ilə mədəni sərvətlərə aid edilməsi halında, həmin sərvətlərin Dövlət Siyahısına və ya Mühafizə Siyahısına daxil edilməsindən asılı olaraq onların ixrac rejimi müəyyənləşir. Lakin AR

qanunvericiliyində bunun əksi olan hallar üçün, yəni mədəniyyət nümunəsinin mədəni sərvətə aid edilmədiyi hallarda həmin mədəniyyət nümunəsinin ixracı ilə bağlı müddəa nəzərdə tutulmur. Ancaq bununla bağlı onu qeyd etmək lazımdır ki, əgər nümunə mədəni irs obyektini hesab edilmirsə, deməli ona mədəni sərvətlərə şamil olunan ixrac rejimi tətbiq edilmir. Həmin əşyaların dövriyyəsi adi əşyaların dövriyyəsinə tətbiq edilən qaydalarla tənzimlənir. Bu, əslində mədəni sərvət hesab edilməli olan, ancaq gizli yolla ölkədən çıxarılan mədəniyyət nümunələrinə şamil edilmir.

Beynəlxalq sənədlərlə mədəni sərvətlərin qanunsuz beynəlxalq dövriyyəsi ilə mübarizədə dövlətlərin üzərinə qoyulan öhdəliklərdən biri də ixracatçı dövlətin mədəni sərvətlərin ölkə ərazisindən çıxarılmasına icazənin verildiyinin təsdiq edən müvafiq şəhadətnamənin təsis edilməsidir (1970-ci il Konvensiyası, m.6(a)). *Mədəni sərvətlərin ixracı haqqında Qaydaya* əsasən (b.8), mədəni sərvətin ixracının mümkünlüyü barədə qərar qəbul edildikdə, səlahiyyətli orqan olaraq MTN tərəfindən mədəni sərvətin mühafizə şəhadətnaməsi verilir. Şəhadətnamədə *İnzibati icraat haqqında* AR Qanununun 59-cu maddəsində göstərilən məlumatlarla yanaşı aşağıdakı məlumatlar da göstərməlidir: 1) mədəni sərvətin ixrac edilməsi; 2) mədəni sərvətlərin siyahısı; 3) mədəni sərvətin aparıldığı ölkənin adı. Mədəni sərvətlərin AR-in gömrük ərazisindən ixrac olunması üçün əsas olan şəhadətnaməyə aşağıdakı sənədlər əlavə edilir: 1) MTN-nin möhürü ilə təsdiq edilmiş ixrac olunan mədəni sərvətlərin siyahısı; 2) MTN-nin möhürü ilə təsdiq edilmiş ixrac olunan mədəni sərvətlərin fotosəkilləri.

Şəhadətnamənin verilməsi müvafiq mədəni sərvətin ekspertizasından sonra mümkündür. Ekspertizanın nəticələrində aşağıdakılar göstərməlidir: 1) mədəni sərvətin orijinal olması; 2) mədəni sərvətin müəllifi; 3) mədəni sərvətin yaradılması yeri və vaxtı; 4)

mədəni sərvətin yaradılması üçün istifadə olunan materiallar və üsullar; 5) mədəni sərvətin çəkisi, ölçüsü, fərqli xüsusiyyətləri, saxlanılması şəraiti; 6) mədəni sərvətin bazar dəyəri.

1970-ci il Konvensiyasının 6-cı maddəsinin (b) bəndində nəzərdə tutulan öhdəliyə uyğun olaraq şəhadətnamə olmadan mədəni sərvətin AR-in gömrük ərazisindən ixrac edilməsi qadağandır. İxracına qadağa qoyulan mədəni sərvətlərin özgəninkiləşdirilməsi qadağan edilir. 1970-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq (m.13(d)) mədəni sərvətlərin özgəninkiləşdirilə bilməyən kimi müəyyən edilməsi və ölkə ərazisindən çıxarılmasına qadağa qoyulması mənşə dövlətinin suveren hüququdur və digər dövlətlər bu hüquqa hörmətlə yanaşmalıdırlar. Eyni zamanda digər dövlətlər daha əvvəl ölkədən çıxarılmış bu növ sərvətlərin mənşə dövlətinə qaytarılmasında yardım etməyə öhdəliklidirlər. AR qanunvericiliyinə görə MTN tərəfindən verilmiş icazə sənədi AR-in gömrük orqanına təqdim olunduqdan sonra mədəni sərvətlər gömrük ərazisindən sərbəst ixrac edilə bilər. Mədəni sərvətlərin ixracı ilə bağlı verilmiş şəhadətnamədəki məlumatlar MTN tərəfindən elektron qaydada Dövlət Gömrük Komitəsinə göndərilir.

İstər beynəlxalq müqavilələrdə, istərsə də AR qanunvericiliyində daha çox diqqət qanunsuz çıxarılmaya verilir, nəinki qanunsuz gətirilməyə. Əslində bu təbiidir. Çünki, özünün milli mədəni irsinə aid olan obyektlərin qanunsuz olaraq ölkədən çıxarılması mənşə dövlətini daha çox narahat edir. Belə ki, onun mədəni irsinin kasadlaşmasına məhz qanunsuz çıxarma təsir edir. Mədəni sərvətləri ixrac edən dövlətlər üçün bu daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan qanunsuz dövriyyə ilə mübarizə sferasındakı beynəlxalq müqavilələr mədəni sərvətləri ixrac və idxal edən dövlətlərin maraqlarının uzlaşması vasitəsi kimi çıxış edir. Beynəlxalq hüquqi akt kimi 1970-ci il Konvensiyasının səmərəliliyi, bir tərəfdən, üzv dövlətlərin iştirak səviyəsindən asılıdırsa, digər tərəfdən onun mədəni sərvətlər

idxalçısı olan ölkələr tərəfindən ratifikasiya edilməsindən asılıdır[68,s.120].

Mövcud beynəlxalq sənədlərin səthi müqayisəsi belə deməyə əsas verir ki, bu məsələdə yumşaq hüquq normaları beynəlxalq müqavilə normalarına nisbətdə idxalçı dövlətlər üçün daha çox tələblər müəyyən edir. Məsələn, 1964cü il Tövsiyəsində (b.4) qeyd olunur ki, mədəni sərvətlərin hər hansı gətirilməsinə o halda razılıq verilir ki, həmin sərvətlərin çıxarıldığı dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfindən bu sərvətlərlə bağlı bu və ya digər etiraz olmasın. Təsadüfi deyildir ki, mədəni sərvətlərin çıxarılmasının qanuniləşdirilməsi üçün şəhadətnamənin təsis edilməsini təsbit edən 1970-ci il Konvensiyasında, həmin şəhadətnamə olmadan mədəni sərvətlərin bu və ya digər dövlətin ərazisinə idxal edilməsinin qanunsuz olması barədə müddəa yoxdur. Konvensiyada bu məsələyə dair sadəcə ümumi və məhdud xarakterli bəzi müddəalar nəzərdə tutulur. Belə ki, dövlətlər onların ərazilərində yerləşən muzeylərin və başqa analoji təşkilatların digər üzv dövlətdən qanunsuz olaraq çıxarılmış mədəni sərvətlərin qarşısını almaq üçün bütün zəruri tədbirləri görməyi öhdələrinə götürürlər (m.7(a)). İdxalçı ola biləcək dövlətlər üçün digər bir öhdəlik, hər hansı iştirakçı dövlətin muzeyindən və ya dini, yaxud dünyəvi tarixi abidəsindən və ya buna bənzər digər idarəsindən oğurlanmış mədəni sərvətlərin, bu şərtlə ki, həmin sərvət adı çəkilən təşkilata məxsus əşyalar sırasında olsun, ölkəyə daxil olmasının qadağan edilməsi ilə bağlıdır. Ölkəyə gətirilmiş hər hansı belə mədəni sərvətin aşkar edilməsi və qaytarılması üçün mənşə dövlətinin tələbi ilə müvafiq addımlar atıla bilər, bir şərtlə ki, xahişlə müraciət edən dövlət bu sərvətə əsl hüququ olan şəxsə və ya vicdanlı alıcıya ədalətli kompensasiya ödəsin (m.7(b)).

Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, Konvensiyada 7(b) maddəsində və şəhadətnamə əlavə edilmədən mədəni sərvətlərin çıxarılmasına qoyulan (6(b)) qadağaların pozulmasına

görə cavabdeh olan bütün şəxslərin inzibati və cinayət qaydasında cəzalandırılması bir öhdəlik kimi müəyyən edilir (m.8).

Bu yanaşma AR qanunvericiliyi üçün də xarakterikdir. *Mədəni sərvətlərin ixracı haqqında Qaydada (b.9.1)* yalnız idxal olunan mədəni sərvətlər üzərində gömrük nəzarəti AR-in Gömrük Məcəlləsinə uyğun olaraq həyata keçirildiyi, habelə həmin sərvətlərin MTN-də uçotunun aparılması qeyd olunur. Uçotun aparılması üçün ərizədə mülkiyyətçi tərəfindən mədəni sərvət üzərində hüquqların əldə edilməsinin əsası və mədəni sərvətin təsviri ilə bağlı məlumatlar nəzərdə tutulmalıdır.

Beynəlxalq müqavilələrdə mədəni sərvətlərin alınması halında, alıcının həmin sərvətin mənşəyi, çıxarılması rejimi ilə bağlı məlumatları öyrənməsi vəzifəsinin nəzərdə tutulması da, qanunsuz dövriyyənin qarşısının alınmasında müsbət əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, 1970-ci il Konvensiyasında qeyd olunur ki, cinayət məsuliyyəti təhdidi altında antikvarlara bir vəzifə olaraq tapşırmaq ki, hər bir mədəni sərvətin mənşəyinin, onun göndərənin soyadı və ünvanının, satılan hər bir əşyanın təsvir və dəyərinin göstərildiyi reyestri aparsınlar, habelə mədəni sərvət alıcılarını bu sərvətlərin ölkədən çıxarılmasına qadağanın şamil edilməsinin mümkünlüyü barədə məlumatlandırınlar (m.10(a)). 1995-ci il Konvensiyasında isə mədəni sərvəti alanın lazımi diqqət göstərməsindən bəhs edilir. 4-cü maddəyə əsasən, mədəni sərvətin sahibi onu alarkən lazımi diqqət göstərməsini sübut edərsə, o halda ədalətli kompensasiya ala bilər. Sahibin lazımi diqqət göstərdiyini müəyyənləşdirmək üçün tərəflərin adsanını, ödənilmiş məbləği, sahibin oğurlanmış mədəni dəyərlərin hansısa açıq reyestrində soraqlaşma aparmasını, habelə onun ağlabatan şəkildə ala biləcəyi digər müvafiq informasiyanı və sənədləri, eləcə də açıq idarələrdə soraqlaşma aparmasını, yaxud ağıllı şəxsin həmin şəraitdə görə biləcəyi digər tədbirlər daxil olmaqla, əldə edilmənin bütün şəraitini nəzərə almaq zəruridir.

Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı beynəlxalq-hüquqi mübarizəyə mənfi təsir edən amil ondan ibarətdir ki, istər 1970-ci il, istərsə də 1995-ci il Konvensiyalarının

geriyə qüvvəsi yoxdur. Onların müddəaları yalnız onlar konkret dövlət üçün qüvvəyə mindikdən sonra baş verən qanunsuz dövriyyə hallarına şamil olunur. Hərçənd 1995-ci il Konvensiyasının 10-cu maddəsində Konvensiya qüvvəyə minənə qədər baş vermiş hər hansı xarakterli heç bir qanunsuz sövdələşməni, yaxud bu maddənin 1-ci və ya 2-ci bəndlərinə müvafiq olaraq çıxarılmanı heç vəchlə qanuniləşdirmir və dövlətin, yaxud başqa şəxsin bu Konvensiya çərçivəsində bu Konvensiya qüvvəyə minənə qədər oğurlanmış, yaxud qanunsuz çıxarılmış mədəni sərvətin restitusiyası, yaxud qaytarılması barədə nəzərdə tutulmuş hüquqi müdafiə vasitələrinə müvafiq tələblər irəli sürmək hüquqlarını qətiyyənlə məhdudlaşdırmadığı qeyd olunur. 1970-ci il Konvensiyasının 15-ci maddəsində qeyd edilir ki, bu Konvensiya, maraqlı dövlətlərdə qüvvəyə minənədək hər hansı səbəblərdən mənşə ölkəsinin ərazisindən çıxarılmış mədəni sərvətlərin qaytarılması haqqında iştirakçı dövlətlərin öz aralarında xüsusi sazişlər bağlamasına və ya artıq bağlanmış sazişlərin tətbiq edilməsinə mane olmur. Bundan başqa Konvensiyanın 13-cü maddəsinə (d) müvafiq olaraq dövlətlər özgəninkiləşdirə bilinməyən mədəni sərvətlərin, baxmayaraq onlar daha öncə (*Konvensiyanın qüvvəyə minməsindən əvvəl-müəllif*) ölkədən çıxarılmışdırsa, onların maraqlı dövlətlərə (*mənşə dövlətinə*) qaytarılmasına kömək etməyi öhdələrinə götürürlər. Buna nümunə kimi, *Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılan və Bremen Muzeyinə məxsus olan rəsm əsərlərinin Almaniya Federativ Respublikasına verilməsi haqqında* AR Prezidentinin 16 noyabr 1999-cu il tarixli Sərəncamını göstərmək olar. Sərəncam 1995-ci il 22 dekabr tarixli *Mədəni əməkdaşlıq haqqında AR Hökuməti və Almaniya Federativ Respublikası Hökuməti arasında* Sazişin müddəalarını rəhbər tutaraq 1947-ci ildə II Dünya müharibəsi iştirakçısı olan əsgərdən müsadirə olunan və Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyinə təhvil verilmiş 12 (2-si 1992-ci ildə oğurlanıb) rəsm

ələri əsl sahibinə - Almaniya Federativ Respublikasına verilməsini nəzərdə tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bunu həm də çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə normalarının realizəsi istiqamətində dövlətlərin iki tərəfli əməkdaşlığına da nümunə kimi göstərmək olar. 1970-ci il Konvensiyasında və eyni adlı 1964-cü il Tövsiyəsində mədəni sərvətlərin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə dövlətlərin və onların səlahiyyətli orqanlarının beynəlxalq əməkdaşlıq etməsinin zəruriliyi qeyd olunur. Bu istiqamətdə dövlətlər müvafiq tədbirlər görməlidir. *Mədəni sərvətlərin ixracı haqqında Qaydaya* müvafiq olaraq (b.13) MTN səlahiyyətli orqan olmaqla mədəni sərvətlərin qanunsuz idxalının, ixracının və ya dövriyyəsinin qarşısının alınması məqsədi ilə xarici dövlətlərin aidiyyəti orqanları və təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir.

Qanunsuz dövriyyəyə qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətində dövlətlərin UNESCO ilə əməkdaşlıq münasibətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu əməkdaşlığın bir istiqamətini, dövlətlərin, o cümlədən AR-in qanunsuz çıxarılmış mədəni sərvətlərin qaytarılması ilə bağlı UNESCO çərçivəsində bu məsələ ilə birbaşa məşğul olan orqanlarla sıx əməkdaşlıq təşkil edir. Belə orqanlardan biri 1978-ci ildə UNESCO-nun Baş Konfransı tərəfindən yaradılan *Mədəni sərvətlərin qaytarılması və restitusiyası üzrə Hökumətlərarası Komitədir*. 2002-ci il məlumatına görə AR daimi fəaliyyət göstərən bu Komitənin üzvü olmuşdur. 22 üzvdən ibarət olan Komitə iki ildən bir toplaşır. O dövlətlərin sorğularını öyrənir və 1970-ci il Konvensiyası tətbiq edilmədikdə mədəni sərvətlərin qaytarılması məsələlərində dövlətlər arasında vasitəçi kimi çıxış edir. Komitə məsləhətçi orqan kimi yalnız ikitərəfli danışıqlar aparılmasına xidmət edir. Qəbul olunan prosedura görə, Komitəyə müraciət etməzdən əvvəl dövlət, mədəni sərvətlər olduğu dövlətlə ikitərəfli danışıqlar aparmalıdır. Danışıqlar nəticə vermədiyi halda iş Komitəyə daxil olar.

Digər təsisat UNESCO-nun Baş Konfransının 30-cu sessiyasında (noyabr 1999-cu il) *Mədəni sərvətlərin mənşə*

dövlətinə qaytarılması və qanunsuz mənimsəmə hallarında onların restitusiyası üzrə Beynəlxalq Fondur. Fondun məqsədi, mədəni sərvətlərin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə üzv dövlətlərə yardım etmək, mədəni sərvətlərin mühafizəsi sahəsində çalışan əməkdaşların təkmilləşdirilməsini təmin etməkdir.

Bundan başqa, 1970-ci il Konvensiyasına (m.17) müvafiq olaraq dövlətlər aşağıdakılarla bağlı UNESCO-nun texniki yardımından istifadə edə bilər: 1) informasiya və maarifləndirmə; 2) məsləhətləşmələr və ekspert xidmətləri; 3) əlaqələndirmə və xeyrixah xidmətlər. Belə ki, UNESCO Konvensiyanın tətbiqi ilə bağlı fikir ayrılığı yarananda, ən azı iki iştirakçı dövlətin xahişi ilə, mübahisə edən tərəflər arasında razılıq əldə edilməsi istiqamətində özünün xeyrixah xidmətlərini təklif edə bilər (b.5). Eyni zamanda təşkilat öz təşəbbüsü ilə Konvensiyanın realizəsi istiqamətində iştirakçı dövlətlərə təkliflər edə bilər.

Konvensiyanın 9-cu maddəsində qeyd edildiyi kimi, arxeoloji və ya etnoloji materialların oğurlanması təhlükəsinə məruz qalan hallarda dövlətin müvafiq müraciətinə uyğun olaraq iştirakçı dövlətlər konkret mədəni sərvətlərin çıxarılması, idxalı və beynəlxalq ticarətinə nəzarət də daxil olmaqla zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə uzlaşdırılmış beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirak edə bilər. *Arxeoloji irsin qorunması haqqında* 1992-ci il Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsinə müvafiq olaraq bu əməkdaşlığa müvafiq dövlət orqanlarının və elmi idarələrin aşkar edilmiş hər hansı qanunsuz qazıntılar barədə informasiya mübadiləsi üçün tədbirlər görülməsi, eləcə də nəzarətdənkənar tapıntılar və ya qanunsuz qazıntılar, yaxud da qeyri-hüquqi rəsmi qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş arxeoloji irs elementlərinin verilməsini maarifçilik işi aparılması, informasiya yayılması və s. daxildir.

Mədəni irs obyektlərinin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizədə onlar barəsində operativ məlumatların olması

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 95 ölkənin polis orqanları itmiş mədəni sərvətlər barəsində informasiya mübadiləsi edirlər. Hazırda oğurlanmış mədəni sərvətlərin beynəlxalq sorğu kitabı nəşr olunur. Dövrü olaraq oğurlanmış kartina və incəsənət əsərlərinin beynəlxalq rəsmi siyahısı dərc olunur. Texnikanın inkişaf etdiyi müasir dövrdə müvafiq məlumatlar müxtəlif məlumat bazalarında yerləşdirilir. Bu cür bazalar hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar (İTERPOL, İKOM və s.) tərəfindən və xüsusi (kommersiya xarakterli) formada müəyyən olunur. Sonuncuya misal olaraq - itmiş incəsənət əsərlərinin Reyestrini (Art Loss Register-ALP) göstərmək olar.

Hazırda bu Reyestr oğurlanmış mədəni sərvətlərin axtarışı məqsədilə formalaşan ən böyük xüsusi beynəlxalq məlumat bazalarından biridir. Həmin bazada itirilmiş sərvətlərlə bağlı 120 minə yaxın qeyd toplanmışdır. ALR-in köməyi sayəsində 1400 predmet qanuni sahibinə qaytarılmış, 4500 predmet itirilmiş sərvət kimi eyniləşdirilmişdir[68,s.116-117].

Bu cür məlumat bazalarının olması mədəni sərvətlərin (antikvariat) bazarına müəyyən mənada təsir edir. Belə ki, məlumat bazasına istinad edən alıcı, satılan antikvariatın oğurluq olmasını müəyyən edir.

Qeyd etdiyimiz kimi bu cür məlumat bazaları rəsmi formada müvafiq beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində də həyata keçirilir. Belə ki, İTERPOL-un bu sferadakı başlıca fəaliyyəti itmiş mədəni sərvətlərin kartotekasını (reyestrini) müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu məlumatlar hətta İnterpolun internet saytında: <http://www.interpol.int>-də yerləşdirilir. Bundan başqa belə məlumat bazası Ümumdünya Gömrük Təşkilatı (WCO) çərçivəsində də mövcuddur.

Qeyd olunan məlumat bazaları əsasında bir çox itmiş mədəni sərvətlərin qaytarılması mümkün olmuşdur. Məsələn, AR-in İncəsənət muzeyindən oğurlanmış 204 predmetin qaytarılmasını, X və XI əsrə aid iki heykəl başının Kambocanın Metropoliten muzeyinə qaytarılmasını, 1990-cı ildə Yunanıstanda Qədim

Korinf Muzeyindən oğurlanmış 271 predmetin 268-inin 2000-ci ildə Korinfə qaytarılmasını nümunə göstərmək olar [68,s.146].

Qeyri-qanuni dövriyyəyə qarşı mübarizədə UNESCO, Avropa Şurası, Aİ, Beynəlxalq Muzeylər Şurası, İNTERPOL və s. beynəlxalq təşkilatların əməkdaşlığının nəticəsi olan “Obyektlərin eyniləşdirilməsi” layihəsinin yerinə yetirilməsi mühüm rol oynayır. Beynəlxalq sənəd olan layihənin məqsədi, oğurlanmış mədəni sərvətlərin aşkar edilməsi üçün bədii və antikvar əsərlərin təsvir edilməsi və siyahıya alınmasını asanlaşdırmaq və səmərəli etməkdir. Mədəni irs obyektlərinin qorunması sferasında digər normativ aktları əvəz etməyən bu sənəd milli səviyyədə yaradılan informasiya sistemi üçün bünövrə ola bilər [127,s.78].

Qanunsuz dövriyyəyə qarşı mübarizə digər regional xarakterli beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində də aparılır. QDİƏT çərçivəsində fəaliyyət göstərən Mədəni sərvətlərin mənşə dövlətinə qaytarılması və ya onların qanunsuz mənimsənilməsi hallarında restitusiyası üzrə Hökumətlərarası Komitə bu istiqamətdə üzv dövlətlərin müraciəti əsasında ikitərəfli danışıqlar aparır, vasitəçilik xidmətləri göstərir.

Qanunsuz dövriyyə ilə bağlı MDB çərçivəsində də bir sıra sənədlər qəbul edilmişdir. Hesab etmək olar ki, bu sahədə mövcud olan sənədlər hüquqi baza olmaqla üzv dövlətlərin qanunvericiliyinin harmonizasiyası üçün deyil, həm də onların orqanlarının təşkilati əməkdaşlığı üçün də əhəmiyyətlidir.

Təbii ki, qeyd olunan regional təşkilatlar çərçivəsindəki hüquqi tənzimləmə Aİ çərçivəsindəki tənzimləməyə bərbərləşdirilə bilməz. Belə ki, Mədəni sərvətlərin qaytarılması haqqında Aİ Nazirlər Şurasının qəbul etdiyi Reqlamentə görə Aİ çərçivəsində mədəni sərvətlərin çıxarılması vahid lisenziya sistemi fəaliyyət göstərir [65,s.75-79].

Beləliklə, mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı beynəlxalq mübarizə mədəni irsin qorunması sistemine

daxil olmaqla mədəni sərvətlərin dar mənada qorunmasını, başqa sözlə, müdafiəsini təşkil edir. Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizə müvafiq beynəlxalq-hüquqi əsaslara malikdir. AR-də mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı dövlətdaxili-hüquqi mübarizə beynəlxalq hüquq normalarının üstünlüyünün qəbul edilməsi prinsipinə əsaslanır. Hərçənd, bu sferada AR qanunvericiliyinin qanunla deyil, qanun qüvvəli normativ aktlarla müəyyən edilməsi, mədəni sərvətlərin beynəlxalq dövriyyəsinin səmərəli tənzimlənməsi baxımından məqsəduyğun deyil.

4.3.Mədəni irsin qorunması sferasında hüquqi məsuliyyət üzrə beynəlxalq hüquq normaları və daxili qanunvericilik

Hüquqi müdafiə fəaliyyəti hüquqları pozulmuş şəxsin və səlahiyyətli dövlət orqanlarının (*o cümlədən beynəlxalq orqanların-müəllif*) hüquq pozuntusunun aradan qaldırılması və təqsirkarın cəzalandırılması istiqamətində tədbirləri özündə ehtiva edir. Özünümüdafiə çıxmaq şərtilə (MM-ə əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında 24 iyun 2005-ci il tarixli Qanunla özünümüdafiə ilə bağlı müddəalar (m.20) MM-dən çıxarılmışdır) bu fəaliyyət özündə bir qayda olaraq hüquqi məsuliyyət tədbirlərini birləşdirir. Müdafiə tədbirlərinin tətbiqinin nəticəsi olaraq hüquq pozucusunun bərpaedici və cəza formasında məsuliyyəti yaranır[77,s.382].

Bu baxımdan mədəni irsin qorunması sferasında mövcud olan hüquq normalarının pozulmasının nəticəsi olaraq hüquq məsuliyyəti yaranır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatın məqsədi baxımından pozitiv mənada məsuliyyət bizi maraqlandırmır. Pozitiv mənada məsuliyyət hər kəsin mədəni irsi qoruyub, gələcək nəsillərə çatdırmaq istiqamətində vəzifəsi kimi çıxış edir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün hər kəs özünün gələcəkdəki fəaliyyətinə görə (prospektiv, müsbət) [54, s.308] məsuliyyət daşıyır. Neqativ mənada hüquqi məsuliyyətin yaranması üçün hüquqi və faktiki əsaslar olmalıdır. Məsuliyyətin

yanması üçün hüquqi əsas mədəni irsin qorunması sferasında hüquq normalarının olmasıdır. Həmin normaların, o cümlədən beynəlxalq öhdəliklərin (çoxtərəfli, regional, ikitərəfli) pozulması hüquqi məsuliyyətin faktiki əsasını təşkil edir. Faktiki əsas qismində çıxış edən hüquq pozuntusunun təhlükəlilik dərəcəsi, zərərin həcmi və xarakterindən, yaranacaq hüquqi məsuliyyətin cəza və ya bərpaedici xarakterli olmasından asılı olaraq intizam, inzibati, cinayət, mülki və beynəlxalq hüquqi məsuliyyət yaranabilir.

Mədəni irsin qorunması sferasında hüquqi məsuliyyətin yaranması istər beynəlxalq müqavilələrdə, istərsə də dövlətdaxili qanunvericilikdə nəzərdə tutulur. AR-in müvafiq qanunlarında AR qanunvericiliyini pozan şəxslərin qanunvericiliyə uyğun olaraq cinayət, inzibati, intizam və mülki məsuliyyət daşımaları qeyd olunur. Hərçənd qanunlarda hüquqi məsuliyyətin növləri fərqli müəyyən edilir. Məsələn, TMAQ haqqında Qanunda yuxarıda qeyd olunan dörd məsuliyyət növü nəzərdə tutulduğu halda, 2012-ci il Qanununda yalnız inzibati və cinayət məsuliyyətinin yaranması qeyd olunur. Düzdür, intizam məsuliyyəti bir o qədər əhəmiyyətli olmasa da, mülki məsuliyyətin nəzərdə tutulmaması qeyri-məntiqidir. Belə ki, 1995-ci il Konvensiyasında bir qayda olaraq məhz mülki məsuliyyətdən bəhs olunur. Hərçənd 1970-ci il Konvensiyasında (m.8) iştirakçı dövlətlərin 6(b) və 7(b) maddələrində nəzərdə tutulmuş qadağaların pozulmasına görə cavabdeh olan şəxslərin cinayət və ya inzibati qaydada cəzalandırılması öhdəliyinə malik olmaları nəzərdə tutulur. Qeyd olunan maddələrdə şəhadətnmə olmadan mədəni sərvətlərin ölkədən çıxarılmasının qadağan edilməsindən və digər dövlətin muzeyindən və ya dini, yaxud dünyəvi tarixi abidəsindən və ya buna bənzər digər idarəsindən ögurlanmış mədəni sərvətlərin ölkəyə gətirilməsinin qadağan edilməsindən bəhs edilir. Deməli, 1970-ci il Konvensiyasının iştirakçı dövlətləri həmin qadağaları pozan şəxsləri

cəzalandırmaq öhdəyinə malikdirlər. Eyni zamanda dövlətlər, qeyd olunan qadağaları müəyyən etmək öhdəliyinə də malikdirlər. Başqa sözlə, əgər dövlətlər, həmin qadağaları müəyyən etmirsə və ya müəyyən etdikləri qadağaları pozan şəxsləri cəzalandırmırsa, o halda müqavilə üzrə üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri pozmaqla beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət daşıyırlar. Çünki, qeyd olunan hallarda, beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin yaranması üçün faktiki əsas, müqavilə öhdəliyinin yerinə yetirilməməsidir.

Ümumiyyətlə beynəlxalq hüquqda məsuliyyətin müəyyən edilməsi olduqca çətindir. Beynəlxalq hüquqda konkret beynəlxalq hüquq normasının pozulmasının xarakterindən asılı olaraq dəqiq məsuliyyət müəyyən edilmir[261,s.126]. Sadəcə beynəlxalq hüququn təbiətinə uyğun olaraq məsuliyyət tədbirlərinin müəyyən edilməsi beynəlxalq sazişin predmetidir[199,c.1,s.307]. Hərçənd beynəlxalq müqavilələrin özündə belə, ola bilər ki, hər hansı əməlin hüquq pozuntusu olaraq adı və ya tərkib üsürləri qeyd edilə bilər, lakin həmin hüquq pozuntularının cinayət, inzibati pozuntu və ya delikt olması və onlara görə hansı məsuliyyətin yaranmasını bir qayda olaraq birbaşa dövlətlərin öhdəsinə buraxır. Məsələn, MDB iştirakçısı olan dövlətlərin cinayətkarlıqla mübarizədə əməkdaşlığı haqqında 1998-ci il Moskva Sazişinin [12, c.3, s.1028-1035] (AR 2004-cü ildə qoşulub) 2-ci maddəsində Tərəflərin cinayətlərin, xüsusilə aşağıdakı əməllərin.., o cümlədən mədəni və tarixi sərvətlərin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması, aradan qaldırılması, aşkar edilməsi, açılması və təhqiqatı məsələlərində əməkdaşlıq etməsi qeyd olunur. Çox maraqlıdır ki, bu Sazişdə mədəni sərvətlərin qanunsuz dövriyyəsi cinayət kimi müəyyən olunur, lakin onun üsürləri və müəyyən edilməli olan məsuliyyət iştirakçı dövlətlərə həvalə edilir.

Bəzən beynəlxalq müqavilədə qadağan edilən konkret hərəkətlər sadalanır və onların məhz cinayət əməli kimi tövsüf olunması və cəzalandırılması milli qanunvericiliyə həvalə olunur. Məsələn, II Protokolda (m.15), silahlı münaqişə zamanı şəxslərin

qəsdən Konvensiya və ya Protokolu kobudcasına pozaraq etdikləri aşağıdakı əməllər cinayət kimi müəyyən edilir: 1) gücləndirilmiş müdafiə altında olan mədəni sərvətləri hücum obyektinə çevirmək; 2) gücləndirilmiş müdafiə altında olan mədəni sərvətləri və onların olduğu yeri hərbi əməliyyatları dəstəkləmək üçün istifadə etmək; 3) gücləndirilmiş müdafiə altında olan mədəni sərvətləri məhv etmək və ya mənimsəmək; 4) gücləndirilmiş müdafiə altında olan mədəni sərvətləri oğurlamaq, talamaq və ya digər qeyri-qanuni formada mənimsəmək, yaxud onlara qarşı vandalizm hərəkətləri etmək.

Qeyd olunan beynəlxalq hüquq normalarında konkret məsuliyyətin yaranması və tətbiq edilməsi müvafiq olaraq dövlətlərin üzərinə bir öhdəlik olaraq qoyulur. Həmin əməlləri törədən şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi mümkündür və edilir. Sual olunur: mədəni irsin qorunmasına yönələn həmin beynəlxalq normalar hər hansı beynəlxalq məsuliyyətin (*bu məsuliyyət bir qayda olaraq əsas subyekt olaraq dövlətlərə şamil edilir-müəllif*) yaranmasını nəzərdə tuturmu və ya belə məsuliyyət üçün hüquqi əsas ola bilərmi?

Əlbəttə, belə bir məsuliyyətin yaranması üçün faktiki əsas olmalıdır. Belə bir əsas qismində dövlətin beynəlxalq müqavilə ilə üzərinə götürdüyü öhdəliyi icra etməməsi ola bilərmi? Hərçənd beynəlxalq müqavilələrdə dövlətlər üçün nəzərdə tutulan öhdəliklər “mütləq olmalıdır” formulasına uyğun olmasa da, onlar üçün məcburi olan göstərişdir. Həmin göstərişin yerinə yetirilməməsi öhdəliyin pozulması deməkdir və buna görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət yaranır. Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının 2001-ci ildə qəbul etdiyi Beynəlxalq hüquqa zidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti haqqında maddələr Layihəsinə görə (m.3), iki halda dövlətin beynəlxalq qeyri-hüquqi hərəkəti yaranır: 1) hərəkət və ya hərəkətsizlikdə ifadə olunan hər hansı davranış beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq dövlətə verilir və ya şamil edilir (subyektiv ünsür); 2) bu davranış dövlətin

beynəlxalq öhdəliyini pozur (obyektiv ünsür). Layihənin ümumi məzmunundan belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlət onun adından çıxış edən və beynəlxalq öhdəliyi öz səlahiyyətləri çərçivəsində yerinə yetirən orqanların istər hüquqi, istərsə də qeyri-hüquqi hərəkətlərinə görə də məsuliyyət daşıyır. Başqa sözlə, 1970-ci il Konvensiyasının 6 (b)-cı maddəsinə müvafiq olaraq dövlət, mədəni sərvətlərin şəhadətnamə olmadan ölkədən çıxarılmasını qadağan edən qanunvericilik əsaslarını müəyyən etməyən və ya şəhadətnaməsiz mədəni sərvətləri gömrük sərhəddindən keçirilməsinə imkan verən orqanların davranışına görə beynəlxalq məsuliyyət daşıyır. Bu zaman təqsirkar vəzifəli və ya digər şəxslərin cinayət və inzibati məsuliyyətə cəlb edilməsi dövlətin 6-cı maddə üzrə üzərinə götürdüyü öhdəliyi pozmasına görə məsuliyyətdən azad etmir. Əslində bu ümumi prinsipdir ki, *təqsirkar şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi, dövlətin beynəlxalq məsuliyyətini istisna etmir.*

Eyni zamanda dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti ilə bağlı ümumi konsepsiya

ondan ibarətdir ki, dövlət özünün orqanlarını və dövlət hakimiyyəti funksiyalarını həyata keçirən vəzifəli şəxslərin hərəkətlərinə görə, o cümlədən onun yurisdiksiyası altında olan şəxslərin qeyri-hüquqi hərəkətlərinə qarşı zəruri tədbirlərin görülməməsinə görə, yəni hərəkətsizlik kontekstində məsuliyyət daşıyır [135,s.181]. Deməli, dövlət onun yurisdiksiyası altında olan şəxslərin, hətta dövlət mülkiyyətində olan muzey, kitabxana, arxivlərin mədəni irsin qorunması istiqamətində qeyri-hüquqi hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyır. Yəni, 1970-ci il Konvensiyasının 7 (b) maddəsində nəzərdə tutulan qadağanın əksinə olaraq fiziki şəxslər, muzey, arxiv və s. təsisatlar digər dövlətin müvafiq təsisatlarına mənsub olan mədəni sərvətləri əldə edə bilər.

Dövlət buna görə heç bir məsuliyyət daşımır. Ancaq dövlət, Konvensiyasının 7 (b) maddəsinə müvafiq olaraq bu cür mədəni sərvətlərin ölkəyə gətirilməsini və dövrüyyəyə daxil edilməsini qadağan edən normaların müəyyən edilməsi və bunda

təqsiri olan şəxslərin müvafiq qaydada məsuliyyətə cəlb edilməsi, o cümlədən qeyd olunan sərvətlərin mənşə dövlətinə qaytarılmasına görə məsuliyyət daşıyır.

Bununla bağlı maraq doğuran məsələlərdən biri 2012-ci il Qanununun 10-cu maddəsinə əsasən, AR vətəndaşlarının xarici dövlətlərin ərazisində həm fərdi qaydada, həm də təşkilat vasitəsilə mədəniyyət fəaliyyəti üzrə nə dərəcədə məsuliyyət daşmasıdır. AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə digər hal nəzərdə tutulmadığı halda, həmin fəaliyyətə onun həyata keçirildiyi dövlətin qanunvericiliyi tətbiq edilir. Belə hallarda dövlətin məsuliyyəti yalnız beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan öhdəliklərə müvafiq olaraq müəyyən edilə bilər.

Göründüyü kimi, beynəlxalq müqavilələr üzrə dövlətin ilk növbədə öhdəliyi müvafiq qanunvericilik tədbirlərini görməkdir. Bu öhdəlik ilk növbədə mədəni irsin istifadəsi və qorunması rejimini müəyyən edən hüquq normalarının qəbul edilməsi və həmin normaların pozulmasına görə məsuliyyətin müəyyən edilməsidir. Deməli, dövlət ilk olaraq qanunverici orqanın fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşıyır. Bu zaman məsuliyyət yalnız müvafiq normativ aktların qəbul edilməməsinə görə deyil, həm də qəbul edilən hüquq normalarının dövlətin beynəlxalq öhdəliklərinə zidd olmasına görə də yarana bilər. Başqa sözlə, dövlətin mədəni irsin qorunması istiqamətində normayaradıcılığı fəaliyyətinin əsas məqsədi, bu sferada mövcud olan beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq tənzimləyici və qoruyucu hüquq normaları müəyyən etməkdir. Mədəni irsin qorunması sferasında qəbul edilən normativ aktların çoxluğu fonunda bu məqsədə nail olunduğunu demək olarmı?

Bu suala birmənalı bəli cavabı vermək bir qədər düzgün olmazdı. Bütövlükdə qanunvericiliyimiz beynəlxalq hüquq normalarına uyğundur. Lakin, dövlətin məsuliyyəti məsələsinə gəldikdə, buna bir qədər diqqətli yanaşmaq lazımdır. Məsələn, mədəni irsin qorunması sferasında ən mühüm məsələ olan,

mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq dövriyyəsi qanunvericilik qaydasında tam tənziqlənmiş. Bunu əvvəldə də qeyd etmişik. *Əvvəla*, bu məsələnin NK-nin qərarları əsasında tənziqlənməsi düzgün deyildir. Ən azından çoxlu sayda qanun qüvvəli normativ aktların yaranmasına səbəb olur. *İkincisi*, *Mədəni sərvətlərin ixracı haqqında* Qaydada “mədəni sərvətlər barəsində qanunsuz idxal, ixrac və ya tranzit əməliyyatlarının həyata keçirildiyini bilən və ya bilməli olan şəxslər tərəfindən onların əldə edilməsi qadağandır” ifadəsi təsbit olunub. İddianın kim tərəfindən verilməsi, qanunsuz idxal zamanı subyektlərin fəaliyyəti, əqdlərin forması və s. məsələlər səthi tənziqlənir. Qanunsuz çıxarılmış mədəni sərvətlərin restitusiyası və qaytarılması məsələlərinin 1995-ci il Konvensiyasında geniş təsbit olunduğunu və həmin Konvensiyanın özünəməxsus müqavilə kimi AR qanunvericiliyinin tərkib hissəsi olması və onun müddələrinin qanunvericilikdə təkrarlanmasına ehtiyac olmadığını nəzərə alaraq, həmin məsələlərlə bağlı qanunvericiliyin mövqeyini başa düşmək olar. Amma qeyd etdiyimiz digər məsələlərlə, xüsusilə idxalla bağlı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Bunun üçün RF-nın *Mədəni sərvətlərin ixracı və idxalı haqqında* 1993-cü il Qanunu [280] nümunə kimi götürülə bilər. Bu Qanunda mədəni sərvətlərin idxalı, ixracı ilə bağlı məsələlər nizamlanır.

Oxşar fikirləri məsuliyyət müəyyən edən qanunvericilik aktlarına da aid etmək olar. Məsələn, qanunsuz idxal halında mədəni sərvətlərin əldə edilməsinin qadağan edilməsi Qaydada qeyd olunsada, ona görə hansı məsuliyyətin müəyyən edilməsi nə inzibati, nə də cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmur. Yeri gəlmişkən, AR-in İnzibati Xətlər Məcəlləsində yalnız bir neçə maddə (*folklor nümunələrindən istifadə tələblərinin pozulması-m.50-2; tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və onlardan istifadə qaydalarının pozulması-m.47; arxiv sənədlərinin, sənəd kolleksiyalarının saxlanması, qeydiyyatı və ya istifadə edilməsi qaydalarının pozulması-m.192*) təsbit olunmuşdur. Qanunvericilikdə xəta tərkiblərinin azlığını mədəni

irsin qorunması sferasındakı hüquq pozuntularının cəmiyyət üçün daha az ictimai təhlükəli hesab edilməsi baxımından əsaslı hesab etmək olar.

AR-in Cinayət Məcəlləsində mədəni irsin qorunması sferasında bir çox tərkiblər (*folklor nümunələrindən istifadə tələblərinin pozulması, m.165-2; xüsusi dəyəri olan əşyaları talama, m.183; tarx və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və korlama, m.246; AR-in və xarici ölkələrin incəsənət, tarixi, arxeoloji sərvəti olan əşyaları AR-ə qaytarmama, m.207*) təsbit edilir. 1970-ci il və 1995-ci il Konvensiyaları baxımından 183-cü və 207-ci maddənin ayrıca cinayət tərkibi kimi müəyyən edilməsi məqsədəuyğundur. Bundan başqa, 206.2-ci maddədə mədəni sərvətlərin qaçaqmalçılıq predmeti kimi müəyyən edilməsi də bir sıra beynəlxalq müqavilələrin məzmununa uyğun gəlir. Hüquq ədəbiyyatında qaçaqmalçılığın beynəlxalq xarakterli (transmilli) cinayət kimi səciyyələndirilməsi, mədəni sərvətlərin qaçaqmalçılığının da bu və ya digər dövlətin milli mədəni maraqlarına zərər vurduğu kimi, beynəlxalq birliyin, yəni ümumbəşəri mədəni irsin qorunması maraqlarına da zərər vurması nəticəsinə gəlmək olar. Baxmayaraq ki, qaçaqmalçılıq iqtisadi və ya gömrük cinayəti hesab olunur və onun birbaşa obyektini iqtisadi maraqlar təşkil edir.

Cinayətkarlıqla beynəlxalq mübarizəyə həsr olunan bir sıra müqavilələrdə, məsələn, 1998-ci il Moskva Sazişində (m.1) və QDİƏT üzvü olan dövlətlərin hökumətləri arasında cinayətkarlığa, xüsusən onun mütəşəkkil formalarına qarşı mübarizədə əməkdaşlıq haqqında 1998-ci il Sazişində (m.1)[12,c.3,s.195] mədəni sərvətlərin qanunsuz dövriyyəsi ayrıca cinayət kimi müəyyən edilir. Avropa polis təşkilatı haqqında 1995-ci il Konvensiyası isə onu müstəqil cinayət olaraq *Europolun* səlahiyyətinə aid edir[176,s.315]. Baxmayaraq ki, AR qanunvericiliyində mədəni sərvətlərin AR-in gömrük sərhədindən gömrük nəzarətindən kənar keçirilməsi

qaçaqmalçılıq kimi tövsif olunur və 206-cı maddəyə daxil edilir, həmin maddənin 2-ci hissəsinə əsaslanaraq daha təhlükəli qaçaqmalçılıq forması kimi mədəni sərvətlərin qaçaqmalçılığını müstəqil cinayət tərkibi kimi təfsir etmək olar. Nəzərə almaq şərtilə ki, qaçaqmalçılıq mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsinin tərkib hissəsini təşkil edir. Təqdirəlayiq haldır ki, mədəni sərvətlərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərlə mübarizə mütəmadi tədqiq edilir [50;103].

Başqa sözlə, mədəni sərvətlərin oğurlanması, qanunsuz əldə edilməsi kimi əməllər artıq beynəlxalq cinayət hüququnun tənzimetmə sferasına düşür. Bu sferaya yalnız beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə deyil, həmçinin cinayətkarlıqla mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlıq, cinayət işləri üzrə hüquqi yardımın həyata keçirilməsi kimi məsələlər də daxildir. Mədəni sərvətlərin qanunsuz dövriyyəsi beynəlxalq cinayət hüququna aid olan istər cinayət tərkiblərini müəyyən edən, istərsə də hüquqi yardım göstərilməsi haqqındakı beynəlxalq müqavilələrin tənzimetmə predmetinə daxildir. Məsələn, *Mədəni sərvətlərə aid hüquq pozuntuları haqqında* 1985-ci il Avropa Konvensiyası da mədəni dəyərlərin oğurlanması, onların qanunsuz əldə olunması və s. hüquq pozuntusu kimi müəyyən olunur. Konvensiyadakı bəzi cinayət tərkibləri özgəninkiləşdirilməsi qadağan olunan (res extra commercium) mədəni sərvətlərlə aiddir[218]. Bu istiqamətdə müqavilələrin bağlanmasına BMT-nin 1990-cı ildə qəbul etdiyi Daşınar mədəni sərvətlər və onların restitusiyası ilə bağlı cinayətlərə dair Nümunəvi müqaviləsi müəyyən təsir etməkdədir. Fikrimizcə, son dövrlərdə mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin mütəşəkkil xarakter alması səbəbindən, bununla bağlı BMT-nin Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı 2000-ci il Konvensiyasına “Mədəni irs obyektlərinin (mədəni sərvətlərin) qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması haqqında” Əlavə Protokolun qəbul edilməsi ilə bağlı hüquq ədəbiyyatında səsləndirilən fikirlər[180; 247] zamanın tələbindən irəli gəlir. Bu Protokolun qəbul edilməsi hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilməsində universal əsası formalaşdırmaqla mədəni

irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin beynəlxalq xarakterli cinayət statusu almasına kömək edə bilər. Yeri gəlmişkən, AR 2003-cü ildən 2000-ci il Konvensiyasına və İnsan alveri və qanunsuz miqrasiya ilə bağlı ona edilən iki Protokola[12,c.3,s.310-368] qoşulub.

II Protokol Konvensiyanın və Protokolun ciddi pozulması kimi qiymətləndirilən və mədəni sərvətlərə qarşı yönələn hərəkətlərə görə beynəlxalq cinayət məsuliyyətinin yaranmasını nəzərdə tutur (m.15). Burada təsbit olunan əməllərə görə milli qanunvericilikdə məsuliyyət müəyyən edilərkən hüququn və beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərinin dövlətlər tərəfindən nəzərə alınması qeyd olunur. Fərdlərin cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan Konvensiyanın 28-ci maddəsi üzv dövlətlər üçün bir öhdəlik olaraq müəyyən edir ki, dövlət vətəndaşı olmasından asılı olmayaraq konvensiyanı pozan və ya bunun üçün əmr verən şəxsin müəyyən edilməsi və ya cinayət, yaxud inzibati məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün özünün cinayət qanunvericiliyi çərçivəsində bütün zəruri tədbirləri görməlidir[204,s.95]. Bu baxımdan AR Cinayət Məcəlləsinin 116-cı maddəsinin məhz “silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma” adlandırılması və 11 dekabr 2012-ci il tarixli 493-IVQD nömrəli AR Qanunu ilə Cinayət Məcəlləsinin 116.0.8-ci maddəsinə müvafiq əlavələrin edilməsi, fikrimizcə təqdirəlayiqdir. Bu əlavələrə müvafiq olaraq: 1) hərbi zərurət olmadan qəsdən mədəni sərvəti, o cümlədən gücləndirilmiş mühafizə altında olan mədəni sərvəti hücum obyektinə çevirmə, yaxud gücləndirilmiş mühafizə altında olan mədəni sərvətdən və ya ona bilavasitə bitişik ərazilərdən hərbi əməliyyatların dəstəklənməsi üçün istifadə etmə (m,116.0.8-1); 2) mədəni sərvəti qəsdən böyük həcmdə dağıtma və ya mənimsəmə, yaxud mədəni sərvətə münasibətdə oğurluq, soyğunçuluq, qanunsuz mənimsəmə və ya vandalizm aktları törətmə (m,116.0.8-2); 3) mədəni sərvəti işğal edilmiş ərazidən qanunsuz çıxarma, yaxud

həmin ərazidə olan mədəni sərvətə mülkiyyət hüququnu başqasına vermə və ya ona xitam vermə; mədəni sərvətin bilavasitə qorunması, uçotu və ya saxlanılması tələb edildiyi hallar istisna olmaqla, işğal edilmiş ərazidə hər hansı arxeoloji qazıntı aparma; mədəni sərvətin mədəni, tarixi və ya elmi xarakterini gizlətmək və ya məhv etmək məqsədi ilə onu modifikasiya etmə və ya ondan istifadə növünü dəyişdirmə (m.116.0.8-2) silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma hesab edilərək cinayət kimi müəyyən edilir. Bu məzmununda AR Cinayət Məcəlləsinin 116-cı maddəsinin məzmunu II Protokolun 15-ci maddəsinin məzmununu tam ehtiva edir. Bu, Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində olan mədəni sərvətlərimizə qarşı törədilən əməllərin hərbi cinayət kimi qiymətləndirilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2017-ci il tarixli 2347 sayılı Qətnaməsində hərbi cinayət kimi qiymətləndirilən bu əməllərə görə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi yurisdiksiyaya malikdir (Statut, m.8).

Məsuliyyətlə bağlı Layihədə ödəmə forması və ya məsuliyyət forması olaraq restitusiya, kompensasiya və satisfaksiya (m.35) fərqləndirilir. Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsinə yuxarıda sadalanan məsuliyyət formaları ilə yanaşı, reparasiya, substitusiya, repressali, restitusiya in integrum kimi formalar da məlumdur. Onu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, maddi məsuliyyət dövlətin siyasi məsuliyyətini də doğura bilər. 43-cü maddəyə əsasən, restitusiya qeyri-hüquqi hərəkət baş verənə qədər mövcud olan faktiki vəziyyətin (status quo) hüququ pozan tərəfindən bərpa edilməsidir. Mövcud vəziyyətin pozulması nəticəsində dəymiş zərərin natura formasında ödənilməsinə nəzərdə tutan restitusiya, qanunsuz çıxarılmış və ya mənimsənilmiş mədəni irs obyektlərinin qaytarılmasında ifadə olunur. Restitusiya (restitutio) latın sözü olub “bərpa etmək” mənasını verir. 1995-ci il Konvensiyasında da (m.1) oğurlanmış mədəni dəyərlərə münasibətdə tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur.

Layihədə restitusiya dövlətlərin beynəlxalq maddi məsuliyyət forması kimi nəzərdə tutulsa da, mədəni sərvətlərin hansı qanunsuz çıxarılma hallarında dövlətin belə bir məsuliyyətinin yaranması mübahisə doğurur. Bundan başqa, 1970-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulan hallarda dövlətin belə bir məsuliyyətinin yaranması və ya 1995-ci il Konvensiyasındakı restitusiya ilə bağlı müddəalar dövlətin məsuliyyətinə şamil edilməsi də birmənalı qəbul edilə bilməz.

Əvvəlcədən qeyd edək ki, mədəni irsin qorunması sferasındakı beynəlxalq müqavilələrin heç birində dövlətin belə bir məsuliyyətə cəlb edilməsi nəzərdə tutulmur. Yalnız beynəlxalq cinayətlərin baş verməsi zamanı belə bir məsuliyyətin yaranma bilməsi mümkündür. Belə ki, təcavüz nəticəsində hər hansı bir dövlətin ərazisini və ya onun bir hissəsini işğal edən dövlət (məsələn, Azərbaycanın Qarabağ ərazisini işğal edən Ermənistan) 1970-ci il Konvensiyasına görə də (m.11) qeyri-qanuni hesab edilən həmin işğal edilmiş ərazilərdən mədəni sərvətlərin çıxarılmasına görə maddi məsuliyyətə cəlb edilməlidir. Hərçənd nə 1954-cü il Konvensiyasında, nə də Protokollarda bu nəzərdə tutulmur. Çünki, Ermənistanın Qarabağ ərazisindəki qeyri-qanuni hərəkətlərə effektiv nəzarəti sübut olunmalıdır[271,s.704]. Buna baxmayaraq, 1919-cu il Versal, 1947-ci il Paris sülh Müqavilələrində işğal nəticəsində çıxarılmış mədəni sərvətlərin qaytarılması təsbit edilir. İKT-nin 25/9-C sayılı 2000-ci il Qənaməsində (b.4), Azərbaycanın ona vurulmuş zərəre görə müvafiq ödəmə almaq hüququna malik olması qeyd olunur və hesab edilir ki, bu zərəre görə tam ödəmə etmək məsuliyyəti Ermənistanın üzərinə düşür[46,s.225]. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə Xeyko Kryugerin hüquqi analizinin nəticələrindən biri də ondan ibarətdir ki, Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında maddələr Layihəsinin 2 və 3-cü bəndləri Ermənistanə tətbiq edilməlidir. Buna müvafiq olaraq Ermənistanın bu bəndlərdə nəzərdə tutulan qeyri-hüquqi hərəkətləri dayandırmaq,

eləcə də bu hərəkətlərin nəticəsi olaraq vurulmuş zərərin kompensasiyasını vermək öhdəliyi var [194, s.160]. Kompensasiya almaq hüququnun olması BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin “Qabçikova-Naqimoroş” işi üzrə qərarında nəzərdə tutulur [67, s.428]. Restitusiyanın beynəlxalq hüquqi məsuliyyət olması RF-nın II Dünya müharibəsi nəticəsində SSR İttifaqına gətirilən və RF-nın ərazisində olan mədəni sərvətlər haqqında 1998-ci il Qanununda [280] (m.4) təsbit olunur. Qanuna müvafiq olaraq, restitusiya - təcavüz və ya digər beynəlxalq-hüquqi hərəkət etmiş dövlətin, əvvəlki vəziyyətin bərpa edilməsi, o cümlədən özünün silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə talan edilmiş və qanunsuz çıxarılmış əmlakın qaytarılması yolu ilə digər dövlətə vurulmuş maddi ziyanın azaldılması və ya aradan qaldırılmasında ifadə olunan beynəlxalq-hüquqi maddi məsuliyyət növüdür.

Restitusiyanın xüsusiyyəti ondadır ki, o, qanunsuz çıxarılmış və ya talan edilmiş (1998-ci il Qanununa uyğun) mədəni sərvətlərin natura formasında qaytarılmasını nəzərdə tutur. Əgər mədəni sərvət məhv edilmişsə və ya həmin mədəni sərvətin özünü qaytarmaq mümkün deyildirsə, onun əvəzinə digər mədəni sərvətin qaytarılması restitusiya hesab edilirmi? Substitusiya formasında bəli. Yəni zədələnmiş, məhv edilmiş incəsənət əsərlərinin oxşar və ya eyni qiymətli əmlakla əvəz edilməsi mümkündür.

N.A.Uşakov qeyd edir ki, restitusiya – hüquq pozan dövlət tərəfindən mənimsənilən maddi sərvətlərin zərərçəkmiş dövlətə qaytarılması, bunu etmək mümkün olmadıqda isə, itirilmiş maddi sərvətlərin eyni dəyərə malik olan maddi sərvətlərlə əvəzinin ödənilməsidir (əvəzləyici kompensasiya) [196,s.142]. 1998-ci il RF Qanununda (m.4) əvəzləyici restitusiya ayrıca beynəlxalq hüquqi məsuliyyət növü kimi təsbit olunur. Qanuna görə, zərərçəkmiş dövlətə vurulmuş maddi zərəri adi restitusiya formasında ödəmək mümkün olmadıqda, təcavüzkar dövlətin zərərçəkmiş dövlətin ərazisindən qanunsuz çıxarılan və talan edilən mədəni sərvətlərin eynisinin həmin dövlətə

qaytarılmasında ifadə olunan beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət növüdür.

Hüquq ədəbiyyatında “restitution in kind” (bərabər dəyərli restitusiya) kimi qəbul edilən bu məsuliyyət növü II Dünya müharibəsi dövründə keçirilən konfransların bəyannamələrində, Nəzarət Şurasının sənədlərində nəzərdə tutulur [68,s.241]. K.A.Bekyaşevin redaktorluğu altında nəşr olunan Beynəlxalq ümumi hüquq dərslində restitusiyanın bir növü kimi substitusiya fərqləndirilir. Substitusiya qanunsuz olaraq məhv edilmiş və ya zədələnmiş əmlakın, tikili, nəqliyyat vasitələri, bədii sərvətlər və şəxsi əmlakın və s. əvəzinin verilməsidir [138,s.622]. Təbii ki, bu əvəzetmə təyinatı və qiyməti baxımından oxşar olan əmlakla (*mədəni sərvətlə*) ola bilər [66, s.104]. Əvəzləyici restitusiyanın müstəqil məsuliyyət növü kimi qəbul edilən əvəzin ödənilməsindən (*kompensasiyadan*) fərqi ondadır ki, burada əvəzetmə pul formasında deyil, bərabər dəyərə malik olan əmlak vasitəsilə natura formasında həyata keçirilir. Hərçənd hüquq ədəbiyyatında mədəni sərvətlərlə bağlı əvəzedici restitusiyanın tətbiqinin əleyhinə olan mövqeyə də rast gəlinir[64].

Bu məsələ ilə bağlı mübahisəni genişləndirmədən qeyd edə bilərik ki, beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmasa belə, təcavüz nəticəsində hər hansı dövlətin mədəni irsinin kəsədləşməsinə səbəb ola biləcək hər hansı hərəkət qeyri-qanunidir və bu halda işğala məruz qalmış dövlətin mədəni irsinə vurulmuş zərər bu və ya digər formada bərpa edilməlidir. Bu tələb BMT Təhlükəsizlik Şurasının İraqa bağlı 2003-cü ildə qəbul etdiyi 1483 sayılı Qətnaməsində də nəzərdə tutulur[248,s.153-187]. Dəymiş zərəri pul formasında ödəmək mədəni irsin qorunması baxımından heç bir əhəmiyyət daşımır. Dəymiş zərər natura formasında, həmin mədəni irs obyektini qaytarmaq mümkün olmadıqda isə, eyni dəyərli mədəni sərvətlərlə ödənilə bilər. Əvəzləyici, geniş mənada restitusiya, 1995-ci il

Konvensiyasında nəzərdə tutulan hallarda şamil edilmir. Digər tərəfdən, restitusiya qaydasında alınmış mədəni sərvətlər zərər görmüş milli mədəni irsi bərpa etsə də, eyni zamanda ümumbəşəri irs obyektı olaraq qalır. Fikrimizcə, onların milli mənsubiyyəti gizlədilməməli və beynəlxalq ictimaiyyətin həmin sərvətlərdən istifadə etməsi məhdudlaşdırılmamalıdır.

1995-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulan restitusiya beynəlxalq hüquqi məsuliyyətdən daha çox mülki-hüquqi xarakter daşıyır. Başqa sözlə, bu Konvensiyada dövlətin restitusiya formasında məsuliyyəti nəzərdə tutulmur. Hərçənd dövlətlər 1970-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq mədəni sərvətlərin qaytarılması üzrə müəyyən öhdəliklərə malikdir və həmin öhdəliklərin pozulmasına görə məsuliyyət daşıya bilər. Əslində 1995-ci il Konvensiyasında qanunsuz çıxarılmış mədəni sərvətlərin qaytarılmasının mülki (xüsusi) hüquqi mexanizmi nəzərdə tutulur. Təbii ki, bu mexanizmin fəaliyyəti beynəlxalq hüquqi tənzimləmə sferasına daxildir.

Mədəni sərvətlərin restitusiyanın mülki hüquq çərçivəsində həyata keçirilməsinin həcmi hüquq ədəbiyyatında müəyyən mübahisələr doğursa da [120, s. 314-322], bu mexanizm kontinental hüquq sistemində bir qayda olaraq əşyahüquqi (vindikasiya) iddiası çərçivəsində baş verir [233, s.168-178]. Əslində AR qanunvericiliyində mədəni sərvətlərin restitusiya ilə bağlı müddəa nəzərdə tutulmur və birmənalı qeyd etmək olar ki, bu termin bizim qanunvericiliyimizə məlum deyildir. Ancaq, nəzərə alsaq ki, AR 2000-ci ildən 1995-ci il Konvensiyasında iştirak edir, o halda həmin Konvensiya AR qanunvericiliyinin tərkib hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan orada nəzərdə tutulan müddəalar (*özüicra edilən olduğundan-müəllif*) AR-in və onun mədəni sərvətlərin mülkiyyətçisi olan fiziki və hüquqi şəxslərinin mədəni sərvətlərin oğurlanaraq ölkədən çıxarılması hallarında, həmin sərvətlərin restitusiya halında iddia ilə çıxış etməsi üçün hüquqi əsas qismində çıxış edir. Qeyd edək ki, Konvensiyaya əsasən, iddiaçı qismində dövlətlə yanaşı, mülkiyyətçi olan xüsusi şəxslər də çıxış edə bilər. Restitusiya isə istənilən oğurlanmış

mədəni sərvətin qaytarılmasına münasibətdə tətbiq olunur. Restitusiya ilə bağlı Konvensiyada təsbit olunan əsas prinsip odur ki, oğurlanmış mədəni sərvətin sahibi onu qaytarmalıdır (m.3).

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, terminoloji fərqlərin olmasına baxmayaraq bütün hallarda qanunsuz olaraq ölkə ərazisindən çıxarılmış mədəni sərvətlərin qaytarılmasından söhbət gedir. Hərçənd restitusiya qaytarmanın bir üsulu olmaqla milli mədəni irs üçün daha ciddi təhlükə hesab edilən təcavüz və oğurluq və s. hallarda məsuliyyət forması qismində tətbiq edilir. Bu baxımdan qanunvericilikdə istifadə edilən “mədəni sərvətlərin qaytarılması” daha geniş mənaya malikdir. Amma, 1995-ci il Konvensiyasında “restitusiya” termini ilə yanaşı istifadə edilən “qaytarılma” termini də “mədəni sərvətlərin qaytarılması”nı tam ehtiva etmir. Çünki, Konvensiyaya əsasən (m.5), qaytarılma termini mənşə dövlətinin qanunvericiliyinə müvafiq verilmiş icazəyə uyğun olaraq sərgilər, tədqiqatlar, yaxud bərpa işləri məqsədi ilə müvəqqəti kənara çıxarılan və bu icazənin şərtlərinə müvafiq olaraq qaytarılmayan mədəni sərvətlərə şamil edilir. Burada istifadə edilən “qaytarılma” termini, məsələn, Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılan və Bremen Muzeyinə məxsus olan rəsm əsərlərinin AR tərəfindən Almaniya Federativ Respublikasına verilməsini əhatə etmir. Qeyd edək ki, bu, 1995-ci il 22 dekabr tarixli *Mədəni əməkdaşlıq haqqında AR Hökuməti və Almaniya Federativ Respublikası Hökuməti arasında Sazişin* müddəalarına uyğun olaraq *Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılan və Bremen Muzeyinə məxsus olan rəsm əsərlərinin Almaniya Federativ Respublikasına verilməsi haqqında* AR Prezidentinin 16 noyabr 1999-cu il tarixli Sərəncamı əsasında həyata keçirilmişdir. Həmin rəsm əsərləri 1947-ci ildə II Dünya müharibəsi iştirakçısı olan əsgərdən müsadirə olunan və Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyinə təhvil verilmişdir. 1992ci ildə Muzeydən oğurlanmış bu əsərlərin ABŞ

məhkəməsinin qərarı əsasında AR-ə qaytarılması isə Konvensiyada nəzərdə tutulan restitusiya formasında olmuşdur.

Hərçənd qaytarılma üsulları arasında müəyyən fərqlər ola bilər: 1) restitusiya halında mədəni sərvətlər tələb edilir, qaytarılmada isə xahiş edilir; 2) restitusiya halında müvafiq tələblə həm dövlət, həm də mülkiyyətçi olan subyektlər çıxış edir, qaytarılmada isə xahiş yalnız dövlət tərəfindən edilə bilər; 3) qanunsuz çıxarılmış sərvətlərə nisbətdə oğurlanmış mədəni sərvətlərin restitusiyasına münasibətdə daha ciddi rejim müəyyən olunur. Belə ki, qaytarılmaya aid 1995-ci il Konvensiyasının müəyyən etdiyi müddəalar aşağıdakı hallarda tətbiq olunmur: 1) qaytarılma haqqında xahiş təqdim edilərkən mədəni sərvətin çıxarılması artıq qanunsuz olmadıqda; 2) sərvət, onu yaratmış şəxsin sağlığında, yaxud ölümündən 50 il keçdikdən sonra çıxarıldıqda.

Qeyd olunan tələb və xahiş üzrə mədəni sərvətlərin hüquqi müdafiəsi məhkəmə və qeyri-məhkəmə formasında ola bilər. 1995-ci il Konvensiyasının 8-ci maddəsinə əsasən, restitusiya və qaytarılma haqqında tələb və xahişə mədəni sərvətin olduğu dövlətin məhkəməsinə və ya digər səlahiyyətli orqanına ünvanlana bilər. Bundan başqa, tərəflər mübahisəni digər məhkəməyə və arbitraja vermək barəsində razılığa gələ bilərlər. 16-cı maddəyə müvafiq olaraq hər bir Razılığa gələn Dövlət imzalama, ratifikasiya, qəbuletmə, bəyənmə, yaxud qoşulma zamanı bəyan edə bilər ki, dövlətin, 8-ci maddəyə müvafiq olaraq, restitusiya tələbi, yaxud qaytarılma haqqında xahişi ona aşağıdakı bir və ya bir neçə prosedura müvafiq surətdə verilə bilər: a) bilavasitə bəyanat verən dövlətin məhkəmələrinə, yaxud digər səlahiyyətli orqanlarına; b) həmin dövlətin bu cür tələbləri, yaxud xahişləri almağa müvəkkil etdiyi orqan və ya orqanlar vasitəsilə bu dövlətin məhkəmələrinə, yaxud digər səlahiyyətli orqanlarına; c) diplomatik, yaxud konsulluq kanalları vasitəsilə.

Bu maddəyə uyğun AR-in bəyanatı haqqında AR Prezidentinin 29 aprel 2003-cü il tarixli Sərəncamına əsasən, restitusiya tələbi, yaxud mədəni dəyərin qaytarılması haqqında

xahiş AR-ə münasibətdə Konvensiyanın 16-cı maddəsinin 1-ci bəndinin b) və c) yarımbəndlərində nəzərdə tutulmuş prosedurlara uyğun olaraq verilə bilər. Konvensiya üzrə AR-in səlahiyyətli orqanının MTN olmasını nəzərə alsaq, o halda AR-ə münasibətdə tələb və xahişlər ya Nazirlik, ya da diplomatik kanallar vasitəsilə verilməlidir. Məsələn, 1995-ci Konvensiyasına (m.5) müvafiq olaraq MTN-nin iddiası əsasında Nyu-Yorkun cənub dairəsi məhkəməsinin qərarı ilə 1992-ci ildə Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyindən oğurlanmış və ABŞ-də aşkar edilmiş 272 əsərdən 204-ü AR-ə qaytarılmışdır.

Mədəni sərvətlərin qaytarılmasının mülki-hüquqi mexanizminə xas olan çətinlik iddia müddətinin mövcud olması ilə bağlıdır. Belə ki, 1995-ci il Konvensiyasına görə (m.3 və 5), restitusiya haqqında hər hansı tələb mədəni sərvətin yerinin və sahibinin şəxsiyyətinin tələb edən tərəfə məlum olduğu vaxtdan üç ilə bərabər müddət ərzində və hər halda oğurlanmadan sonra 50 ilə bərabər müddət ərzində, qaytarılma haqqında hər hansı xahiş isə hər bir halda mədəni sərvətin çıxarıldığı, yaxud bu 5-ci maddənin 2-ci bəndində xatırlanan icazəyə müvafiq olaraq qaytarılmalı olduğu (*Müvəqqəti ixrac haqqında Qaydaya görə 36 aydan sonra*) vaxtdan 50 ilə bərabər müddət ərzində verilir.

Yeri gəlmişkən, müddətlə bağlı Konvensiyanın müddəaları ilə AR qanunvericiliyi arasında müəyyən uyğunsuzluq mövcuddur. Belə ki, 2012-ci il Qanununun 52.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq AR ərazisindən qeyri-qanuni yolla çıxarılmış milli mədəni irs nümunələri yerləşdiyi ölkədən, yerdən, çıxarıldığı vaxtdan və şəraitdən asılı olmayaraq AR-ə qaytarılmalıdır. Hərçənd Konvensiyanın 3-cü maddəsində (b.5) nəzərdə tutulur ki, imzalama, ratifikasiya, qəbuletmə, bəyənmə, yaxud qoşulma zamanı Razılığa gələn hər hansı Dövlət əvvəlki bəndin müddəalarına baxmayaraq, bəyan edə bilər ki, tələb 75 ilə bərabər vaxt hüdudunda, yaxud onun qanunvericiliyində nəzərdə tutulan belə uzun müddətdə qüvvədədir. Amma AR

Konvensiyaya qoşularkən belə bir bəyanat verməyib. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qanunun 52.2-ci maddəsindəki “AR digər dövlətlərin ərazisində AR-dən qeyri-qanuni yolla çıxarılmış milli mədəni irs nümunələrinin geri qaytarılmasına dair məqsədyönlü siyasəti tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr əsasında həyata keçirir” müddəasına və qanunvericiliyimiz üçün xarakterik olan ziddiyyət yarandığı halda üstünlüyün AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə verilməsi müddəasına uyğun olaraq Konvensiyanın müddəası üstün götürülməlidir.

Mülki-hüquqi mexanizmə mənsub olan çətinliklərdən biri də sübut etmə öhdəliyinin olmasıdır. Belə ki, iddia edən tərəf (dövlət və ya şəxs) mədəni sərvətin onun mülkiyyətində olduğunu və qeyri-qanuni olaraq (oğurlanmaq, itirilmək və s.) onun sahibliyindən çıxmasını, digər tərəf (mədəni sərvəti əldə edən-yeni sahib) isə mədəni sərvəti əldə edərkən onun qanunsuz olaraq çıxarıldığını bilmədiyini və ya bilməli olmadığını sübut etməlidir. Əgər hər iki tərəf iddialarını sübut edərsə, o halda mədəni sərvətin əsl mülkiyyətçisi onu geri ala, mədəni sərvətin faktiki sahibi (vicdanlı sahib) isə əvəzində ədalətli kompensasiya ala bilər. Konvensiyaya müvafiq olaraq mədəni sərvətin sahibi, alarkən onun oğurlandığını bilməmişsə və bilməli deyilsə və alarkən onun lazımı diqqət yetirməsi sübut olunarsa, ədalətli və səmərəli kompensasiya almaq hüququna malikdir (m.4; 6). Vicdanlı sahib kompensasiya əvəzinə xahiş edən dövlətlə razılaşma əsasında mədəni sərvətə mülkiyyət hüququnu saxlamaq və ya ödəniş hesabına, yaxud təmənnasız olaraq mülkiyyət hüququnu xahiş edən dövlətdə yaşayan və zəruri təminat verən istədiyi hər hansı şəxsə verə bilər (m.6 b.3).

Beləliklə, bu paraqraf üzrə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mədəni irsin hüquqi müdafiəsi onun qorunması sisteminin tərkibi ünsürüdür. Hüquqi müdafiə mədəni irsin qorunması üzrə müəyyən edilmiş qaydaların pozulması halında müəyyən hüquqi məsuliyyətin yaranmasını şərtləndirir.

NƏTİCƏ

Kitabda tədqiq edilən problem üzrə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. “Mədəni irs” anlayışının müəyyən edilməsi ilə bağlı aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır: a) Mədəni irsə daxil olan obyektləri müəyyən etmək və ayırmaq hər bir dövlətin suveren hüququdur, eyni zamanda beynəlxalq hüquq normalarının üstünlüyünü qəbul etməlidir; b) Milli azlıqlara, sosial qruplara aid mədəni irs milli mədəni irsə, milli mədəni irs isə ümumdünya mədəni irsinə daxildir; c) Mədəniyyət obyektlərinin mədəni irs obyektinə hesab edilməsi üçün aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır: *birincisi*, bu obyektlər insan fəaliyyətinin nəticəsi olmalıdır. Məhz bu şərtə görə mədəni irs təbii irsdən fərqlənir; *ikincisi*, irs obyektinə tarix, incəsənət, elm və s. baxımından universal dəyərə malik olmalıdır; *üçüncüsü*, obyekt müəyyən yaş həddinə (100, 75, 50 il) malik olmalıdır; *dördüncüsü*, irs obyektinə nadir və ya əvəzəlməz olmalıdır; d) “Mədəni irs” daha geniş anlayış olmaqla məzmun etibarlı digəri anlayışları özündə ehtiva edir. “Mədəni irs” mədəni özünəməxsusluğu ehtiva etməklə bir məzmunu təşkil edir, “mədəni sərvətlər” isə bu məzmunu ifadə edən formalar kimi çıxış edir. Qanunvericiliyimizdə istifadə edilən “mədəni irs obyektləri” və “mədəni irs abidələri” terminləri sinonim anlayışlar olmaqla daha çox “mədəni sərvətlər” anlayışına ekvivalentlik təşkil edir. Anlayışların nisbətini sxematik olaraq aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar: *mədəni irs - mədəni irs nümunələri - mədəni sərvətlər və ya mədəni irs obyektləri (abidələri)*.

2. “Mədəni irsin qorunması” ifadəsi özündə mədəni irs obyektlərinin aşkar edilməsini, saxlanması və mühafizəsini, təbliğ və təşviq edilməsini birləşdirir. Mədəni irsin qorunmasının səmərəliliyi məqsədlə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: 1) mədəni irs obyektlərini qorumaq hər kəsin borcudur, lakin bir öhdəlik olaraq bu ilk olaraq dövlətin üzərinə düşür. Dövlət bu öhdəliyini

dövlətdaxili və beynəlxalq səviyyələrdə həyata keçirir; 2) AR qanunvericiliyində “saxlama” anlayışından istifadə edilməsi məqsəduyğundur. Çünki, yalnız bu formada “qoruyub saxlama” anlayışının müxtəlif təfsirinin qarşısını almaq olar; 3) mədəni irsin mühafizəsi anlayışı daha geniş məzmunu malik olmaqla mədəni irsin saxlanması özündə ehtiva edir. Bu baxımdan qanunvericilikdə istifadə olunan “mühafizə dərəcəsi” anlayışı sadəcə saxlanma mənasında başa düşülməli, yaxud da qanunvericilikdə “saxlanılma dərəcəsi” anlayışından istifadə edilməlidir; 4) hüquqi qoruma mədəni irsin qorunması sisteminin tərkib hissəsi olmaqla özü də geniş və dar mənada başa düşülür. Geniş mənada hüquqi qoruma mədəni irsdən istifadə və ona olan hüquqların həyata keçirilməsinin hüquqi təmin edilməsini, dar mənada isə mədəni irsdən qeyri-qanuni istifadədən və onlara zərər vuran digər hərəkətlərdən müdafiəni nəzərdə tutur. Mədəni irsin qorunmasında müdafiə bir qayda olaraq hüquqi qorumaya aid edilir.

“Hüquqi müdafiə” bilavasitə “hüquqi qoruma”ya aid olmaqla dar mənada hüquqi qorumanı ifadə edir. Yaxşı olardı ki, qanunvericilikdə qeyri-qanuni hərəkətlərin ifadə edilməsi üçün “hüquqi müdafiə” anlayışından istifadə olunardı; 5) “qoruma” və “mühafizə” anlayışları sinonim anlayışlardır və onlardan AR qanunvericiliyi üçün xarakterikdir. Mədəni irslə bağlı bu anlayışları dar və geniş mənada başa düşmək lazımdır. Dar mənada bu anlayışlar mədəni irsi qorunması istiqamətində həyata keçirilən ayrıca tədbiri ifadə edir və bu halda “mühafizə” terminindən istifadə edilməsi daha düzgündür. Geniş mənada onlar mədəni irsin qorunması (mühafizəsi) sistemi dövlət orqanları və bələdiyyələr tərəfindən həyata keçirilən qanuni hüquqi, maddi-texniki və təşkilati tədbirlərdən ibarətdir. Bu istiqamətdə yaxşı olardı, 2012-ci il Qanununun 38.3-cü maddəsində “təşkilati” sözündən sonra “və s.” işlədilər. Çünki,

bu sistemə qeyd olunan tədbirlərlə yanaşı, informasiya, maliyyə və s. tədbirlər də daxildir.

3. Mədəni irsin qorunması sahəsində yaranan münasibətlərin fərqli xarakterə malik olması nəticə etibarlı ilə bu münasibətlərin normativ tənzimlənməsinin də kompleks xarakterli olmasını şərtləndirir. Buna müvafiq olaraq mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunmasını sahələrarası və kompleks xarakterə malik olmaqla formalaşmaqda olan beynəlxalq mədəniyyət hüququnun bir institutu kimi qiymətləndirmək olar.

4. Mədəni irsin qorunması sahəsində beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmənin kompleksliyi ilk növbədə burada beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq normalarının paralel iştirak etməsində ifadə olunur. Bu normalar müxtəlif formalarda müəyyən edilsələr də, eyni iradəni, dövlətlərin iradəsini ifadə edən bu normaların təyinatı mədəni irsin qorunması öhdəliyi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan mədəni irsin qorunması sisteminin əsasında milli hüquqla müəyyən edilən qoruma rejimi dayanır. Çünki mədəni irsin aşkar edilməsi, mühafizəsi, təbliği və gələcək nəsillərə çatdırılması öhdəliyi ilk növbədə mədəni irsin aid olduğu dövlətin üzərinə qoyulur. Sadəcə bu və ya digər dövlətin yurisdiksiyasında olan mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunması milli və beynəlxalq hüquq normalarının uzlaşdırılması formasında baş verir. Belə uzlaşma isə yalnız beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqa münasibətdə üstünlüyünün qəbul edilməsi ilə mümkündür. Bir şərtlə ki, mədəni irsin qorunması ilə bağlı dövlətin ümumi qaydasına (*ordre public*) xələl gəlməsin. Bu xüsusiyyət iki mühüm amillə müəyyən olunur. *Birincisi*, mədəni irsin beynəlmilləşməsidir. Yəni dövlətlər milli mədəni irsi qorumaqla ümumdünya mədəni irsini zənginləşdirirlər. Bu istiqamətdə digər dövlətlərin və ya xalqların milli mədəni irsinə hörmət etməyi və onun qorunması üzrə əməkdaşlıq etməyi öhdələrinə götürürlər. *İkincisi*, milli mədəni irs hər bir xalqın özünəməxsusluğunu ifadə edir və onun qorunması milli təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi olmaqla dövlətin ümumi qaydasına (*ordre public*) daxildir.

5. Mədəni irs obyektlərinin mədəni irsə mənsub olması, mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi rejimi özündə ümumi və xüsusi hüquqi tənzimetmənin əlamətlərini birləşdirir. Belə ki, mədəni irsin qorunub saxlanması özündə ümumi maraqları əks etdirməklə mədəni irs obyektlərindən hər kəsin istifadə hüququnu təmin etməklə imperativ rejimdə, yəni imperativ hüquq normaları vasitəsilə tənzimlənir. Mədəni irsdən istifadə isə xüsusi maraqları özündə ehtiva etməklə mülkiyyət hüququnun təmin olunmasını nəzərdə tutaraq dispoziitiv rejimdə, yəni mülki hüquq normaları vasitəsi ilə tənzimlənir. Qeyd olunan tənzimetmə metodlarının uzlaşması müstəvisində hüquqi rejimi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir: 1) mədəni irs obyektlərinin öhdəlik münasibətlərinin obyektinə ola bilməsi təsbit edilərsə də, bu münasibətlər qanunvericiliyin müəyyən etdiyi hədlərdə mövcud ola bilər: a) dövlət mülkiyyətində olan mədəni irs obyektləri özəlləşdirilə, yaxud mülkiyyət formasının dəyişdirilməsini nəzərdə tutan müqavilələrin obyektinə ola bilməz; b) dövlət qeydiyyatından keçmiş və xüsusi mülkiyyətdə olan mədəni irs obyektləri satıldıqda dövlət onları əlverişli şəraitdə üstün hüquqa malikdir; c) mədəni irsi obyektləri bank zəmanəti kimi istifadə edilə bilməz; 2) mədəni irs obyektlərindən elmi, mədəni, təhsil, dini, xidmət, turizm və kommərsiya məqsədləri üçün istifadə qanunvericiliyin müəyyən etdiyi qaydada, obyektin tarixi və bədii təyinatına uyğun olmalıdır. təyinatına uyğun istifadə səlahiyyətli dövlət orqanının icazəsi ilə həyata keçirilir) 3) mədəni irs obyektlərindən istifadə olunmasında mühafizə öhdəliyinin olması zəruridir; 4) mədəni irs obyektlərinin mülki dövriyyəsi dövlət nəzarəti altında mövcud olmalıdır.

6. Mədəni irsin qorunması insan hüquqlarının qorunması kontekstində həyata keçirilməlidir. Bu bağlılığın qoruma rejiminə təsirini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar: 1) insan hüquqları, o cümlədən mədəni hüquqların universallıq xüsusiyyətinə malik olması müvafiq olaraq mədəni irsin

qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənziplənməsini şərtləndirir; 2) mədəni sərvətlərdən istifadə hüququnun imperativ prinsip olması mədəni irsin qorunmasının hüquqi tənziplənməsində beynəlxalq və ümumi-hüquqi aspektlərin üstünlük təşkil etməsini saxlayır; 3) *Mədəniyyət sahəsində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları* sistemində hər kəsin mədəni həyatda iştirak etməsinin mədəni hüquqlar sistemində mərkəzi yer tutması, hər kəsin mədəni irs obyektlərinə çıxış və bu obyektlərdən istifadə imkanını əhatə edir.

7. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənziplənməsinin məqsədlərindən biri də, kimin mülkiyyətində olmasından asılı olmayaraq bütün insanların mədəni irs obyektlərindən zövq almaq və onlardan bərabər istifadə etmək imkanına şərait yaratmaqdır. Ona görə də beynəlxalq-hüquqi qoruma üçün mədəni irs obyektinin kimin mülkiyyətində və harada olması deyil, hansı xalqın, sosial qrupun mədəni irsinə aid olmasının gizlədilməməsi əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan geri qaytarmamaq üçün mədəni irs obyektinin gizli saxlanması bütövlükdə cəmiyyətin həmin obyektlərlə tanış olmaq və müvafiq məlumat əldə etmək hüquqlarını pozur.

8. Mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququ yalnız cəmiyyətin ümumi maraqları naminə məhdudlaşdırıla bilər. Beynəlxalq hüquq normalarında təsbit edilən “ümumi maraq” mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılması üçün dəqiq müəyyən edilən əsas kimi çıxış edir. Milli mədəni irsin qorunması “ümumi maraq” qismində çıxış edir. Bu maraq naminə mənşə dövlətinin müəyyən etdiyi qaydaları pozmaqla mədəni sərvətlərin gətirilməsi, çıxarılması və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsi qanunsuz hesab edilir. Qanunsuz dövrüyyə ilə mübarizə isə artıq ümumi hüquq normalarının tənziplənmə predmetini təşkil edir.

9. Mədəni irsə aid olması, obyektlərin mülki dövrüyyəsinin özünəməxsus (*sui generis*) olmasını şərtləndirir. Özünəməxsusluq müvafiq məhdudiyyətlərin olması ilə şərtlənir. Bu məhdudlaşdırmanın əsas meyarı xüsusi icazənin olmasıdır. Dövrüyyədə olmasına xüsusi icazənin olması meyarı isə bir qayda

olaraq mədəni irs obyektlərinə münasibətdə xüsusi istifadə rejiminin olmasında özünü büruzə verir. Bu rejim müəyyən edilərkən nəzərə alınmalıdır ki, xüsusi əmlak olan mədəni irs obyekti mülkiyyətçi qədər ümumilikdə cəmiyyət üçün də maraq kəsb edir.

10. Mədəni irs obyektlərinin mülki dövriyyəsinin hüquqi tənziyi üzrə AR qanunvericiliyində müvafiq düzəlişlərin aparılması zəruridir: 1) Mülki dövriyyədə olmasına yol verilməyən (mülki dövriyyədən çıxarılmış) əşyaların siyahısının yalnız Qanunla (2003-cü il Qanunu) müəyyən edilməsini nəzərə alaraq, AR MM-nin 136.2ci maddəsində təsbit edilən “*qanunvericiliklə birbaşa göstərilməlidir*” ifadəsi *de lege lata* məhdudlaşdırıcı təfsir edilməli və *de lege ferenda* bu ifadənin 136.3 maddədə təsbit olunan “*qanunla müəyyən edilməlidir*” ifadəsi ilə əvəz edilməlidir. 2) 2003-cü il Qanununa əsasən yalnız Dövlət Siyahısına daxil edilmiş mədəni irs obyektləri mülki dövriyyədən çıxarılmış obyektlər kimi müəyyən edilir. *Mədəni irsin qorunması haqqında Qaydanın* 8.6-cı bəndində qeyd olunur ki, Dövlət Siyahısına daxil edilmiş mədəni irs obyektləri satıldıqda, onların alınmasında dövlət üstün hüquqa malikdir. Mədəni irs mülki dövriyyəsinin hüquqi tənzimlənməsi kontekstində Qaydalarla 2003cü il Qanununun müddəaları arasında ziddiyyət Qanunun xeyrinə həll edilməlidir.

11. “Dəyər” konsepsiyası mədəni irs obyektlərinin qorunmasının vahid hüquqi rejiminin müəyyən edilməsi baxımından əhəmiyyətli olsa da, hazırda maddi formada mövcud olan mədəni irs obyektlərinin mülki-hüquqi qorunması isə əşya hüquq normaları, qeyri-maddi mədəni irs obyektlərinin qorunması bir qayda olaraq əqli mülkiyyət hüququ normaları ilə əsasında tənzimlənir. Mədəni irsə məxsus olması, qeyri-maddi mədəni irs obyektlərinin əqli mülkiyyətin xüsusi növü kimi özünəməxsus qorunmasını şərtləndirir.

12. Mədəni irs obyektlərinin mülki dövriyyəsinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsində mənşə dövlətinin hüququ (*lex originis*) əsas prinsip kimi tətbiq edilməlidir. Belə ki: 1) 1972-ci il Konvensiyasına əsasən və digər müqavilələrlə müvafiq olaraq hansı mədəni sərvətlərin mədəni irsə aid olması və onların təsnifatı mənşə dövlətinin hüququdur və digər dövlətlərin məhkəməsi mədəni sərvətlə bağlı mübahisəyə baxarkən təfsiri məhz mənşə dövlətinin qanunvericiliyinə müvafiq həyata keçirməlidir; 2) harada yerləşməsindən və ya necə özgəninkiləşdirməsindən asılı olmayaraq mədəni sərvətin ticarət dövriyyəsinin qanuni və ya qanunsuz olması mənşə dövlətinin hüququna müvafiq müəyyən edilir; 3) mədəni sərvətlərin milli mədəni irsə aid olması baxımından mənşə dövlətinin ümumi maraqlarına daxil olduğu üçün mədəni irslə bağlı hüquq normaları mənşə dövlətinin ümumi qaydasına (*ordre public*) aiddir və imperativ xarakterlidir. *Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında* Qanunun 5.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq xarici dövlətin məhkəməsi mədəni sərvətlə bağlı mübahisəyə baxarkən sıx bağlı olan dövlətin, mənşə dövlətinin hüququndakı imperativ normalarını nəzərə alıb tətbiq etməlidir. Digər tərəfdən, qanuni dövriyyə halında belə mədəni sərvətlərlə bağlı əqdlərə tətbiq edilən hüquq seçilərkən mənşə dövlətinin imperativ normaları nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə, müqavilə ilə bağlı ölkənin imperativ normalarının tətbiq edilməməsinə səbəb olan hüququn seçilməsi etibarsız hesab ediləcəkdir (m.24.4); 4) mənşə dövlətindən qanunsuz çıxarılsa belə, mədəni sərvəti vicdanlı əldə edənə dəymiş zərər kompensasiya edilir; 5) beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilən maddi hüquq normaları kollizion-hüquqi tənzimetməni istisna edir.

13. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi sisteminin əsasında beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri və xüsusi prinsiplər dayanır. Mədəni irsin qorunmasının xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri xüsusi tətbiqetmə xarakteri əldə edə bilər. Bu baxımdan da ümumtanınmış prinsiplərdən

istifadə rejimi fərqli ola bilər. Məsələn, suveren bərabərlik, insan hüquqlarına hörmət, daxili işlərə qarışmamaq, beynəlxalq əməkdaşlıq, mübahisələrin dinc qaydada həll edilməsi və s. kimi prinsiplər mədəni irsin qorunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu prinsiplər hüquqi əsas kimi həm birbaşa, həm də konkret hüquq normalarının məzmununu müəyyən etməklə çıxış edir. Mədəni irsin qorunması üzrə əsas xüsusi prinsiplərin dairəsi (hər bir şəxsin mədəni irsdən istifadə etməsi, mədəni irsə hörmət, mədəni irsin toxunulmazlığı (immuniteti), mədəni bərabərlik və plüralizm, mədəni inteqrasiya, davamlı mədəni inkişaf, hüquqi məsuliyyət) qeyd etdiyimiz prinsiplərlə məhdudlaşmaya bilər.

14. Mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunmasında beynəlxalq müqavilənin səmərəli tənzi etmə vasitəsi olmasını aşağıdakılarla izah etmək olar: a) müqavilə forması beynəlxalq-hüquqi qorunmanın iştirakçılarının səlahiyyət və vəzifələrini daha konkret müəyyən etməyə imkan verir ki, bu da normanın tətbiq və təfsiri üçün əlverişli şərait yaradır; b) müqavilə mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunmasında beynəlxalq hüquq normaları ilə milli hüquq normalarının uzlaşdırılmasını daha yaxşı təmin edir. Mədəni irsin qorunması sahəsində beynəlxalq-hüquqi tənzi etmə sistemi kifayət qədər beynəlxalq müqavilə əsasına malikdir. Bu sahədəki beynəlxalq müqavilələr müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir: 1) onların hər birinin özünəməxsus fərdi hüquqi (diskret) rejim müəyyən etməsidir. Hərçənd bu, mədəni irsin hüquqi rejiminin universal olmasını inkar etmir. Hər birinin özünəməxsus tənzi etmə predmetinə malik olması müstəvisində onların fərdi rejim müəyyən etməsi yol veriləndir; 2) bu sahədə beynəlxalq müqavilələrin bir çoxu UNESKO-nun Baş Konfransı tərəfindən qəbul edilir. Belə müqavilələrin əsas xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onlar birbaşa olaraq UNESKO üzərinə müvafiq öhdəliklər qoyur. Onlara tam olaraq Müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının müddəaları tətbiq olunur; 3) mədəni irsin qorunması sahəsində beynəlxalq

müqavilələr normayaradıcı müqavilələrdir. Təsbit etdiyi normaların konkretlik dərəcəsinə görə *özüicraedilən və özüicraedilməyən* müqavilələr ola bilər.

15. “*Yumşaq hüquq*” (*soft law*) sistemini yaradan beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi tövsiyə xarakterli aktlarda təsbit olunan normaların hüquqi təbiəti və tətbiq olunma səviyyəsi, onu müəyyən beynəlxalq təşkilatın beynəlxalq hüquq subyektiyyətinin və onun daxili hüququnun xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Bu istiqamətdə UNESCO-nun normayaradıcılığı fəaliyyəti özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, onun birbaşa normayaradıcılığının nəticəsi olaraq qəbul edilən tövsiyələr isə üzv dövlətlərin parlamentləri tərəfindən bəyənilməli və üzv dövlətlər tövsiyələrin yerinə yetirilməsi barəsində UNESCO-ya hesabatlar təqdim edilməlidir. “*Yumşaq hüquq*” normaları mədəni irsin qorunması sahəsində beynəlxalq-hüquqi tənzimləmədə aşağıdakı formalarda iştirak edir: 1) beynəlxalq müqavilə normalarının tənzim etmədiyi hüquqi boşluqların doldurulmasında istifadə olunmaqla birbaşa tənzimləyici kimi çıxış edir. Belə ki, dövlətlər qanunvericilik aktları qəbul edərkən tövsiyə normalarından istifadə edir; 2) bu normalar tənzimləmədə qeyri-birbaşa iştirak etməklə beynəlxalq müqavilə normalarının yaradılması prosesinin mərhələsi kimi çıxış edir; 3) bu normalar beynəlxalq müqavilə normalarını tamamlamaqla köməkçi tənzimləmə vasitəsi qismində çıxış edir. Bütövlükdə tövsiyə xarakterli normalar dövlətlərin daxili qanunvericiliyinin ümumi istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə geniş imkanlar açır, qanunvericiliyin preambulası, prinsiplial müddəaları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

16. Mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi dövlətdaxili qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olmasını şərtləndirir. Daxili qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması unifikasiya və harmonizasiya formasında baş verir. Mədəni irsin qorunması sahəsində harmonizasiya bir qayda olaraq üç fərqli formada

həyata keçirilir: 1) resepsiya; 2) qarşılıqlı harmonizasiya; 3) qeyri-birbaşa unifikasiya. Mədəni irsin qorunması sahəsində AR-in normayaradıcılığı fəaliyyəti bir qayda olaraq beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili səviyyədə realizəsi istiqamətində normayaradıcılığının davamıdır. Bunu dövlət üzərinə beynəlxalq-hüquqi öhdəlik götürməklə (beynəlxalq müqavilədə iştirak etməklə) və ya belə öhdəlik götürməməklə (beynəlxalq təşkilatların qərarlarındakı müddəaları bəyənməklə) edir. Bu fəaliyyət özü də iki üsulla həyata keçirilir: 1) inkorporasiya; 2) istinad (göndərmə).

17. 2012-ci il Qanununun 6.1-ci maddəsində qeyd olunan “*AR-də hər kəsin mədəniyyət sahəsində hüquq və azadlıqları beynəlxalq hüququn prinsip və normaları rəhbər tutulmaqla təmin edilir*” müddəası ümumi xarakter daşısa da, insan hüquqları ilə bağlı olması baxımından xüsusi kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, 2012-ci il Qanunu bu müddəanı bütövlükdə mədəni irsin qorunmasına şamil etmir. Əslində Qanunun bu müddəası AR Konstitusiyasının 12.II-ci maddəsindəki “Bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları (*mədəniyyət hüququ, m.40*) AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir” müddəası ilə müəyyən mənada ziddiyyət təşkil edir. Qanunun bu müddəası yalnız AR

Konstitusiyasının 71.VI-cı maddəsi ilə müqayisə edilə bilər.

18. “*AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri qanunvericiliyin tərkib hissəsidir*” müddəası mədəni irslə bağlı aşağıdakıları ifadə edir: 1) AR qanunvericiliyində mədəni irsin qorunması üzrə hər hansı məsələ normativ aktla tənzimlənmirsə, beynəlxalq müqavilə normaları tətbiq edilir; 2) hər hansı məsələ ilə bağlı normativ aktla beynəlxalq müqavilə arasında ziddiyyət yarandığı halda beynəlxalq müqaviləyə üstünlük verilir; 3) yaxud beynəlxalq müqavilə və dövlətdaxili normativ aktlar birgə tətbiq edilir.

19. Mədəni irsin qorunması istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən mədəni irs obyektlərinin istifadəsi, qorunması, idxalı və ixracı kimi məsələlər qanun qüvvəli normativ aktlar səviyyəsində tənzimlənir. Hesab edirik ki, bu məsələlərin qanun səviyyəsində tənzimlənməsi və *“Mədəni irs obyektlərinin istifadəsi, qorunması və beynəlxalq dövriyyəsi haqqında”* ayrıca Qanunun qəbul edilməsi məqsədmüvafiqdir. Belə bir Qanunun qəbul edilməsini aşağıdakılarla izah edilə bilər: 1) bunu tənzimləmə obyektinin əhəmiyyəti ilə izah etmək olar. Belə ki, mədəni irsin müdafiəsinə ehtiyac məhz mülki dövriyyənin pozulması ilə bağlı yaranır; 2) bu məsələ ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrdə xarici dövlətlərdə mənşə dövlətinin qanunvericiliyinə hörmət edilməsi öhdəliyi nəzərdə tutulur. Xaricdə hörmət edilməli olan qaydaların qanunverici orqan tərəfindən müəyyən edilən normativ aktlarda təsbit edilməsi daha məqsəduyğun olar; 3) bu, dövlətin ümumi qaydasının (ordre public) qorunması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, mədəni irsin qorunması hər hansı dövlətin ümumi qaydasının məzmununa daxil edilməli olan məsələlərdəndir.

20. AR-də mədəni irsin qorunması mədəni irs obyektlərinin aşkar edilməsi, saxlanması, mühafizəsi, təbliği və təşviqi üzrə beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilən göstərişlərə uyğun təşkilati-hüquqi xarakterli tədbirlər üçün kifayət qədər ciddi institusional sistem fəaliyyət göstərir. Lakin müəyyən çatışmazlıqların aradan qaldırılması istiqamətində aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: 1) mövcud qanunvericilikdə Azərbaycanın milli kulinariya nümunələrinin hansı sistemə daxil edilməsi birbaşa nəzərdə tutulmur. Bu nümunələrin qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin dövlət reyestrinə salınmaması belə deməyə əsas verir ki, milli kulinariya nümunələrinin mühafizə siyahısı ayrıca tərtib edilməlidir. Bununla bağlı mövcud qaydalara müvafiq əlavələr edilməli və ya ayrıca Qayda qəbul edilməlidir; 2) Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq xilas edilməsi üçün təcili tədbirlərə ehtiyacı olan mədəni sərvətlərin siyahısı da ayrıca aparılmalıdır. Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan

ərəzilərində qalmış mədəni irs obyektlərinin tanınması və təşviqi baxımından belə bir siyahının hazırlanması və xüsusilə dərc edilməklə ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılması olduqca əhəmiyyətlidir; 3) AR-dən kənar yərləşən Azərbaycana aid mədəni irs obyektlərinin xüsusi siyahısı tərtib edilməklə dövlət qeydiyyatına alınmalıdır. Bu siyahı iki formada: 1) vahid siyahı; 2) qeyri-qanuni və qanuni yolla xaricdə olan mədəni sərvətlərin ayrıca siyahısı tərtib edilə bilər. Beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq bu siyahıların yenilənməsi (ən azı iki ildən bir), hazırlanmış siyahıların və edilmiş əlavələrin ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılması zəruridir; 4) MTN yanında yeni yarılmış Xidmətin fəaliyyət saferasına yalnız daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin istifadəsi, bərpası və s. məsələlər daxil olması baxımından Xidmətinin adında “mədəni irs” terminin əvəzində “Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin” və ya heç olmazsa, “Daşınmaz mədəni irsin” ifadələrindən istifadə olunması məqsədmüvafiqdir.

21. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq mexanizmləri sistemində əsas və əlaqələndirici mexanizm qismində UNESCO çıxış edir. Digər beynəlxalq meanizmlərin fəaliyyəti bu mexanizmlə əlaqəli həyata keçirilməklə bir qayda olaraq təbliğat, təşviqat və mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə sahəsini əhatə edir. Beynəlxalq səviyyədə də mədəni irsin qorunması müvafiq tədbirləri özündə birləşdirən bir sistemi ehtiva edir və bu sistemdə əsas qoruma tədbiri beynəlxalq səviyyədə müvafiq mühafizə siyahılarının tərtib edilməsidir. Beynəlxalq səviyyədə belə siyahıların tərtib edilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var: 1) bu siyahı vahid deyil, mədəni irs obyektinin maddi və qeyri-maddi olmasından, mədəni irsin dinc dövrdə və ya silahlı münaqişələr dövründə qorunmasından, mədəni irs obyektin məhv olmaq təhlükəsindən asılı olaraq tərtib edilir. 2) müvafiq siyahılar UNESCO çərçivəsində tərtib olunsalar da, onların hazırlanması və həyata

keçirilməsi bu və ya digər beynəlxalq müqavilə əsasında baş verir.

1954-cü il, 1972-ci il və 2003-cü il Konvensiyalarının beynəlxalq qoruma ilə bağlı müddəaları da bir qayda olaraq ümumdünya mədəni irsi obyektlərinə şamil olunur. Lakin bu o demək deyildir ki, ümumdünya mədəni irs obyektini hesab edilməyən milli mədəni irs obyektləri beynəlxalq-hüquqi tənzimetmədən kənar qalır.

Əvvəla, mədəni irs qorunması sferasında beynəlxalq müqavilələr üzrə tənzimetmə konkret müqavilənin məqsədləri və predmeti hüdüdlərində həyata keçirilir. Məsələn,

1972-ci il Konvensiyasının müddəaları bir qayda olaraq ümumdünya mədəni irs obyektini hesab olunan mədəni sərvətlərə şamil olunursa, 1970-ci il və 1995-ci Konvensiyalarının müddəaları milli mədəni irsə aid edilən bütün mədəni sərvətlərə şamil olunur. *İkincisi*, istər 1972-ci il, istərsə də 2003-cü il Konvensiyalarının mədəni sərvətlərin aşkar edilməsi, qeydiyyatı alınması və təbliği ilə bağlı müddəaları ümumi müddəalar kimi bütövlükdə mədəni irs obyektlərinə şamil edilir.

22. Mədəni irsin qorunması fəaliyyəti qeyri-dövlət sektorunun iştirakı olmadan səmərəli həyata keçirilə bilməz. Mədəni əməkdaşlığın həyata keçirilməsində qeyridövlət sektorunun iştirakı müvafiq olaraq mülki cəmiyyətin təzahürü qismində çıxış edir. Qeyri-dövlət səviyyəsində fəaliyyət bir qayda olaraq qeyri-hökumət təşkilatları, fondlar və s. tərəfindən həyata keçirilir. Qeyri-hökumət təşkilatları milli və beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərir. Onların fəaliyyəti müxtəlif forma və istiqamətlərdə həyata keçirilir.

23. Silahlı münaqişələr zamanı mədəni irsin beynəlxalq-hüquqi qorunması sisteminin mərkəzində 1954-cü il Konvensiyası və ona əlavə edilən I və II sayılı Protokollar durur. Bu sənədlərin müddəaları eyni ilə qeyri-beynəlxalq münaqişələrə də şamil olunur. Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının “*si omnes*” deyil, “*erga omnes*” xarakterli məcburi normalar olması, eyni zamanda münaqişə tərəfləri olan

Azərbaycan və Ermənistan həm Konvensiyanın, həm də II Protokolun iştirakçısı olduğundan, müvafiq beynəlxalq hüquq normaları işğal altında olan Qarabağ ərazisindəki bütün mədəni irs obyektlərinə şamil olunur. *“İstənilən düşmənçilik aktından çəkinmək”* öhdəliyini nəzərdə tutan bu normaların pozulması isə hərbi cinayət hesab edilir və müvafiq olaraq hüquqi məsuliyyət yaradır.

Xüsusi müdafiə altında olan mədəni sərvətlərin Beynəlxalq Reyestri ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki: 1) Əslində Konvensiya üzrə Beynəlxalq Reyestrin təcrübədə səmərəsiz olmasını və namizəd mədəni sərvətlərə qarşı olan şərtlərin qeyri-real olmasını, II Protokolda nəzərdə tutulan siyahıya alınma prosedurunun daha təkmil olmasını nəzərə alaraq Protokol əsasında vahid Beynəlxalq Siyahının tərtib edilməsi daha məqsədəuyğundur; 2) birmənalı olaraq 1972-ci il və 1954-cü il Konvensiyaları əsasında fərqli Siyahının tərtib edilməsinin əleyhinə çıxmaq düzgün olmazdı. Bu Siyahıların paralel mövcud olması o baxımdan səmərəli ola bilər ki, Ümumdünya mədəni irs Siyahısına düşə bilməyən mədəni sərvətlər Beynəlxalq Siyahıya daxil olunsun. Bu daha geniş dairədə mədəni irs obyektinin beynəlxalq-hüquqi qorunmasını təmin etmiş olar. Lakin Ümumdünya mədəni irs Siyahısına daxil edilən mədəni sərvətin təkrar olaraq Beynəlxalq Siyahıya daxil edilməsi, bunun üçün müəyyən formallıqlardan istifadə edilməsi qeyri-məntiqi və hüquqi baxımdan əhəmiyyətsizdir. *Əvvəla*, müxtəlif konvensiyalara əsaslanarsa da, hər iki Siyahı UNESCO çərçivəsində tərtib olunur. *İkincisi*, müvafiq məlumatlar əsasında Mədəni irs siyahısına daxil edilən konkret mədəni sərvət barəsində təkrar məlumat verilməsi tələb olunur. *Üçüncüsü*, Ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmiş mədəni sərvətlər Beynəlxalq Siyahıya daxil edilməsi üçün tələb olunan şərtlərə artıq cavab verdikləri üçün həmin irs siyahısına daxil edirlər. Bu baxımdan Ümumdünya irs siyahısına daxil edilən mədəni

sərvətlər *Gücləndirilmiş müdafiə altında olan mədəni sərvətlərin Beynəlxalq Siyahısına* daxil edilmədən, həmin Siyahıya daxil edilən mədəni sərvətlərə bərabər tutulmalı və onlara da xüsusi və ya gücləndirilmiş müdafiə rejimi tətbiq olunmalıdır.

24. Beynəlxalq müqavilə və milli qanunvericiliyin müqayisəli təhlilinə əsasən deyə bilərik ki, “qanunsuz dövriyyə” anlayışı aşağıdakı fəaliyyətləri ehtiva edir: 1) muzeylərə, dini məbədlərə, dövlət və xüsusi mülkiyyətdə olan və kolleksiyaya aid olan mədəni sərvətlərin oğurlanması; 2) qanunsuz arxeoloji qazıntılar aparmaq; 3) silahlı münaqişələr zamanı mədəni irs obyektlərini oğurlamaq və ya məhv etmək; 4) mədəni irs obyektlərinin qanunsuz ixracı və idxalı; 5) mədəni sərvətlərə mülkiyyət hüququnun qanunsuz verilməsi (alıb-satmaq, bağışlamaq, vəsiyyət etmək, dəyişmək); 6) saxta sənədləri düzəltmək, istifadə etmək və ticarətini təşkil etmək; 7) qəlp və ya saxta mədəni sərvətləri ticarət etmək.

2012-ci il Qanununda istifadə edilən (m.52) “qeyri-qanuni yolla çıxarılmış” anlayışı 1970-ci il və 1995-ci il Konvensiya ilə nəzərdə tutulan qanunsuz çıxarılma formalarının hamısını özündə ehtiva edir. Bu baxımdan 1970-ci il Konvensiyasında istifadə edilən “qanunsuz çıxarılma” anlayışı ilə sinonim təşkil edir və eyni məzmunu paylaşır. Hərçənd Qanunda qeyri-qanuni yolla gətirilmə nəzərdə tutulmur.

AR-də qanunsuz dövriyyəni tənzim edən qaydaların lazım gəldikdə beynəlxalq müqavilə ilə eyni hüquqi qüvvəyə malik olan qanunda deyil, qanunqüvvəli aktda təsbit edilməsi məqsəduyğun deyil. Qanunvericiliyin bu yanaşmasını “beynəlxalq müqavilələr AR-in qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsidir və beynəlxalq müqavilələrdə müvafiq müddəalar nəzərdə tutulur, həmin müddəaların təkrar olaraq qanuna daxil edilməsinə zərurət yoxdur” fikri ilə də əsaslandırmaq olmaz. Ona görə ki, bununla bağlı beynəlxalq müqavilələr özüicraedilən müqavilələr deyildir ki, onların müddəaları məzmunca konkret olsun.

25. Mədəni irsin qorunması sferasında hüquqi məsuliyyət cinayət, inzibati, intizam, mülki, beynəlxalq cinayət

və beynəlxalq məsuliyyət formalarında yarana bilər. Beynəlxalq müqavilələrdə dövlətlər üçün nəzərdə tutulan öhdəliklər “mütləq olmalıdır” formulasına uyğun olmasa da, onlar üçün məcburi olan göstəriş və bundan irəli gələn öhdəliyin pozulması beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət yaradır. Təqsirkar şəxslərin məsuliyyətə, o cümlədən beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi, dövlətin beynəlxalq məsuliyyətini istisna etmir.

Son dövrlərdə mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin mütəşəkkil xarakter alması səbəbindən, bununla bağlı BMT-nin Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı 2000-ci il Konvensiyasına “Mədəni irs obyektlərinin (mədəni sərvətlərin) qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması haqqında” Əlavə Protokolun qəbul edilməsi, hüquqi məsuliyyətin müəyyən edilməsində universal əsası formalaşdırmaqla mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsinin beynəlxalq xarakterli cinayət statusu almasına kömək edə bilər.

11 dekabr 2012-ci il tarixli 493-IVQD nömrəli AR Qanunu ilə Cinayət Məcəlləsinin 116.0.8-ci maddəsinə müvafiq əlavələrin edilməsi, qanunvericiliyin II Protokolun (m.15) tələblərinə uyğunluğu baxımından təqdirəlayiqdir. Bu, Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində olan mədəni sərvətlərimizə qarşı törədilən əməllərin hərbi cinayət kimi qiymətləndirilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir.

Təcavüz nəticəsində hər hansı bir dövlətin ərazisini və ya onun bir hissəsini işğal edən dövlət işğal edilmiş ərazilərdən mədəni sərvətlərin çıxarılmasına görə maddi məsuliyyətə cəlb edilməlidir. Dəymiş zərəri pul formasında ödəmək mədəni irsin qorunması baxımından heç bir əhəmiyyət daşımır. Dəymiş zərər natura formasında, həmin mədəni irs obyektini qaytarmaq mümkün olmadıqda isə, eyni dəyərli mədəni sərvətlərlə ödənilə bilər. Restitusiya qaydasında alınmış mədəni sərvətlər zərər görmüş milli mədəni irsi bərpa etsə də, eyni zamanda ümumbəşəri irs obyekti olaraq qalır. Onların milli mənsubiyyətinin

gizlədilməməli və beynəlxalq ictimaiyyətin həmin sərvətlərdən istifadə etməsi məhdudlaşdırılmamalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2016, 92 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. www.e-qanun.az
3. Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq konvensiyaların milli qanunvericilikdə təsbiti. E.Süleymanovanın redaktəsi ilə. Bakı, Qanun, 2003, 58 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3cilddə. Bakı, 2004
5. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm qanunvericiliyi toplusu. 2 cilddə. I cild. Bakı, Avrasiya Press, 2011, 522 s; II cild. Bakı, Avrasiya Press, 2011, 502 s.
6. Azərbaycan-YUNESKO: İnsan hüquqlarına əsaslanan tərəfdaşlıq. E.Süleymanovanın red. ilə. Bakı, 2014, 287 s.
7. Abbasov. N. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Bakı, 2009, 444 s.
8. Allahverdiyev S.S. Beynəlxalq xüsusi hüquq. Bakı, Digesta, 2007, 224 s.
9. Allahberdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. I cild. Bakı, Digesta, 2008, 944 s;
10. Avropa hüququ. Dərslük / E.Ə.Əliyevin üm. red. ilə. Bakı, Günəş-B, 2016, 764 s;
11. Beynəlxalq hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər. Normativ sənədlər toplusu. Bakı, Digesta, 2007, 592 s.
12. Beynəlxalq sənədlər toplusu. I cild. Bakı, Qanun, 2008, 960s; II cild. Bakı, Qanun, 2008, 904s; III cild. Bakı, Qanun, 2008, 1064s; IV cild. Bakı, Qanun, 2008, 1052s; V cild. Bakı, Qanun, 2009, 1032s;

13. Beynəlxalq hüquq. Azərb. Dilində, məsul redaktor və tərcüməçi, h.e.n., dos. R.F. Məmmədov, Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2002. 752 s;
14. Beynəlxalq xüsusi hüquq. Rus dilindən tərcümə edənlər: Ə.İ.Əliyev, A.A.Məhərrəmov. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 952 s.
15. Eyvazova Y. Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsinin aktual problemləri / Mədəniyyət dünyası. Elmi-nəzəri məcmuə. XXII burax. Bakı, 2011, s.44-47.
16. Əfəndiyeva H.E. Qloballaşma dövründə YUNESKO-nun fəaliyyətinin beynəlxalq hüquqi problemləri // h.ü.f.d. el. dər.alm.üçün disser.avtoreferatı. Bakı, 2016, 33 s
17. Ələsgərov M.N. İlham Əliyevin prezidentlik fəaliyyəti Heydər Əliyev ideyalarının təntənəsidir // Dırçəliş-XXI əsr, 2004, № 80-81, s.20-29.
18. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Dərslük, Bakı, 2007, 488 s;
19. Əliyev Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Şirvanəşr, 2007, 600 s;
20. Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. Beynəlxalq turizm hüququ. Bakı, Çarşıoğlu, 2007, 440 s;
21. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Dərslük. Bakı, 2009. 490 s;
22. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, 2013, 506 s;
23. Əliyev Ş.İ. İnsan hüquqları sistemində sosial hüquqlar; nəzəri və praktiki məsələlər. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008, 368 s.
24. Əliyev Ş.İ. Sosial hüquqların beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika / h.ü.e.d. elmi dər.alm.üçün disser.avtoreferatı. Bakı, 2016, 57 s.

25. Əliyeva İ. Heydər Əliyev Fondu Azərbaycanın YUNESKO ilə əməkdaşlığına sanballı töhfələr verir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. 516 s.
26. Əmirov Ə. Azərbaycan-YUNESKO əməkdaşlığının xüsusiyyətləri. Dövlət idarəçiliyi, 2011, № 3 (35), s. 190-193.
27. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 632 s.
28. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı: ABU nəşriyyatı, 2008, 240 s.
29. Hüseynov L. H. İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008, 160 s.
30. 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyaları və onlara Əlavə Protokollar. Bakı, 2005, 320 s.
31. İbayev V.Ə. Avropa məhkəməsi presedentləri: mülkiyyət hüququ. Bakı, ELM, 2007, 250s.
32. İbayev V.Ə. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2001, 496 s.
33. İmanov K. Folklor nümunələrinin hüquqi qorunması məsələləri//www.musigidunya.az/new/added.asp?action=print
34. İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə / tərcüməçi S.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005, 572 s.
35. İsmayılova P.F. Mədəni hüquqlar: beynəlxalq hüquq normalarının və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin müqayisəli təhlili // h.ü.f.d. el. dər.alm.üçün disser.avtoreferatı. Bakı, 2016, 33 s.
36. Məmmədov Ə.Q. Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin hüquqi əsası kimi // Azərbaycan hüquq jurnalı, 2004, №3, s. 86-97.

37. Məmmədov Ə.Q. Beynəlxalq müqavilə beynəlxalq xüsusi hüququn mənbəyi kimi: doktrinal yanaşmalar və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri (elmi-analitik və praktiki jurnal), 2009, № 4 (20), s.68-71.
38. Məmmədov Ə.Q. Müəlliflik hüququnun beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri // Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları və onların mülki hüquqi müdafiəsi. Elmi-praktik konfransın materialları № 7, Bakı, 2009, s.24-26.
39. Məmmədov Ə.Q., Məhərrəmov M.Y. Mədəni irsin mühafizəsində Heydər Əliyev Fondunun rolu // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri (elmianalitik və praktik jurnal). Xüsusi buraxılış. 2014, № 2 (38), s.92-109.
40. Məmmədov R.F., Əfəndiyeva H.E. Azərbaycan Respublikasının tarix və mədəniyyət abidələrinin beynəlxalq-hüquqi qorunması. Bakı, Səda nəşriyyatı, 2015, 328 s.
41. Məmmədov R.F. Heydər Əliyev Fondunun azərbaycanlı diaspora təşkilatları ilə əməkdaşlığı // Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri. (elmi-analitik və praktik jurnal). 2013, № 2 (34), s.68-76.
42. Məmmədov R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. Bakı, NAT Co MMC, 2012, 312 s.
43. Mülki hüquq. Dərslik. İki cildə. 1-ci cild. Ümumi hissə. Əşya hüququ. Vərəsəlik hüququ. Əqli mülkiyyət hüququ. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları / məs.red. M.D.Dəmirçiyeva. Bakı, Zərdabi LTD MMC, 2015, 696 s.
44. Mülki hüquq (dərslik) / rus dilindən tərcümə. Bakı, Qanun, 2006, 572 s.
45. Novitski İ.V. Roma hüququ. Rus dilindən tərcümə / Tərcüməçi və elmi redaktor İ.ƏVəliyev. Bakı, Biznes xəbərləri, 2012, 284 s.

46. Qarayev R.M. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında beynəlxalq təşkilatların qərarlarının əhəmiyyəti və beynəlxalq hüquq. Bakı, 2012, 344 s.
47. Sadiqov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslük. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008, 396 s.
48. Süleymanov E., Süleymanov V. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı, 2013, 176 s.
49. Rahid S. Ulusel. Qloballaşma və türk sivilizasiyası. Bakı, Çəşioğlu, 2005, 152 s.
50. Usubova A.C. Mədəniyyət sərvətlərinə qarşı mübarizənin cinayət-hüquqi və kriminoloji problemləri // h.ü.f.d. el. dər.alm. üçün disser. Bakı, 2016, 160 s.
51. Абдуллаев М.К. Ограничение прав и свобод человека в международном праве (проблемы теории и практикт). Монография. Баку, Эльм и Техсил, 2015, 301 с.
52. Акуленко В.И. Международное право охраны культурных ценностей и их имплементация во внутреннем праве Украины: Монография. - Киев: ООО Юстиниан, 2013, 616 с.
53. Алексеев С.С. Теория права. М: Издательство БЕК, 1994, 224 с.
54. Алексеев С.С. Проблемы теории государства и права. М, Юридическая литература, 1987, 448 с.
55. Алексеева М. В. Государственное управление в сфере охраны культурного наследия: монография / М. В. Алексеева; Рос. таможенная акад. Ростов н/Д: Рос. таможенная акад., 2009, 293 с.
56. Александров А.А. Формирование правового режима культурных ценностей и потребности мировой экономики: теория и правоприменительная практика // Вопросы экономики и права. 2014. № 2 (68), с.16-23.

57. Амирханов Н. А. Роль природного и культурного наследия в современном обществе / А. Н. Бармин // Геология, география и глобальная энергия, 2011, № 1, с. 81-85.
58. Анисимов И.О. Международно-правовая охрана объектов подводного культурного наследия: дис. на соиск.канд. юр.наук. М, 2014, 222 с.
59. Ануфриева Л.П. Международное частное право. В 3-х т. Том 1. Общая часть; Учебник. М: Издательство БЕК, 2000. 288с; Том 2. Особенная часть; Учебник. М: Издательство БЕК, 2000. 656с; Том 3. Трансграничные банкротства. Международный коммерческий арбитраж. Международный гражданский процесс: Учебник. М: Издательство БЕК, 2001, 768с.
60. Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права; правовые категории. М, Спарк, 2002, 415с.
61. Ахметзянов А. А. Международно-правовая защита культурных ценностей в случае вооруженного конфликта: Авт. дис. канд. юр.наук. Казань, 2005, 22 с.
62. Бабекин Д. В. Международно-правовой принцип сохранения культурного наследия «in-situ» в процессе глобализации // www.justicemaker.ru/viewarticle.php?id=11&art=3202
63. Бакаева А.Г. Культурные ценности как юридическая категория (международно-правовой аспект) / Вопросы экономики и права, 2015, № 11, с.58-61.
64. Барышев В. Международно-правовые и нравственные аспекты компенсаторной реституции культурных ценностей // Журнал международного права и международных отношений, 2008, № 2, с.9-13.
65. Белова Г. Проблемы, связанные с охраной культурных ценностей в Европейском Союзе // Евразийский юридический журнал, 2013, № 6 (61), с. 75–79.
66. Бирюков П.Н. Международное право. М. Юрайт, 2013, 832 с.

67. Блищенко И.П., Дория Ж. Прецеденты в международном и частном праве.
2-е изд. Доп. М, Изд-во МНИМП, 1999, 472 с.
68. Богуславский М.М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты. М, Норма: ИНФРА-М, 2015, 416 с.
69. Богуславский М. М. Судьба культурных ценностей. М, Юристь, 2006, 206 с.
70. Боннер А. Т. Правовые споры, связанные с произведениями искусства // Законодательство, 2005, № 3, с. 45-52.
71. Бороздина Я. А. Международно-правовое регулирование охраны нематериального культурного наследия // Мир юридической науки, 2011, № 6, с. 73-77.
72. Бюллетень международных договоров. 2000, № 7, с. 17-18; 2003, № 5, с.610; 2008, № 5, с. 3-5; 2009, № 11, с. 3-10.
73. Васнев О.Г. Правовое регулирование оборота культурных ценностей // Автореф. дис. на соис. учен. степ. канд. юрид. наук. Краснодар, 2006, 23 с.
74. Венская Конвенция о праве международных договоров. Комментарий. М, Юридическая литература, 1997, 336 с.
75. Вершинин А.П. Внешнеэкономическое право. Введение в правовое регулирование внешнеэкономической деятельности. М, Изд-во НОРМА, 2001, 256 с.
76. Вилков А. И. Международные конвенции и национальное законодательство в сфере сохранения и защиты культурных ценностей: правовые и правоприменительные аспекты : курс лекций / А. И. Вилков ; Федеральное агентство по образованию, Российский гос. гуманитарный ун-т. М, Рос. гос. гуманитарный ун-т, 2009, 450 с
77. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности. М, Норма, 2008, 448 с.

78. Волкова Н.В. Международно-правовые аспекты реализации права человека на участие в культурной жизни // Право и управление. XXI, 2013, № 2 (27)
79. Волкова Н.В. Защита культурных прав человека в международном праве // Автореф. дис. на соис. учен. степ. канд. юрид. наук. М, 2013, 23 с.
80. Галенская Л. Н. Музы и право. Правовые вопросы международного сотрудничества в области культуры. Л: ЛГУ, 1987, 220 с.
81. Галенская Л. Н. Пакт Рериха: от проекта к реализации // Пакт Рериха: 70 лет: материалы междунар. науч.-практ. конф., Санкт-Петербург, 15 апреля 2005 года. СПб., 2005, с. 20–29.
82. Галкова О. В. Понятие «памятник культуры»: современные подходы к интерпретации // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. 2009, № 2, с. 182-187.
83. Герасимов Г. А. Особенности правового регулирования совершения сделок с приватизированными объектами культурного наследия // Пробелы в российском законодательстве, 2011, № 5, с. 91-94.
84. Гетьман-Павлова И.В. Международное частное право: Учебник. М, Изд-во Эксмо, 2011, 640 с.
85. Гражданское право. Часть первая: Учебник /п.р. А.Г.Калпина, А.И. Масляева. М, Юристь, 2001, 472 с.
86. Гражданское право. Часть первая: Учебник/п.р. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М, Юристь, 1998, 425 с;
87. Гусейнов Л.Г. Международные обязательства государств в области прав человека. Баку, Издательство Nüqiq ədəbiyyatı, 1998, 188 с.
88. Гусейнов Л.Г. Международная ответственность государств за нарушения прав человека. Монография. Киев, Институт государства и права НАН Украины, 2000, 316 с.

89. Гусейнов. Т.И. Международные и национально-правовые аспекты экологической безопасности, Баку, Баки Университети, 2017, 348 с.
90. Гусейнов. Т.И. Некоторые аспекты международной и национальноправовой охраны нематериального культурного наследия и деятельность Фонда Гейдара Алиева // *Beynəlxalq hüquq və inteqasiya problemləri jurnalı, xüsusi buraxılış*, 2014, № 2 (38).
91. Доклад об осуществлении Гаагской конвенции 1954 года о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта и двух протоколов к ней (1954 года и 1999 года) 2005-2010 гг. // unesdoc.unesco.org/images/0014/001407/140792R.
92. Европейский суд по правам человека. Избранные решения. В 2 т. Т.1. Ред. В.А.Туманов и др. М, НОРМА, 2001, 856 с; Т.2. М, НОРМА, 2001, 808с.
93. Зверховская В. Культурные ценности как объекты обязательственных правоотношений // *Закон и жизнь*, 2013, № 12, с.40-42.
94. Иваненко В.А., Иваненко В.С. Социальные права человека и социальные обязанности государства: международные и конституционные правовые аспекты. СПб., Изд-во Юридический центр Пресс, 2003, 404 с.
95. Игнатьева И.А. Соотношение источников экологического права: экологическое законодательство и международные договоры / *Государство и право*. 2001, №2, с. 41-50.
96. Ивлиев Г.П. Культурная политика и развитие законодательства о культуре в Российской Федерации. М, Норма: НИЦ ИНФРА-М, 2012, 208 с.
97. Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ, 1997, № 3, с. 106 - 112.

98. Информационный бюллетень. Межпарламентская Ассамблея государств-участников Содружества Независимых Государств, 2013, № 57 (часть 1). - с. 157-189.
99. Кабатова Е.В. К вопросу о современных проблемах международного частного права // Государство и право, 2000, № 8, с.54-60.
- 100.Канашевский В.А. Международные нормы и гражданское законодательство России. М., Международные отношения, 2004, 272с.
- 101.Карпушина С.А. Конвенция 1995 г: перспективы участия Республики Беларусь // Материалы международной конференции «Конвенции ЮНЕСКО в области охраны культурного наследия и национальное законодательство государств-участников СНГ». Минск, ИООО «Право и экономика», 2007, с.97-100.
- 102.Карташкин В.А. Права человека: международная защита в условиях глобализации. М, Норма, 2009, 288 с.
- 103.Клебанов Л. Р. Уголовно-правовая охрана культурных ценностей / Л. Р. Клебанов ; науч. ред. А. В. Наумов; Ин-т государства и права Рос. акад. наук. М, Норма: ИНФРА-М, 2011, 351 с.
- 104.Клебанов Л.Р. Памятники истории и культуры: правовой статус и охрана / под ред. А.В.Наумова. М, Норма ИНФРА-М, 2012, 356 с.
- 105.Климов Л. А. Нематериальное культурное наследие: к вопросу о содержании понятия // Вопросы культурологии. 2011, № 9, с. 15-19.
- 106.Комментарий к Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практике ее применения. М., Изд-во Спарк, 2002, 336 с.
- 107.Корол Э.Л. Споры о культурных ценностях: проблемы определения применимого права // Журнал международного права и международных отношений. 2011, № 1/ evolutio.info/content/view/1787/232/

108. Крылов Н.Б. Правотворческая деятельность международных организаций. М.: Наука, 1988, 170 с.
109. Кудашкин В.В. Правовое регулирование международных частных отношений. СПб, Изд-во Юридический центр Пресс, 2004, 378 с.
110. Кудерская Н.И. Формирование понятийно-категориального аппарата в сфере правового регулирования охраны культурного наследия // Вопросы российского и международного права, 2011, № 1, с. 111-130.
111. Культура и культурные шедевры Азербайджана – уникальное послание будущим поколениям. Баку, ÇINAR-ÇAR, 2009, 798 с.
112. Кумскова Н.В. Концептуальные подходы и терминологический круг культурного наследия в национальном и международном законодательстве / Материалы международной конференции «Конвенции ЮНЕСКО в области охраны культурного наследия и национальное законодательство государственных участников СНГ». Минск, ИООО Право и экономика, 2007, с.61-67.
113. Курс международного права. В 7 томах. Том 2. Основные принципы международного права. М., Наука, 1989, 240 с.
114. Лихачев В.И. Установление пробелов в современном международном праве. Казань, Издательство Казанского Университета, 1989, 135 с.
115. Лихачев Д. С. Декларация прав культуры // Избранные труды по русской и мировой культуре / Науч. ред. Ю. В. Зобнин. СПб.: Изд-во СПбГУП, 2006. с. 388-397.
116. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. 3-е изд., перераб. и доп. М, Волтерс Клувер, 2005, 432 с; Особенная часть. 3-е изд., перераб. и доп. М, Волтерс Клувер, 2005, 517 с.

117. Лукашук И.И. Нормы международного права в международной нормативной системе. М, Спарк, 1997, 321 с.
118. Лукашук И.И. Механизм международно-правового регулирования. Киев, Вища школа, 1980, 165 с.
119. Мазеин Д. В. Некоторые проблемы правового регулирования гражданского оборота движимых культурных ценностей // www.juristlib.ru/book_3208.html
120. Маковский А.Л. Проблемы реституции и добросовестного приобретения культурных ценностей // «Трудная судьба культурных ценностей». Материалы международной конференции. Частное право и проблемы реституции перемещенных культурных ценностей. М, 2002, с.314-322.
121. Малевич Ю.И. Права человека в глобальном мире. М., АСТ, 2004, 368 с.
122. Манлио Фриго. Культурные ценности и культурные наследия: «борьба понятий» в международном праве? Защита культурных ценностей в случае вооруженных конфликтах / МЖКК, 2004, с.67-80.
123. Мария Тереза Дутли. Правовые нормы в области защиты культурных ценностей в случае вооруженного конфликта // lib.icr.su/node/2342
124. Мартыненко. И.Э. Правовой статус, охрана и восстановление историкокультурного наследия. Гродно, ГрГУ, 2005, 343 с.
125. Мартыненко И.Э. Конвенции ЮНЕСКО по защите культурного наследия: проблемы реализации в национальное законодательство // Університетські наукові записки, 2007, № 2 (22), с. 386-395.
126. Мартыненко И.Э. Участие институтов гражданского общества в сохранении культурного наследия // отрасли-права.рф/article/17090
127. Мартыненко И.Э. Проблемы реализации во внутреннее уголовное законодательство стран СНГ международно-правовых актов об охране культурного наследия / Материалы международной конференции «Конвенции ЮНЕСКО в области охраны культурного наследия и

- национальное законодательство государств-участников СНГ». Минск, ИООО Право и экономика, 2007, с. 67-77.
128. Мартыненко И.Э. Международная и национальные правовые системы охраны историко-культурного наследия государств-участников СНГ: учеб.пособие / И.Э.Мартыненко. М: ИКД Зерцало-М, 2012, 943 с.
129. Мартыненко И.Э. Уголовная ответственность за преступления против культурного наследия: опыт установления в странах СНГ // Юридическая наука. 2013. № 4, с.122-131
130. Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов, Изд-во *Сарат. ун-та*, 1987, 294 с.
131. Международные акты о правах человека. Сборник документов. Сост. В.А. Карташкин, Е.А. Лукашева. М., Изд. НОРМА, 2002, 784 с.
132. Международная и внутригосударственная защита прав человека. Учебное пособие для вузов. Отв. ред. Р.М.Валеев, Р.Г.Вагизов. Казань, Казанский Государственный Университет, 2007. 674 с.
133. Международное право ведение боевых действий. Сборник Гаагских конвенций и иных соглашений. М, 1995, 224 с.
134. Международное право. Отв. ред. Ю.М.Колосов., Э.С.Кривчикова. М, Международные отношения, 2002, 720 с.
135. Международное право. /от.ред. Г.И.Игнатенко и О.И.Тиунов. 4-е изд., перераб. и доп. М., НОРМА, 2006. 720.
136. Международное право. Учебник. Под общ. ред. А.И.Микульшина. М, Международные отношения, 2005, 360 с.
137. Международное право в документах. Учеб посо. / сос. Н.Т.Блатова, Г.М.Мелков. М., МЦУПЛ, 2004, 824 с.

138. Международное публичное право. Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Под ред. К.А. Бекяшева. М., ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003, 640 с.
139. Международное публичное право. Сборник документов. в 2 ч. Ч. I. Сост. К.А. Бекяшев, Д.К. Бекяшев. М., ТК Велби, Изд. Проспект, 2006, 1408с.
140. Международное публичное и частное право: проблемы и перспективы. Liber amicorum в честь профессора Л.Н. Галенской / под ред. С.В.Бахина. СПб., Изд. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2007, 584 с.
141. Международное частное право: Иностранное законодательство / сост. и науч. ред. А.Н.Жильцов, А.И.Муранов. М, Статут, 2001, 892 с.
142. Международное частное право. Сборник нормативных актов / сост. Г.К. Дмитриева, М.В. Филимонова. 3-е изд., пере. и доп. М, ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006, 584 с.
143. Международное частное право. Учебно-методический комплекс. В 2 книгах. Кн.2/авт.-сост. Н.Ю.Ерпылева, М.Б. Касенова. М, Изд-во Омега-Л, 2008, 855 с.
144. Международное частное право: Учебник / Л.П.Ануфриева, К.А.Бекяшев, Г.К.Дмитриева и др.; отв. ред. Г.К.Дмитриева 2-е изд., перераб. и доп. М: ТК Велби, изд-во Проспект, 2003, 688 с.
145. Межуев В.Д. Идея культуры. Очерки по философии культуры. М., Университетская книга, 2012, 406 с.
146. Мережко А.А. Проблема Нагорного Карабаха и международное право. Киев, Изд.дом Дмитрия Бураго, 2013, 208 с.
147. Микеле Де Сальвиа. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. СПб., Изд.-во Юридический центр Пресс, 2004, 1072 с.

148. Мингазов Л.Х. Эффективность норм международного права. Теоретические проблемы. Казань: Изд-во Казанск. Ун-та, 1999, 376 с.
149. Мингазова И.В. Право собственности в международном праве. М, Волтерс Клувер, 2007, 320 с.
150. Молчанов С. Н. К вопросу о реституции культурных ценностей // Московский журнал международного права. 1998, № 4, с. 159–166.
151. Молчанов С. Н. К вопросу об использовании в законодательстве понятий «культурное наследие» и «культурное достояние» // Юрист, 1999, №3, с.4-11.
152. Молчанов С.Н. Международно-правовое сотрудничество в области культуры // Московский журнал международного права, 2002, № 4, с.110123.
153. Молчанов Б.А. *Национально-правовая и международно-правовая защита культурного и природного наследия коренных народов : монография.* Ярославль, 2006, 215 с.
154. Мотрич М.И. Некоторые проблемы применения российскими судами иностранного права / Московский журнал международного права, 2003, № 2, с.261-268.
155. Муранов А.И. Права человека и международное частное право // Российский ежегодник международного права. СПб., 2003, с.162-186.
156. Мустафаева Н.И. Принципы международного права и Нагорно-Карабахский конфликт: монография. Баку, 2014, 108 с.
157. Мюллерсон Р.А. Национально-правовая имплементация международных договоров // СЕМП, 1978. М, Наука, 1980, с. 125-140.

158. Мюллерсон Р.А. Коллизионные и отсылочные нормы в регулировании международных отношений // Вестник Москв. Универ-та. Сер.11, право, 1983, № 5, с.49-55.
159. Нешатаева В. О. Международно-правовое регулирование экономического оборота культурных ценностей / Авто. дис. на соис. уч. степ. канд. юрид. наук. М. 2010, 28 с.
160. Нешатаева В. О. Культурные ценности: цена и право. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2013, 208 с.
161. Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании. М: Дело, 1998, 272 с.
162. Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия (Конвенции, протоколы, резолюции и рекомендации). М, ЮниПринт, 2002, 223 с.
163. Нурумов Д.И. Особенности формирования в международном праве норм защиты прав человека // Международное право – International Law. 2002, № 5, с. 138-152
164. Нуруллина Р.Т. Некоторые особенности договора купли-продажи антиквариата // Нотариус, 2012, N 5, / www.center-bereg.ru/b2887.html
165. Общая теория права и государства. Учебник / Под ред. В.В.Лазарева. 2-е изд. перераб. и доп. М: Юристь, 1996, 472 с.
166. Охрана культурного наследия: проблемы и решения: материалы ИКОМОС: науч. информ. сб. Овсянов А. П. У них есть Родина: судьбы перемещенных культурных ценностей / Авенир Овсянов. – М.: РОССПЭН, 2010, 271 с.
167. Павлова Л.В. Статус всемирного культурного наследия в международном праве // Журнал международного права и международных отношений, 2007, № 4, с.3-10.
168. Пакт Рериха как основа новой Конвенции ООН о защите культурных ценностей / А.Капустин, П.Баренбойм, А.Захаров, Д. Кравченко – М, ЛУМ, 2014, 192 с.

169. Панфилов А.Н. Полномочия органов местного самоуправления в области охраны объектов культурного наследия: проблемы правового регулирования и реализации. Автореф. Дис.кан.юр.наук. Тюмень, 2011, 26 с.
170. Потапова Н. А. Международно-правовые проблемы охраны культурных ценностей и законодательство Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2001, 16 с.
171. Права человека. Учебн. От. ред. Е.А.Лукашева. М., НОРМА, 2009, 560 с.
172. Права человека в международном и внутригосударственном праве. Учебник для вузов. Отв. ред. Р.М.Валеев. Казань, Казанский государственный университет имени В.И.Ульянова-Ленина, 2004, 300 с.
173. Преступления, посягающие на культурные ценности России: квалификация и расследование / Приданов С.А., Щерба С.П. М.: Юрлитинформ, 2002, 520 с.
174. Пшенко К.А. Роль модельного законодательства в формировании общего культурного пространства государств –участников СНГ / Материалы международной конференции «Конвенции ЮНЕСКО в области охраны культурного наследия и национальное законодательство государствучастников СНГ». Минск, ИООО «Право и экономика», 2007, с.47-50.
175. Римское частное право: Учебник/ Под. ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., Юристь, 2001, 544 с.
176. Ромашев Ю.С. Международное правоохранительное право. М; НОРМА: ИНФРА. М, 2010, 368 с.
177. Русанов Г. А. К вопросу о международно-правовой защите культурных ценностей // Культура: управление, экономика, право, 2009, №3, с. 30-32.

178. Рыбак К. Е. Принципы музейного права (историко-правовые аспекты) // Культура: управление, экономика, право. 2006, № 2, с. 29-35.
179. Рындин С. С. К вопросу о понятии «культурная ценность» как объект международно-правовой охраны // Актуальные проблемы российского права, 2009, № 2, с.355–360.
180. Рындин С.С. Международно-правовое сотрудничество государств в сфере борьбы с незаконным вывозом культурных ценностей // Авто. дис. на соис. уч. степ. канд. юрид. наук. М. 2010, 28 с.
181. Саидов А.Х. Общепризнанные права человека. Учеб.пособ. М., МЗ ПРЕССС, 2004, 273с.
182. Самедов. М.Н. Имплементация международно-правовых норм в пределах юрисдикции государства. Баку, Изд. Елм ве хаят, 2002, 156 с.
183. Сафаров Н.А. Проблемы обеспечения совместимости Римского Статута международного уголовного суда и национальных правовых систем (опыт законодательства Азербайджанской Республики). Баку, юридическая литература, 2002, 196 с.
184. Сборник правовых актов Совета Европы о сохранении культурного наследия / Сост.С.Н.Молчанов; Научн.-производств. Центр по охране памятников Свердлов. обл. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 2001, 520 с.
185. Сергеев А.П. Гражданско-правовая охрана культурных ценностей в СССР. Л, Изд-во Ленингр. ун-та, 1990, 192 с.
186. Система статистики культуры ЮНЕСКО (ССК), 2009. Монреаль: ЮНЕСКО-ИСЮ, 2010. 97 с.
187. Скворцова С. Б. Вандализм объектов культурно-исторического наследия и его профилактика // Вестник Моск. гос. обл. ун-та. Серия: Педагогика, 2010, № 3, с. 73-77.
188. Старженецкий В.В. Соотношение международного (европейского) и российского правового регулирования института собственности. М. 2003. 220 с.

189. Сухаренко А. Н. Преступные посягательства на культурные ценности: транснациональные аспекты // Культура: управление, экономика, право, 2009, № 3, с. 9-11.
190. Тимченко Л.Д., Тимченко Л.А. Международное право: основные отрасли, институты, нормы. Учебное пособие. Ирпень. Национальная академия ГНС Украины, 2004, 282 с.
191. Толстых В.П. Коллизионное регулирование в международном частном праве: проблемы толкования и применения раздела VII части третьей ГК РФ. М: Спарк, 2002, 244 с.
192. Тункин Г.И. Теория международного права. М., Зерцало, 2002, 416с.
193. Хазова Е.Н., Хазов В.Е. Международно-правовая защита национальнокультурного достояния народов. М.: Юнити: закон и право, 2009, 155с.
194. Хейко Крюгер. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ. Перев. С английского издания. Баку, Изд. Баку Университети, 2012, 228 с.
195. Хонин В.Н. Об определении международно-правового регулирования / Вестник Киевского Университет, серия международные отношения и международное право, вып.15, 1982, с.16-21.
196. Ушаков Н.А. Международное право. М, Юристь, 2000, 304 с.
197. Чепайтене Р. Культурное наследие в глобальном мире. Вильнюс: ЕГУ, 2010. 296 с.
198. Черемных И.Г. Сочетание публично-правовых и частных-правовых аспектов в правовой природе института российского нотариата // Государство и право, 2006, № 3, с. 37-45;
199. Черниченко С.В. Теория международного права. В 2-х томах. Том.1: Современные теоретические проблемы. М:

- Изд-во НИМП, 1999. 336с.; Том. 2: Старые и новые теоретические проблемы. М: изд-во НИМП, 1999, 531с.
200. Чудинов А. И. Защита культурных ценностей от незаконных ввоза, вывоза за пределы государства и передачи права собственности на них. Автореф. дис. канд. юрид. наук / Ленинградский государственный университет. Л., 1990, 22 с.
201. Шибаева Е.А. Право международных организаций: Вопросы теории. М, Международные отношения, 1986, 160 с.
202. Шугуров М.В. Перспективы реализации международно признанных культурных прав человека в условиях глобализации научнотехнологического прогресса // Вестник Саратовской государственной юридической академии, 2012, № 5 (88), с.200-215.
203. Щербина М. Защита частной собственности в международном праве // Журнал международного частного права. 1999, № 2 (24), с.3-25.
204. Эфендиев О.Ф. Вооруженные конфликты и военные преступления на Центральном Кавказе: международно-правовой аспект. Баку, Издательский дом Кавказ, 2006, 364 с.
205. Эфендиев О.Ф. Военные преступления: от Нюренберга до Карабаха (международно-правовой анализ). М, 2000, 224 с.
206. Юридические и практические меры против незаконного оборота культурных ценностей. Руководство ЮНЕСКО, 44 с.
207. Abdulqawi A.Yusuf. Standard-Setting at UNESCO: Conventions, Recommendations, Declarations and Charters adopted by UNESCO. BRILL Publishers. 2007, 760 p.
208. Adrian Briggs. The conflict of laws. Oxford university press, 2013, 393 p
209. Alexandra Xanthak. Indigenous Rights and United Nations Standards: SelfDetermination, Culture and land. Cambridge University Press, 2012, 305 p.

210. Bostick W. The Guarding of Cultural Property UNESCO, 1977,386 p.
211. Binder Guyora. Cultural Relativism and Cultural Imperialism in Human Rights Law // Buffalo Human Rights Law Review. 1999, vol. 5, p. 211-221.
212. Brodie Neil, Tubb Kathryn Walker. Illicit Antiquities: The Theft of Culture and the Extinction of Archaeology. Routledge; Reprint edition, 2011. 320 p.
213. Cassese A. International Law. Second Edition. New-York, Oxford University Press Inc., 2005, 558 p.
214. Cotter Anne-Marie Mooney. Culture Clash: An International Legal Perspective on Ethnic Discrimination. Routledge; New edition edition. 2011, 388 p.
215. [Craig Forrest](#). International Law and the Protection of Cultural Heritage. London, Routledge, 2010, 458 p.
216. Cumaraswamy D.P. The Universal Declaration of Human Rights – Is it Universal? // International Commission of Jurists Review. 1997. №58-59. P. 118123.
217. Cuno James. Whose Culture?: The Promise of Museums and the Debate over Antiquities. Princeton University Press. 2012, 232 p.
218. Czeglédi Bonnie. Crimes Against Art: International Art and Cultural Heritage Law. Carswell, 2010, 488 p.
219. Delors Jacques. Learning: The Treasure Within, Report to UNESCO of the International Commission. UNESCO Publishing, 2010, 270 p.
220. Dieter Flesk. The Handbook of Humanitarian law in armed conflicts. Oxford University press. Oxford, 2003, 589 p.
221. Dromgoole Sarah. Underwater Cultural Heritage and International law. Cambridge,UK: Cambridge University Press, 2013, 450 p.

222. Education for all 2000-2015 Achievements and challenges. EFA Global Monitoring Report. UNESCO Publishing. 2015, 516 p.
223. Elsa Stamatopoulou. Cultural Rights in International Law. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2007, 1125 p.
224. Engle Eric. Universal human rights: a generational history // Annual Survey of International and Comparative Law. 2006. №12, s.219-268
225. Gerstenblith P. Cultural heritage and the law: Cases and materials. 2nd ed. Carolina academic press, 2008, 856 p.
226. Ferrucci Stefania. UNESCO's World Heritage regime and its international influence. Tredition GmbH, 2012, 94 p.
227. Forrest, C., International law and the protection of cultural heritage, Abingdon, Routledge, 2010, 458 p.
228. Francesco Francioni, James Gordley. Enforcing International Cultural Heritage Law. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2013, 260 p.
229. Han.H.H. International legislation by the United nations: Legal Provisions, Practice and prospects. N.Y. 1971, 221 p.
230. Harris D.J. Cases and Materials on International Law. Fifth edition. London, Sweet & Maxwell, 1998, 1123 p.
231. Hefti T. La protection de la propriete etrangere en droit international public. Zurich, 1989, 286 p.
232. Hejazi Mehrdad, Fatemeh Mehdizadeh Saradj. Persian Architectural Heritage: Architecture, Structure and Conservation. WIT Press, 2015, 188 p.
233. Hoffman T. Barbara. Art and Cultural Heritage: Law, Policy and Practice. Cambridge University Press. New York, 2006, 565 p.
234. Hoang Nghia. Human Dignity and Fundamental Freedoms – Global Values of Human Rights: A Response to Cultural

- Relativism // SSRN.COM: Social Science Research Network. 2008. URL: [http:// www.ssrn.com/abstract=1314288](http://www.ssrn.com/abstract=1314288)
235. Howard P. Heritage: Management, Interpretation, Identity. London: Continuum, 2003. 278 p.
236. Human rights in international law. 2nd edition. Basic texts. Strasbourg Cedex, 2000, 538 p.
237. International Property Rights Index, 2008 Report, Property Rights Alliance (2008), <http://www.eseade.edu.ar/ciima/articulos/022508ot-report.pdf>
238. Jakubowski A. State Succession in Cultural Property. Oxford. Oxford University Press, 2015, 367 p.
239. Janet Blake. On defining the cultural heritage. International and Comparative Law Quarterly, vol, 49, 2000, pp. 61-85.
240. Jokilehto, J., Human rights and cultural heritage. Observations on the recognition of human rights in the international doctrine // International Journal of Heritage Studies, 2012, Vol. 18, N. 3, p. 226-230.
241. Kielsgard M.D. Universal Human Rights and Cultural Relativism: A Fresh View From the New Haven School of Jurisprudence // SSRN.COM: Social Science Research Network. 2011. URL: [http:// www.ssrn.com/abstract=1778124](http://www.ssrn.com/abstract=1778124).
242. Kila Joris. Heritage Under Siege: Military Implementation of Cultural Property Protection Following the 1954 Hague Convention (Heritage and Identity). Brill, 2012, 318 p.
243. Labadi Sophia. UNESCO, Cultural Heritage, and Outstanding Universal Value: Value-based Analyses of the World Heritage and Intangible Cultural Heritage Conventions (Archaeology in Society). Rowman & Littlefield Publishers, 2015, 204 p.
244. Lee Joo-Young. A Human Rights Framework for Intellectual Property, Innovation and Access to Medicines. Farnham, Ashgate Publishing Limited, 2010, 275 p.

245. Lixinski L. *Intangible Cultural Heritage in International Law*. Oxford, Oxford University Press. 2013, 274 p.
246. Lucky Belder. *The legal protection of cultural heritage in international law And its implementation in Dutch Law*. Utrecht University Press, 2013, 370 p.
247. Manacorda Stefano, Chappell Duncan. *Crime in the Art and Antiquities World: Illegal Trafficking in Cultural Property*. New York, Springer Media LLC, 2011, 460 p.
248. Matthew D. Thurlow. *Protecting Cultural Property in Iraq: How American Military Policy Comports with International Law // Yale human rights & development L.J.* 2005, Vol. 8, pp. 153-187.
249. Merryman John Henry, Elsen Albert Edward, Stephen K. Urice. *Law, Ethics, and the Visual Arts*. Fifth edition. Kluwer Law international. 2007, 1360 p.
250. Moore A. John, Jerry Pubantz. *The New United Nations: International Organization in the Twenty-First Century*. Routledge, 2016, 370 p.
251. Moustakas J. *Group Rights in Cultural Property: Justifying strict inalienability // Cornell law review*. 1989. Vol.79. 1187p.
252. Norton. *A law of the future or a law of the Past? Modern Tribunals and the International Law of Expropriation, American Journal of International Law*. 1991. No.85. p.474-506.
253. O'Keefe Roger. *The Protection of Cultural Property in Armed Conflict*. Cambridge Studies in International and Comparative Law, Cambridge University Press, 2011, 430 p.
254. Pearson E.M.Christopher. *Designing UNESCO: Art, Architecture and International Politics at Mid-century*. Ashgate, 2010, 389 p.
255. Pickard R. *European Cultural Heritage. Volume 1, Intergovernmental cooperation: collected texts*. Council of European publishing. Strasbourg, 2005, 477 p.
256. Pizzinato, Claudia, Carlo Beltrame. *A project of the creation of an underwater archaeological park at Apollonia, Libya*

- // International Journal of the Society for Underwater Technology. 2012, Vol. 30, № 4, p. 217-224.
257. Posner Eric. The Twilight of Human Rights Law (Inalienable Rights). Oxford University Press; 1 edition. 2014, 200 p.
258. Prott L. V. Problems of Private International Law for the Protection of the Cultural Heritage // Collected Courses of The Hague Academy of International Law. Vol. 217. Leiden; Boston, 1989. P. 215—317/
259. Prott L. V. et O'Keefe P.J. Law and the cultural heritage, vol. I, Discovery and excavation, Abingdon, Professional Books Ltd, 2004, 434 p.
260. Rene Provost. International Human rights and humanitarian law. Cambridge University Press, 2002, 420 p.
261. Rebecca M.M. Wallace. International Law. Third Edition. Nopier University, Edinburg. London, Sweet & Maxwell, 1997, 329 p.
262. Re-Shaping Cultural Policies. A Decade Promoting the Diversity of Cultural Expressions for Development. United Nations Educational, Scientific & Cultural Organization. 2015, 236 p.
263. Robin A. Morris. Legal and Ethical Issues in the Trade in Cultural Property // New Zealand Law Journal, 1990, vol. 40, 42 p.
264. Roisman Florence Wagman. Property And Human Rights. Carolina Academic Press. 2013, 596 p.
265. Rosenberg J. Fernando. After Human Rights: Literature, Visual Arts, and Film in Latin America, 1990-2010 (Pitt Illuminations). University of Pittsburgh Press; 1 edition. 2016, 296 p.
266. Rush Laurie. Archaeology, Cultural Property, and the Military. Boydell Press; Reprint edition. 2012, 240 p.
267. Sands Philippe, Galizzi Paolo. Documents in International Environmental Law. Second edition. Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 1396 p.

268. Shelton Dinah. *The Oxford Handbook of International Human Rights Law* (Oxford Handbooks). Oxford University Press; 1 edition. 2015, 1088 p.
269. Silvia Borelli, Federico Lenzerini. *Cultural Heritage, Cultural Rights, Cultural Diversity: New Developments in international law*. Leiden-Boston, Martinus NIJHOF Publishers, 2012, 439 p.
270. Singh J.P. *Global Institutions*. United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO). *Creating norms for a complex world*. New York, Routledge, 2011, 192 p.
271. Shaw M. N. *International law*, 5th ed, Cambridge, 2003, 1288 p.
272. Stemm, Greg. *Protecting the Past: UNESCO Versus the Private Collector // Odyssey Marine Exploration Papers*, 2013, № 13, p. 13-17.
273. Throsby D. *Economics and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 228 p.
274. Torremans P. *Intellectual Property and Human Rights (Information Law) Enhanced Ed. of Copyright and Human Rights Edition*. Austin-Boston. Wolters Kluwer. 2008, 624 p.
275. Vadi V.S. *Investing in culture: underwater cultural heritage and international investment law // Vanderbilt journal of transnational law*. 2009. vol. 42:853. p. 853-904.
276. Vadi V., Witte B. *Culture and International Economic Law*. Routledge research in international economic law. Routledge publishing, New York, 2015, 260 p.
277. Vrdoljak A. *The Cultural Dimension of Human Rights*. Oxford, Oxford university Press, 2013, 320 p.
278. W. van Zanten, *Unesco en intellectueel eigendomsrecht: cd series en audiovisueel materiaal van 2003 conventie*, in: L. Belder ed., *Documentatie van cultureel erfgoed in juridisch perspectief*, Amsterdam, DeLex 2010, pp.97-110.
279. az.wikipedia.org
280. <http://base.garant.ru>

281. [http:// news.milli.az\culture\161095.html](http://news.milli.az/culture/161095.html) 282.
www.unctad.org/ia.
283. www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print
284. www.constitution.ru
285. www.juristlib.ru/book_3208.html
286. www.un.org/ru/documents/.../declarations/culture.shtml 287.
[http://www.un.org/icty/ index/html](http://www.un.org/icty/index/html).

MÜNDƏRİCAT

İXTİSARLARIN SİYAHISI.....4

ÖN SÖZ.....6

FOREWORD

ПРЕДИСЛОВИЕ

I FƏSİL. MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI
BEYNƏLXALQ-HÜQUQUN VƏ AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASI QANUNVERİCİLİYİNİN BİRGƏ
TƏNZİMETMƏ OBYEKTİ
KİMİ.....16

1.1. Hüquqi tənzimetmə obyektini kimi mədəni irsin anlayışı
və hüquqi
məzmunu.....16

1.2. Mədəni irsin qorunmasının anlayışı və hüquqi
məzmunu.....6

1.3.	Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq hüquqi rejiminin xüsusiyyətləri.....	40
1.3.1.	Mədəni irsin qorunması milli və beynəlxalq yarım sistemlərin məcmusu kimi.....	40
1.3.2.	Ümumi və xüsusi hüquqi maraqların uzlaşması mədəni irsin qorunmasının hüquqi tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyəti kimi.....	47
1.3.3.	İnsan hüquqları sistemində mədəniyyət sahəsindəki insan hüquqlarının yeri...54	
1.3.4.	Mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququnun müdafiəsi mədəni irsin qorunmasının zəruri şərti kimi.....	62
1.3.5.	Maddi və qeyri-maddi irs obyektlərinin hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri.....	72
1.4.	Mədəni irs obyektlərinin iqtisadi dövriyyəsinin beynəlxalq xüsusi-hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri.....	56
II FƏSİL. MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASININ BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSASLARI VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI QANUNVERİCİLİYİNƏ TƏSİRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....		
		75

- 2.1. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi prinsipləri və daxili qanunvericilik.....75
- 2.2. Beynəlxalq müqavilələr mədəni irsin qorunması sistemində beynəlxalq əməkdaşlığın hüquqi əsası kimi.....83
- 2.3. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində tövsiyə xarakterli normaların (yumşaq hüququn) rolu və milli qanunvericilik siyasəti.....92
- 2.4. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması mədəni irsin qorunmasının zəruri şərti kimi.....100

III FƏSİL. MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASININ BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN İNSTİTUSİONAL MEXANİZMLƏRİ.....110

- 3.1. Beynəlxalq öhdəliklərə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasında mədəni irsin qorunmasının təşkilati-hüquqi xüsusiyyətləri.....110
- 3.2. Mədəni irsin qorunması üzrə beynəlxalq mexanizmlərin fəaliyyəti.....126

3.3. Mədəni irsin qorunmasında qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu.....141

IV FƏSİL. SİLAHLI MÜNAQIŞƏLƏR DÖVRÜNDƏ
MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI VƏ QANUNSUZ
DÖVRİYYƏYƏ GÖRƏ HÜQUQİ
MƏSULİYYƏT.....160

4.1. Silahlı münaqişələr zamanı mədəni irs obyektlərinin beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi.....152

4.2. Mədəni irs obyektlərinin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı beynəlxalq-hüquqi mübarizə.....166

4.3. Mədəni irsin qorunması sferasında hüquqi məsuliyyət üzrə beynəlxalq hüquq normaları və daxili qanunvericilik.....181

NƏTİCƏ.....199

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....214